J Burney

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՀԱՆԱՅ Տ. ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ

75

ԿԵԱՆՔԻ ՅՈՒՇԵՐ

ՏՊԱՐԱՆ «ԻՐԱՆՋԱՓ»

Թիֆլիս 1949

9/47.925/ 1683
Մ-64
ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ, Հ. Տ.
Կյանքի հուշեր

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՀԱՆԱՅ Տ. ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ

947.925
9(47.925)
Մ-64

ԿԵԱՆՔԻ ՅՈՒՇԵՐ

1683
А II/80278

ՏՊԱՐԱՆ «ԻՐԱՆՉԱՓ»

Թեհրան 1949

Հրատարակութիւնը թոյլատրուած է՝ Իրանի Կրթական
Նախարարութեան թիւ 1423 արտօնագրով:

Ամեն իրաւունք վերապահուած.

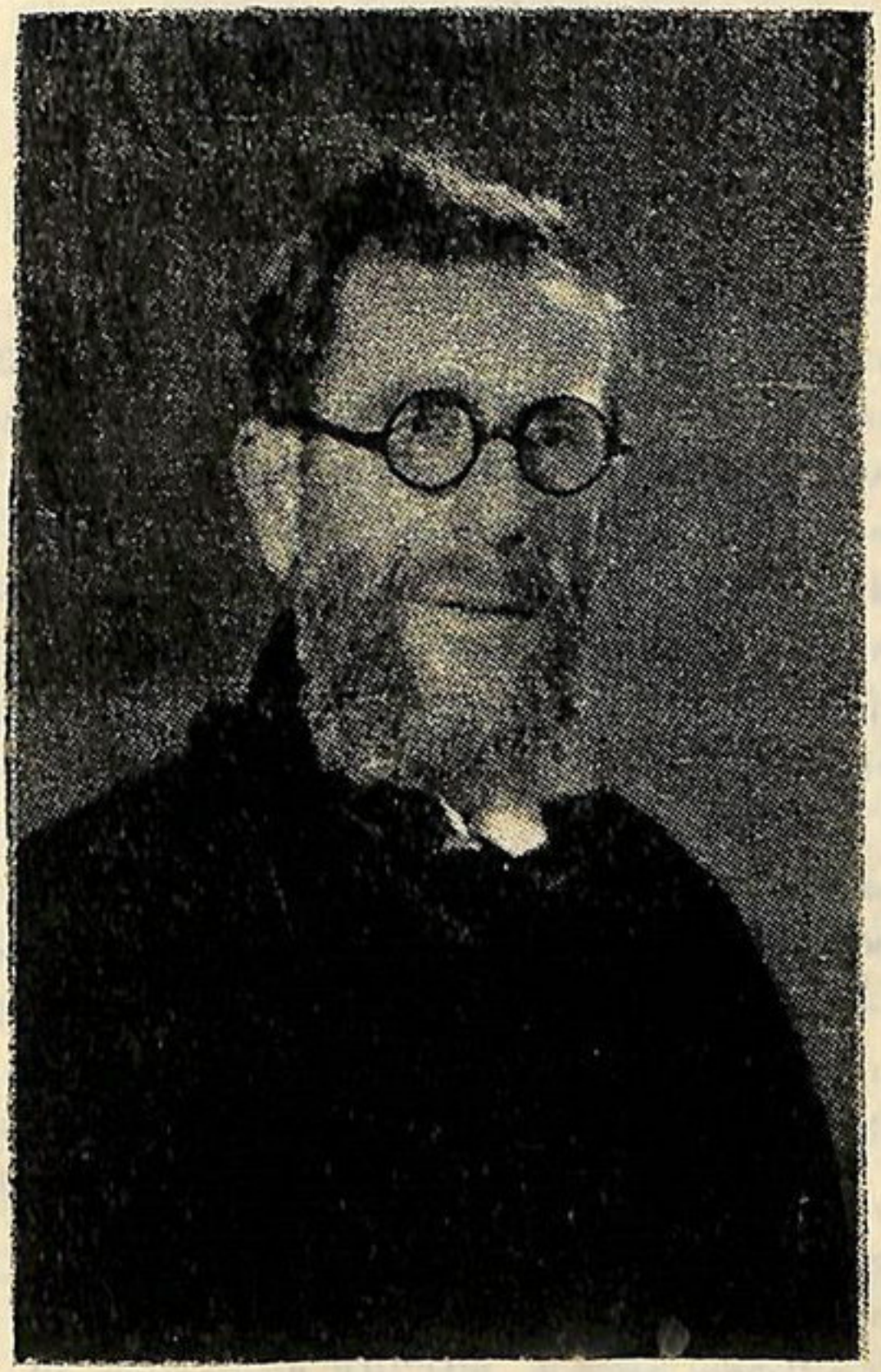

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՀԱՆԱՅ Տ. ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ

Ծնուած 1896 թիւն

Վանի Թիմար գաւառի Գոմս գիւղում

ห้องสมุดกลาง
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Սոյն աշխատութիւնը ոչ վէպ է, ոչ բանաստեղծութիւն եւ ոչ պատմուածք: Ինչպէս գրքի անունն է ցոյց տալիս՝ սա իմ «Կեանքի Ծուէներ»ի ժողովածուն է: Այստեղ չկան՝ ոչ բանաստեղծական թռիչքներ, ոչ ներկայ վէպերին եւ պատմուածքներին յատուկ հանելի անակընկալներ: Այստեղ կայ իրական կեանքը իր լուսաւոր եւ մութ կէտերով, իր ժպիտներով ու դառնութիւններով եւ իր երեւութապէս անկանոն, բայց ներքնապէս կանոնաւոր եւ սիստեմատիկ ելեւէջներով: Այստեղ հոսում է՝ նուրբ եւ կոպիտ, գեղեցիկ ու տգեղ, երջանիկ եւ ապերջանիկ կեանքը:

Բազմաթիւ են կեանքի հակասութիւնները: Այս հակասութիւնները պիտի գտնել՝ ըմբռնելու համար կեանքը, հասկանալու համար կեանքի ելակէտը, զարգացման ընթացքը եւ նպատակակէտը:

«Կեանքի Ծուէները» պիտի օգնի՝ նրանց որոնք ուսումնասիրում եւ ձգտում են՝ հասկանալու՝ այս բարդ սիստեմը որ մարդիկ անուանում են՝ ԿԵԱՆՔ:

Ահա, թէ ինչումն է՝ սոյն աշխատութեան գլխաւոր եւ իրական արժէքը. եւ սա միայն այն տեսակէտից, որ «Կեանքի Ծուէներ»ը մի պարզ եւ սովորական ՄԱՐԴՈՒ, այսպէս ասած՝ մի հասարակ մահկանացուի «Կեանքի Ծուէներն» են:

Սակայն պէտք է ի նկատի ունենալ, նաեւ, որ սա մի ՀԱՅ մարդու «Կեանքի Ծուէներ»ն են: Այս հանգամանքից ելնելով բնականաբար գիրքը արժէքաւորւում է նաեւ այն տեսակէտից որ նա արտացոլում է «հայկական կեանք» կոչուած բարդ կառուցուածքից սուր բեկորներ: Բեկորներ, որոնք լուսանկարչական ճշտութեամբ եւ հարազատօրէն ներկայացնում են իրենց մայր-բեկորը: (Որովհետեւ «հայկական կեանք»ը եւս իր հերթին մի մեծ բեկոր է՝ «միջազգային կեանք» կոչուած կառուցուածքից:)

«Կեանքի Ցուցեր»ը բնականաբար սկսում է՝ հեղինակի ծննդավայր՝ Վանի Թիմար գաւառի Դոմս գիւղից եւ երկարում ուրիշ վայրեր եւ երբեմն ուրիշ երկրներ:

Վանի Թիմար գաւառի մասին շատ քիչ է գրւել. հետեւապէս այն աշխատութիւնը լրացնում է նաեւ այդ բացը, ապագայ պատմաբանին աւանդելով՝ Հայաստանի կարեւոր գաւառներից մէկի մասին օգտակար նիւթեր:

Առանց յաւակնութիւն ունենալու որ՝ գործը անթերի է, վստահօրէն յայտարարում ենք որ կարելի բոլոր միջոցները ձեռք է առնւած որպէսզի «Կեանքի Ցուցեր»ը դառնայ կատարեալ եւ հանրօգուտ գիրք, արդարացնելու համար իր «Գոյութեան իրաւունք»ը: (Raison d'être-ը:)

ԹԻՄԱՐ ԳԱՒԱՌԸ

Աշխատութեանս սկզբում յարմար եմ գտնում ներկայացնելու՝ Վան-Վասպուրականի Թիմար գաւառի աշխարհագրական դիրքը, ժողովրդական սովորութիւնները, հասկացողութիւնները, վանքերը, ուխտատեղիները, նշանաւոր լեռները, արտադրութիւնները, բնակչութեան թիւը, դիւղերը և այլ մանրամասնութիւններ, որոնք անհրաժեշտ են գաղափար կազմելու Թրքահայաստանի այս կարևոր գաւառի մասին և դիւրութեամբ ըմբռնելու Թիմարում տեղի ունեցող դեպքերի զարգացման ընթացքը:

«Թիմար» Գնունիք գաւառը գտնւում է Վան-Վասպուրականի հիւսիսային շրջանում. նրա 40 շէն ու պայծառ դիւղերը գրեթէ կից էին իրար, մէկ կամ կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ: Գիւղերի այս արտասովոր մօտիկութիւնը ունէր իր տրամաբանական պատճառը: Մեր պապերը գիւղերը այդպէս էին հիմնադրել, որպէսզի անհրաժեշտ պարագային կարելի լինէր շուտափոյթ օգնութիւն հասցնել թշնամու կողմից յարձակման ենթարկւած գիւղին:

Թիմար գաւառի գարկերակն է հանդիսանում Սև Գետը: (Մարմէտա գետը.) Սոյն գետը մեր գաւառի միջովն է անցնում. նա սկիզբ է առնում արևելքում գտնւող՝ Արտաւէզ գիւղին կից լեռներից, որից բխող սառնորակ աղբիւրների ջինջ ջրից է գոյանում սոյն գետը:

Սև գետը երկար տարածութիւն կարելով թափւում

է Վանայ Լիճը։ Նա խիստ օգտակար էր իր շրջակայ գիւղերի այգիները և արտերը ջրելու համար։ Մի խօսքով ըստ ժողովրդի նա մի բարիք էր գաւառի համար։

Վանից Բերկրի, Արադայի դաշտով, Իգդիր Երեւան տանող խճուղին անցնում է մեր գաւառի կենտրոնից, որին կից են՝ Աղնականց, Գօլու, Շահգալդի և Ջանիկ գիւղերը։ Ջանիկը գաւառի քաղաքական կենտրոնն էր ուր նստում էր գայմագամը և որպէս կառավարութեան ներկայացուցիչ իշխում էր ժողովրդին։

Յիշածս խճուղին օծուած է՝ հին-հին յիշատակներով։ Այս ճանապարհով են երկիր մտել հայ հասարակական, քաղաքական գործիչները ու այս ճանապարհով են երկրից անվերադարձ հեռացել անթիւ հայրենասէր երիտասարդներ իրենց սիրելիների աչքերը թաց թողնելով։

Երեք լեռներ տեղաւորուած են Թիմար գաւառում որոնք յաւէտ անմոռաց են շրջանի հայութեան համար։ Երրորդութիւն կազմող լեռներն են՝ Զոմախլուն, Զլխանայ և Էրերինայ սարը, որոնք իբրև պահապան հրեշտակներ հսկում էին գաւառին։ Զոմախլուի լեռնաշղթային են կպած՝ Աւերակ, Պողանց, Կիւսնենց, Կըլջայ և Նարաթ գիւղերը։ Լեռան արևելեան փէշին տեղաւորուած են՝ Արճակի և Խառանկոնիսի լճերը որոնք սքանչելի տեսարաններ են ներկայացնում։

Արճակի լճի մասին հետևեալ առասպելն է հիւսել ժողովուրդը։

—«Արճակի ծովում բնակւում են փերիներ. Նրանք ամեն կիրակնամուտին հրեղէն ձիեր հեծած դուրս են գալիս ծովից, ուրախ ու զւարթ ձիարշաւ կատարում ու նորէն ծովը մտնում։ Ով որ այդ ձիերից մէկը բռնի և հեծնի աներևոյթ կդառնայ ու կարող է թռչելով աշխարհը շրջել։»

Թիմարը օժտուած է սքանչելի բնութեամբ։ Պարարտ,

մշակելի հողը բաւականին ընդարձակ է. ջուրն՝ առատ. ամենուրեք կհանդիպէք՝ ցորենի արտերի, խաղողի այգինների, պտղաւոր ծառերի, դոյնզդոյն ծաղիկներու։

Վանի գեղածիծաղ լիճը Բերկրի կալայէն երկնրելով հասնում է՝ Ռատան Ծովին կից են՝ Արճէշ, Ալջաւազ շրջանները որոնց թիկունքին կանգնած է՝ սէգ Սիփանը։ Վանի լիճը հարազատ մօր պէս գրկել է՝ Թիմար գաւառը որն ընկած է լճի հիւսիս-արևելքում։ Վանի լիճը արտադրում է՝ հռչակաւոր համով, հոտով Տառեղ ձուկը։ Այս վայրերում հին հայկական ճարտարապետական ոճով կառուցած էին հոյակապ վանքեր որոնց անուանակոչութեան ծօներին այցելում էին շրջակայ գիւղերից բազմաթիւ ուխտաւորներ։ Զոհեր էին մատուցում, եկեղեցական արարողութիւններ կատարում և քէֆեր կազմակերպում։

Վանքերից հռչակաւոր էին Տիրամէր Ս. Աստուածածնի մեծ վանքը որին քրդերը «Դերապալաք» (Սպիտակ վանք) էին անուանում։ Այստեղ ուխտի էին գալիս նաև շրջանի քրդերը, Արճէշի, Ալջաւազի և Պարսկաստանի Սալմաստ գաւառի հայութիւնը։

«Տէր Յուսկան որդու» հինաւուրց վանքը գտնւում է՝ Չիրան-Բերկրի գիւղերի բարձունքին։ Այս վանքը հռչակաւած էր՝ «Բուժիչ» վանք անունով։

Լիմ Անապատի կղզում է գտնւում Ս. Գևորգի վանքը. դիմացը ունենալով՝ Սիփան լեռը։ Ս. Գևորգի վանքը նպակի էր իր գեղեցիկ տեսարաններով և իր կուսակրօն միաբաններով։ Այս վանքը շրջանի հայութեան մէջ մեծ ժողովրդականութիւն էր վայելում։

Կուղց Անապատ կղզին տեղաւորւած է՝ Վանի լճում Ալուր, Մարմէտ գիւղերի մօտ։

Ակնամար կղզուձն է կառուցած՝ Ս. Գրիգոր Նարե-

կացու անուան վանքը։ Այստեղ է՝ Նարեկացու ճգնարանը ուր գրի է առնուած հանճարեղ Նարեկը։

Աղթամար խօսքի մեկնութիւնը ըստ ժողովրդի այսպէս է.

Անարատ սիրով տոգորուած պոյպի ժամապրաւայրն է եղել յիշեալ վայրը։ Տղան ամեն գիշեր լողալով գալիս էր կղզին. իսկ աղջիկը լոյս էր վառում նրա համար, որ նա կարողանայ կղզին գտնել։ Սակայն մի գիշեր չար ոգինները մարեցնում են լոյսը։ Տղան ճամբան կորցնելով խեղդւում է ջրի ահարկու ալիքների մէջ, միշտ իր սիրած աղջկայ անունը մի Թամար, մի Թամար կոչելով։ Վանքի բարձր քարաժայռի կատարին ձկնկուլ Թռչունը մինչև օրս էլ երգում է Մ՚ի Թամար։

Սոյն քարաժայռի վրայ է նստել մեր հանճարեղ Րաֆֆին և յօրինել իր «Ջայն տուր ով ծովակ» երգը։

Ս. Սահակի անուան փոքրիկ վանքը նստած է՝ էրեբրին գիւղի սարալանջին որի բարձունքի վրայ կառուցւած է Ս. Էջմիածին անունով մի մատուռ։

Յաւելենք, Ալուր գիւղերին կից կայ նաև Քառասուն Մանկանց մատուռը, Գոմս գիւղում՝ Տէր Յուսկան որդու անուան մատուռը, Փիրկարիր գիւղում Ս. Անտոն (Աշուրա) ճգնաւորի անւամբ և Ամկուբերդում, Ժժիշկում, Գոմսում կարմիր Աւետարանի անուան մատուռները։

Յիշեալ վանքերից ոմանք ունեցել են դրադարան, մատենադարան և հին մագաղաթեայ արժէքաւոր գրքեր։ Մեր գաւառի համեստ մատենագիրները՝ գրողներ, ուսուցիչներ, հոգևորականները, պարոնները դուրս էին գալիս յիշեալ վանքերից։

Թիմարցին ընականից հանդարտ է, պարկեշտ և համբերատար։ Նա վերին ատաիճանի աշխատասէր է, առաքինի և աւանդապաշտ։

Վանեցու նախանձելի վիճակը տանելի չէր սիրող

իշխանութեան համար։ Պատմում են՝ Կ. Պօլսից Վան ժամանած վալին, փողոցով անցնելիս նկատելով մի հայ բանւորի խղոտած և պատառոտած հագուստները ուրախացած գոչում է. —Երմենի խաերեմ բելա օլսան. (հային կուզեմ, այսպէս լինի)։

Թիմար գաւառի ձիւնահալն սկսում է մարտի կէսերից։ Այս ամսին է որ հիւսնը շրջագայում է գիւղերը, նորոգում արօրն ու գութանը։ Գիւղացին գոմից դուրս է բերում մեծ խնամքով պահած գոմէշն ու եզը և կամաց-կամաց վարժեցնում է աշխատանքի։ Զար աչքից հեռու պահելու համար նա իր կուան գոմէշի կոտոշին կապում է կապոյտ ուլունք և ճակատին կտրում է հում հաւկիթ։

Մայիսին բուրումնաւէտ ծաղիկներով զարդարւում է Վան-Վասպուրականը։ Գիւղացու յոյսն է գութանը։ Լուսաբացից առաջ չգութնար-տաւարարածը լծկան եզն ու գոմէշը դաշտն է տանում՝ ճարակելու։ Արեւածագից առաջ հողագործը լծում է գութանն ու երգում.

Բարի լուսոյ աստղն երեւաց,
Աղօթարան դռներն է բաց,
Բարով բացւէր լուս աղօթարան
Լծենք սուրւածք էրթանք գութան,
հօ՜ հօրովել, հօ՜ հօրովել.

Որպէս բողոք՝ բռնութեան և անարդարութեան դէմ, ասում է նա.

Ձիգ տուր քաշէ, ջան գոմէշ,
Պարտք ու խարջի վախտը մօտ է,
Ռայի գութան վիր խամար դու կաշխատես,
Վով քիչ անող կուշտ խաց կուտի.
հօ՜ հօրովել, հօ՜ հօրովել.

Ամառ է. խոտի հունձը վերջացաւ։ Այժմ, դաշտում հասած է՝ ցորենը. դեղնել, կարմրել ու պար է բռնել

մեղմիկ զեփիւռի հետ։ Ցորենի խշշոցը, մրջիւնների ձայները և գիւղացու խնդուն ոտքերը միախառնուելով իրար հետ ստեղծում են հիասքանչ մի համերգ բնութեան գրկում։

Հունձը մօտենում է։ Հնձւորի թաքցած մանգաղի հարուածների տակ ցորենի կարմրաւուն հասկերը փռւում են գետին և խուրձեր կազմում։ Գոմէշով լծուած հսկայ սայլերը ճռռալով փոխադրում են ցորենը արտից կալ։

Մօտենում է գաւառի ցրտաշունչ ձմեռը. Նախքան ցրտերը գիւղացու մառանը լցուած է։ Եռում ու խշշում են՝ գինու կարասները, ժպտում են՝ զանազան մրգերի կախանները։ Գիւղական քէֆերի և հարսանիքների ժամանակը մօտենում է։

Աշնան ամուսնացող տղան իր կեանքի ընկերը ընտրել է արդէն ուխտատեղում։ Տղայի և աղջկայ հայրերը իրենց որդիների զոյգ մատանիները վանահօրն են տանում որն օրհնում ու թոյլ է տալիս՝ ամուսնութիւնը։

Հարսնացուների թիւը հասնում է տասնեակների, որոնք հիւրընկալի առաջնորդութեամբ ուղեւորւում են հարսի հօր բնակարանը։ Այդ գիշեր քէֆ է մինչև լոյս։ Յաջորդ առաւօտեան տաւուլ զուռնայի անուշ եղանակով հարսին դուրս են բերում տնից։ Հարսնեւորները գոռում և գոչում են՝ «Տարա՜նք, հա՜ տարա՜նք»։

Ամուսնութեան կարևոր արարողութիւններից է նաև «խնադրիս»ը։ Տղայի տնում հաւաքուած բարեկամները փեսայի ձեռքերին խինայ են դնում. թագ-պսակ կապում կանաչ-կարմիր թելից ու երգում.

Էս թագ վիր թագ նման էր,
Սուրբ Գէորգի թագ նման էր,
Շուռ գայ շուռ մուռ գայ,
Բարով էս տունը գայ.

Կանաչ ու կարմիր կապեր եմ
Սուրբ Սարգսի թագն անեմ ես,
Բարով թագուհուդ վայելես,
Հարիւր տարին թամամ անես։

Նրանից, «Գդակ փախցնող», սրանցից մի տղայ է որ հարսանքատիրերից մէկի գլխարկը վերցնելով վազելով գալիս է՝ փեսայի տունը և յայտնում հարսի գալուստը։ Գիւղացիք համախմբուած ցնծութեան ձայներով ընդունում են հարսին և ուղեկիցներին, ապա առաջնորդում եկեղեցի։

Դանդաղաշարժ քայլերով և ոտոընդոստ աղաղակներով հարսի շքախումբը հասնում է՝ փեսայի դուռը։ Այստեղ երիտասարդների խումբը սկսում է երգել.

— Թագւորի մէր դուս արի, քո գլուխ գմփող ենք բերի,
Թագւորի մէր դուս արի, քո տախտ ալող ենք բերի,
Փեսայի մէր դուս արի, քո ջուր բերող ենք բերի։

Ծանր ու հպարտ քայլերով, ժպտուն դէմքով դուրս է գալիս փեսայի մայրը, ձեռքին մատուցարան, չեցուն՝ չիր ու չամիչով որը ցանում է՝ պատանիների գլխին. ապա զոյգերը մտնում են ներս։

Հարսանիք-կեր ու խումբ տևում է 3 օր ու գիշեր։ Ամեն տեղ սեղանի զարդն է՝ Աշուղ, Երերին, Թաւէնդ, Ջանիկ, Խմիշկ և կիւռենց գիւղերի հոչակաւոր կարմիր գինին։

Հարսանիքից յետոյ, փեսապատիւ է սրուում. Գիւղացիք խմբով փեսայի հետ ման են գալիս տներում, շնորհաւորում և ըմպում փեսայի կենացը։

Մեծ պահքի երկուշաբթին, Նորահարսը հերանց է գնում՝ ձեռնապաշիկը ու կեսրանց վերադառնում. Համբարձումից յետոյ։

Մեծ ուրախութիւններ են լինում նաև Բարեկենդանին։

Տանտիրուհին Բարեկենդանի վերջին շաբթուն զարդարում է սեղանը բազմաթիւ բարիքներով. անպակաս է յայտնի գաթան և փոխինդը։ Ջահելները դհոլ զուռնայով պտտում են գիւղում։ Հռչակաւոր հայկական շուրջպարերը (գովանդ) սկսում են։

Բուն Բարեկենդանի կիրակին, գիւղի բոլոր ունևոր, չունևորները անխտիր հաւաքւում են համայնական բնոյթ կրող սեղանների շուրջ. ուտում, խմում, քէֆ անում։

Ուտիք օրւայ նախընթացին բոլոր կերակրի կաթսաները եռացնում են ու մաքրում։

Կրօնական և աւանդական սովորութիւնները գաւառում պահպանւում են սրբութեամբ և երկիւղածութեամբ։

Բուն Բարեկենդանի օրը տանտիրուհին վերջացնելով իր տարեկան պատասխանատու աշխատանքը, դնում է մառանի բանալին սեղանի վրայ։ Ընտանիքի անդամներին է թւում կրկին նրան վերադարձնել բանալին կամ ընտրել տան անդամներից մէկ ուրիշին։

Մեծ պահքին, թոնրատնում, առաստաղից կախում են՝ մէկ մեծ սոխի գլուխ, մէջը տեղաւորւած հաւի եօթը փետուրներ, ի նշան մեծ պահոց շաբաթներին։ Շաբաթը մէկ հատ փետուրներից վերցնում էին մինչև պահքի լրանալը։

Լուսաստղի հետ եկեղեցու ժամհարը հնչեցնում է կոչնակը որին միանում է գիւղի աքաղաղների զիլ ձայնը։

«Բարիլուս, կոչնակի ձայնից հեռանում է չարը» ասում էին մեծերը և սարսափելի ցուրտը անտեսելով գնում եկեղեցի։

Գաւառում, Աւագ Ուրբաթ, Յարութեան ժամերգութիւնը սկսում է կէս գիշերից յետոյ և վերջանում արևածագից առաջ։ Նոյն օրը մեռելոց-գերեզմանօրհնէք է կատարւում. Թազա լաւաշ հաց են բաժանում աղքատներին որը կոչւում է՝ մեռելոց բաժին։

Խոստովանութեան գանգը հնչում է Շաբաթ օրը ժամի 3-ին. մեծ ու փոքր գնում են խոստովանութեան։

Ճրագալոյցի, թաթախման գիշերը, քահանայից և ղպրաց դասը ընթրում է՝ եկեղեցու ճաշասենեակում։

Զատկի առաւօտեան ժամերգութիւնից յետոյ գիւղացիք ոտնակաև գնեստներով գնում են մերձակայ արքեպիսկոպոսարանները և ղպրաւում՝ ձւախաղով, պարերով և այլն։

Չնայած որ առողջապահութիւնը և բժշկութիւնը ներկայ իմաստով գոյութիւն չունէր մեր գաւառում, այդուհանդերձ շնորհիւ լեռնային կենսատու օդին և ջրին, շնորհիւ մածնակերութեան և բուսակերութեան մեր գաւառացին առողջ էր, ոտկուն և երկարակեաց։ Հէնց մեր գիւղում հարիւրամեայ ծերունիները բաղմաթիւ էին։

Գաւառում յաղթական իշխում է՝ աւանդութիւնը. այդ յաղթանակը ձեռք է բերել դարերի ընթացքում։ Աւանդութիւնը գաւառում ամեն ինչ է. և ուղեցոյց և բարոյականութիւն և օրէնք և արդարութիւն։ Նա գաւառի մենաշէրն է. ամեն ինչը վճռում է նա։ Նա վճռականն, հաստու և չգրւած օրէնք է. և ոյ կհամարձակւի նրան դէմ գնալ։

Հարսը մեր գաւառում չիոսկան է 7–8 տարի, երբեմն էլ մինչ իր կեանքի վերջը. որովհետև չիոսելը արդէն տովորութիւն է դառնում։

Աղջիկները մեր գաւառում գլխներին կրում են՝ արծաթից մանր «դրուշ» դրամներով և վայլուն ուլունքներով պարպարւած ֆէս։ կախում են վզնոց։

Տղամարդիկ որպէս ոտնաման գործածում են անխոսիր՝ որևէս «Պոչով ոտը» վերապահւած է՝ իշխաններին և մեծ ունևորներին։ Գլուխը ծածկւած է բուրդէ «քոլոզ»ով. շալւարը լայն է ու մէջքի գօտին երկար։

Թիմար գաւառի գլխաւոր արդիւնաբերութիւնն էր՝ յորևն, գարի և կորեկ։ Տարեկան հասոյթից կառավարու-

թիւնը պաշտօնապէս ստանում էր «Տասանորդ» այսինքն բերքի մէկ տասներորդ մասը։ Անչափ կալուածքի համար էլ գիւղացին վճարում էր հարկ որը կոչւում էր «մերգոն»։ Բերքի ժամանակ գիւղ էին գալիս՝ կառավարութեան ներկայացուցիչները հսկելու համար բերքի քանակի վրայ. Որպէս ծանրութեան չափ գործածական էր՝ «չափ»ը որը հաւասար է՝ չորս փութի։

Հողը, ջուրը և բնակարանը գիւղացու սեփականութիւնն էր.

Ձմեռը բազմաթիւ ժանդարմաներ շրջագայում էին գիւղերը, մտնում էին գոմերը, համրում ընտանի կենդանիներին և բռնի ուժով գանձում «գլխահարկ». Զքաւորները կարիքից ստիպւած թաքցնում էին իրենց կենդանիներին ծանր տուրքից ազատելու համար.

Շնորհիւ մեր գաւառի հարուստ և առատ բուսականութեան կենդանիները բոլոր եղանակներին կերակրւում են՝ լաւ։

Ամառը, երիտասարդները խմբերով, հանդիսաւոր կերպով արշաւանքներ են կատարում դէպի կանաչազարդ լեռները և իրիկնադէմին վերադառնում բեռնաւորւած զանազան տեսակի բնական բանջարեղէններով՝ սունկ, խաւրծիլ, մանդակ, երինջնակ և այլն։ Սրանք թթու են դրւում ձմռան համար։

Թիմար գաւառում բազմաթիւ էին գուսանները, ժողովրդական բանաստեղծ-երգիչները։ Սրանք գիւղացու՝ զգացմունքների, յոյզերի, յոյսերի և ապրումների հարազատ երգիչներն են որոնք հարստացնում և զարգացնում են հայ ժողովրդական բանահիւսութիւնը. Երգերի գլխաւոր մոտիւը սէրն է. ահա մի նմուշ.

Չինար իմ եար, մեր դուռ ձեր դուռ՝ իրար դիմաց,
Խերիք անես աչքով իմաց,
Միսս խալաւ ուսկոռ մնաց,
Մէջ ուսկոռին զատ չմնաց։

Այս մասի վերջում ներկայացնում եմ՝ Թիմար գաւառի վիճակագրութիւնը որը զուրկ չէ հետաքրքրութիւնից.

ԳԻՒՂ	ԸՆՏԱՆԻՔ	ՇՈՒՆՉ
1 Էրերին	152	940
2 Ամկուբերդ	40	112
3 Խժիշկ	140	785
4 Ատեռ	74	452
5 Նորաշէն	47	282
6 Ջանիկ	150	870
7 Աստուածածին	79	542
8 Բազ	18	105
9 Թրքաշէն	17	64
10 Շուաքար	9	50
11 Տաշօղլի	3	20
12 Դարաբէկ	52	315
13 Մէյդանջուղ	18	105
14 Արտաւէզ	30	176
15 Աղջավերան	55	228
16 Կոճ	38	197
17 Ատիկողլ	42	281
18 Գոմս (հեղինակի ծննդավայրը)	84	528
19 Փիրկարիր	66	422
20 Սօսրատ	53	309

4683
A 11/80278

ԳԻՒՂ		ԸՆՏԱՆԻՔ	ՇՈՒՆՉ
21	Շահգալդի	32	160
22	Քոչանի	133	804
23	Գեօլու	28	159
24	Նորավանք	37	225
25	Խաւենց	110	647
26	Ալուր	403	2948
27	Տրլաշէն	106	701
28	Ատնականց	48	324
29	Բայրակ	43	207
30	Կիւանենց	184	1062
31	Քօրփիքոյ	5	29
32	Եկմալ	41	207
33	Ծակտար	47	282
34	Ամենաշատ	52	269
35	Անանավանք	61	309
36	Մարմէտ	187	982
37	Բերդ կամ Նոր Գեղ	39	265
38	Ջրաշէն	94	565
39	Աւերակի	209	1131
40	Պողանց	89	542

ՓԱՐՏԷԶ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳԻ ԵՒ ԹՒՄԱՐ ԳԱՒԱՌԻ

«Կեանքի Ծառը»

ՄՕՐՍ ՅՈՒՇԵՐԸ

Նախքան իմ անձնական յուշերը, տալիս եմ՝ հանգուցեալ մօրս յուշերը, որոնք բաւականին հետաքրքիր և շահեկան են Վան-Վասպուրական և յատկապէս Թիմար գաւառում կատարուած դէպքերը լուսաբանելու համար։ Մայրս դրանք ինձ պատմել է՝ իր կենդանութեան օրօք և ես դրանց ճշտութիւնը ստուգել եմ բազմաթիւ ականատեսների վկայութիւններով։

1895-96 ԹՒԱԿԱՆԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ.

Սարսափելի կոտորածները սկսեցին յանկարծակի և առաջուց մշակուած ծրագրով. ինքնապաշտպանութեան պատրաստուելու՝ քիչ ժամանակ կար։ Ամեն տեղ զուլում, ալան թալան էր...

Առ ու փախը սկսուեց։ Մենք մեր տունը տեղը թողնելով՝ ապաստանեցինք Թրքական հարեւան գիւղերը. հաւ ու հայը մի հաշիւ էր։ Լսեցինք որ քաղաքում. հայութիւնը դիմել է ինքնապաշտպանութեան։ Հայ մարտիկները հերոսաբար կռւում էին, թւով աւելի շատ թշնամու դէմ։ Նրանք ասում էին՝ բաւ է որքան գլուխ ծռեցինք. կռւենք ու մեռնենք պատւով, կամ լինենք ազատ։

Յետոյ լսեցինք որ թշնամին Վանը պաշարել է՝ հազար հոգարով իսկ մերոնց փամփուշտը քիչ է։

Անհաւասար կռիւը տևեց 8 օր։ Մերոնք քաշւեցին.

խուժանը լցուեց գիւղերը։ Սիրուն հարս ու աղջիկները գերի տարան, ծեծեցին, բռնաբարեցին և գցեցին լեռներ ու ձորեր։ Ամեն տեղ լցուած էր հայ փախստականներով։ Ժողովրդի ունեցուածքը՝ ցորեն, ոչխար, ամեն ինչ սրբեցին տարան։ Հայ գիւղացու շները իրենց տէրերի դիակները՛ էին ուտում՝ դաշտերում, իսկ գիշերները հաւաքուելով աւերուած գիւղերում ոռնում էին, որոնց ընկերակցում էին՝ նաև բուերը։ Ագռաւները խմբեր կազմած կռռում էին անընդհատ և կենտրոնանում այնտեղ ուր թաքնուած էին փախստական հայեր և մատնում նրանց։ Ամէնուրեք մահը սպառնում էր։

Վանի՝ ժամանակի տարաբախտ առաջնորդ, անվեհեր՝ Դանիել Վարդապետը որը հաշտարարի պաշտօնով՝ նահանգապետ՝ Բայրի Փաշայի մօտից կ՚վերադառնար, սրախողխող սպանուեց՝ Ս. Յակոբ եկեղեցուն կից փողոցում։

Թշնամի զինուորները նրան առաջարկել էին կամ կրօնափոխութիւն, կամ մահ։ Նա հերոսաբար ընտրել էր՝ մահը։

Գոմս գիւղին կից Ջրաղացի ձորում թաքնուած 40 երիտասարդ հայերի բռնելով սպանում են։ Նրանցից ողջ է մնում միայն Ենովք Տ. Ստեփանեանը։ (Այժմ ապրում է՝ Հայաստանում։)

Հասեյն Պալթա կոչուած մի մարդ-գազան Ծակտար գիւղում; 12 հայ երիտասարդների խոտի դէզի մէջ տեղաւորելով այրում է նրանց։ Մենք ապաստանել էինք Թրքական Խդեր գիւղում, քիւրայ Մահմադի տնում. մէկ էլ տեսանք թշնամի հրոսակներ ներս խուժեցին. նրանք պահանջում էին տղամարդկանց և ոսկի։

— Այնու, բալա ջան,— շարունակում է մայրս,— դու լաց էիր լինում, հրոսակներից մէկը հրացանը դրեց բերնիդ և ուզում էր կրակել երբ իմ աղիողորմ լացը լսելով

վրայ հասաւ բարի տանտիրուհին՝ Թրքուհի Գոզալը և ազատեց չեզ մահից։

Չլախանայ սարը վախած մի խումբ տղամարդիկ, որոնց մէջ էր նաև հայրդ՝ Տ. Մեսրոպը, երկար օրեր սուված ճնշումց յետոյ ստիպւած Թողնում են սարը ու անցնում՝ Էիմ Անապատ կղզին։

Խաւենց գիւղի՝ ծերունազարդ քահանան ընկնում է Թշնամիների ձեռքը. նրան ստիպում են՝ կրօնափոխ լինել. նա ընդդիմանում է։ կտրում են՝ գազանօրէն նրա ականջները, փորում աչքերը և երկար տանջելուց յետոյ սպանում։

Ալուր, Էրերին, Խաւենց, Քօչանի գիւղերի հայ երիտասարդ-ուհիներին հաւաքելով լեցնում են Թոնրատուն ու հարկադրում են ուրանալ՝ Քրիստոնէութիւնը։ Շէյխը 2 օր ժամանակ է տալիս այդ մասին լուրջ մտածելու համար։ Գիշերը աղջիկներից ոմանք ինքնասպանութիւն են գործում։ Շէյխը տեսնելով՝ հայ երիտասարդ-ուհիների տոկունութիւնը և անձնազոհութիւնը զարմում է նրանց ասելով — Ափսոս է այս ժողովուրդը, գերի մնայ մեր ձեռքում։

Հրոսակների մի խումբ մտնում է Ատնականց գիւղը, հաւաքելով տղամարդկանց մորթում են անխղճօրէն։

1895-96 թւի աշնան, գարնան իրար յաջորդող ցաւալի դէպքերը ցիր ու ցան արին մեր ժողովրդին։

Ագրակեցի Ռեհանը՝ բռնի կրնն էր եղել Ագրակի՝ Մօղուռին։ Բազմաթիւ էր Ռեհաննեի թիւը որոնցմով լեցւած էր ժամանակի իշխանների հարեմները։

Ռեհանը խոյս տալով, փախչում է Թիմար ուր ամուսնանում է՝ Դհերցի Խաչոյի հետ։

Խիստ ողբերգական էր նաև մօտ 800 հայ մարտիկների նահատակութիւնը Ս. Բարդուղիմէոս վանքի շրջակայքում, Գարահիսար ու Բազիդաղի լեռների մէջ։

1896 թվի հետաքրքիր դէպքերից է նաև Ամիգոզալ գիւղի Տէր Գևորգի արկածները։

Տ. Գևորգը Վարագում սովորած մի կիրթ քահանայ էր՝ յանդուգն բնաւորութեամբ։ Նա շրջանի հայութեան և այլազգիների մօտ մեծ ժողովրդականութիւն էր վայելում։

Կոտորածների ժամանակ, բոլորը հեռանում են գիւղից բացի քահանայից որ զբաղուած էր իր գործերով։ Յանկարծ լսում է իր ուշիմ ձիան խրխինջը. դուրս է գալիս և տեսնում թշնամիների ձիաւոր խումբը. վտանգը մօտ էր։ Կտրիճ քահանան վայրկենաբար հեծնում է ձին և կայծակնային արագութեամբ սլանում է դէպի դիմացի բլուրը. խումբը հետապնդում է՝ քահանային. գնդակները սուրալով անցնում են՝ անվնաս ձիաւորի մօտից. Տէր Գևորգը պատասխանում է իր ատրճանակով. բայց վտանգը գնալով մօտենում է. հասնում են մի անռելի ձորի, որի միջև ձգւած էր բաւականին տարածութիւն։ Քահանայի նժոյգը մէկ ոստիւնով ցատկում է, բայց հետապնդողները մնում են ձորի միւս ափին։ Այսպիսով փրկւում է՝ ճարպիկ քահանան շնորհիւ իր ընտիր ձիան։

Սոսկալի կոտորածներ են լինում նաև Արճէշ և Ալջաւազ գաւառներում։

450 հայ երիտասարդների հաւաքելով մի խոր ձորի մէջ կոտորում են անխնայ։ Յետոյ մի խումբ տղամարդկանց ծովափ տանելով, մի մասին մորթում են, իսկ մնացածին լցնում ծովը։ Աղջիկներին և երիտասարդ կանանց բռնաբարում են ամենայն վայրագութեամբ։ Ժամանակի իշխող դասը մի կողմից կազմակերպելով այս սոսկալի զանգւածային կոտորածները միւս կողմից աշխատում էր խնամքով ծածկել և թաքցնել դրանք։ Այդ նպատակով ուղարկում էին խրտուիլակ «քննիչ յանձնախմբեր» իբր թէ տեղում քննութիւններ կատարելու հա-

մար։ Այդ «յանձնախմբի» մէջ է լինում նաև մի հայ, որը մի ձորի մէջ դիակների միջից դուրս է բերում՝ 7 տարեկան մի ողջ երեխայ։ Պարզւում է՝ երեխայի հայրը սպանւելիս գրկում սեղմել է երեխային և փրկել նրան։

Մի խօսքով 1895-96 չարաբաստիկ թւականներին, Վանը լցւած էր՝ անմեղ հայերի դիակներով։ Կոտորածից մազապուրծ ազատւողները երկար ժամանակ թափառում էին սարեր, ձորեր... Այդ դժբախտ արարածները օձերի հետ ջուր էին խմում, հող էին լիզում, չոր գետինը նրանց անկողինն էր իսկ կարծր քարերը՝ բարձ։

Ահա այն դաժանութիւնները որոնց ենթարկւեց՝ Վան-Վասպուրականի հայութիւնը 1895-96 թւերին։

ԸՆԴԻՋՈՒՄՆԵՐ ԲՌՆՈՒԹԵԱՆ ԴԵՄ

Հայ ժողովրդի ամենակարևոր յատկութիւններից մէկը նրա ազատասիրութեան և ըմբոստութեան ոգին է՝ ամէն տեսակի բռնութեան դէմ։ Տաճկահայաստանում տեղի ունեցող մասսայական կոտորածները, եւրոպական փոքր երկրների ազատագրական շարժումները և ժողովրդի կուլտուրական մանակի զարթօնքը պատճառ դարձան՝ որ հայ ժողովուրդը սկսի մտածել՝ դաժան և սպանիչ լուծը թօթափելու մասին, և միջոցներ գտնել՝ ստեղծելու ազատ ու երջանիկ կեանք։

Հայ ժողովրդի մէջ արդէն սկսել էր առաջ գալ ազատագրական շարժման թոյլ սաղմերը։ Ընդւզումի, ըմբոստացման տարրերը ստեղծւել էին։ Հայ ազատագրական շարժումը խմորւում էր, թէև դանդաղ և թոյլ։

Ահա, այսպիսի մի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային գետնի չհասունացած մթնոլորտի ծնունդ էին՝ հայ մարտական կազմակերպութիւնները և խմբերը։ Դրանք հայ ժողովրդի բողոքի թոյլ և անկազմակերպ ձայնն էին

որը արտայայտում էր փոքրիկ ընդհարումների և դէպքերի մէջտեղ։

Այդպիսի դէպքեր յաճախ պատահում էին վաստրականի գանազան մասերում ի մէջ այլոց նաև Թիմար գաւառում։ Յիշենք դրանցից մի քանիսը.

Տիգրան Դէրոյեանը որ ժողովրդի մէջ ապստամբութեան սերմեր ցանելու նպատակով եկել էր Թիմար, մէկ տարի յետոյ քաղաքի մօտ ժանդարմների հետ կռիւ բռնելով իր ամբողջ փամփուշտները պարպելուց յետոյ գոհւում է իր 2 ընկերների հետ։

1898-ին Հաջի Արամը իր 8 հոգինոց խմբով կովկասի ճանապարհով հասնում է՝ Գործոթ գիւղին կից Գուզակ գիւղը։ Հաջի Արամը տեսնելով որ հնարաւոր չէ գինւած քաղաք մտնել, հրացանները հանձնում է՝ Աշուղ Մանուկին, պատճ առիթով քաղաք փոխադրելու համար։ Գործոթ գիւղի Ուէս Մելոյի տղան՝ Մարկոսը Գուզակ գալով, բռնի կերպով վերցնում է հրացանները և յանձնում պետութեան։ Մի տարի չանցած, Մարկոսը սպանւում է՝ որպէս գաւաճան։ 1903-ին Աբաղայի դաշտում երկիր է մանում՝ Փարամազը իր 32 մարտիկներով։ Ամբը բաժանւում է՝ 2 մասի. 1-ին խումբը Տիրամէրը անցնելով իջնում է՝ Ազօթքի ձորը, ուր հանդիպում է՝ Շաւէսցիների պետ՝ Ջաֆար Բէյին, հրացանաձգութիւնը սկսւում է խաւարի մէջ։ 250 գինւած թշնամիներ պաշարում են՝ նրանց։ Յամառ մարտերից յետոյ նահատակւում են բոլորը, բայց մէկից որն իրեն նետելով ծովը ազատւում է։

Փարամազի 2-րդ խումբը հասնում է Աւանց, ուր պաշարւում է ժանդարմների կողմից։ Մարտիկներից ոմանք ծովը նետւելով խեղդւում են, իսկ Փարամազը ձերբակալւում է։ Ամբի տխուր վախճանը փոթորկում է Փարամազի հոգին. ծրագիրները ջուրն են ընկնում։

Փարամազը ռուսահպատակ լինելու պատճառով ա-

զատւում է բանտից և նորից լծւում գործի մինչև իր կախազան բարձրանալը։

Ղարաղաչ գիւղի Թահիրը որ ազատ ել ու մուտ էր անում հայ գիւղերում, կամենում էր բանութեամբ տիրանալ՝ նորահարս Նազիկին։ Որոշւում է՝ վերջ տալ Թահիրի կեանքին։ Այդ պարտականութիւնը յանձնւում է՝ երիտասարդ Մարտիրոս Խաչատրեանին։

Թահիրը մէկ օր ցորեն է բերում Մարտիրոս Խաչատրեանի հօր Ջրաղացում աղալու համար։

Հասնում է գիշերը. Ջրաղացի ձայնը լսւում է՝ միապաղաղ։

— Է՜հ, աղա Թահիր, դուք քնեցէ՛ք հանգիստ, ես ձեր ծառան կհսկեմ.— ասում է Մարտիրոսը։

— Լաւ, կքնեմ, բայց վայ քեզ, որ մանր չլինի.— պատասխանում է՝ Թահիրը։

Թահիրը ընկնում է խոր քնի մէջ։ Մարտիրոսը օգտւելով առիթից դուրս է քաշում Թահիրի գօտկից դաշոյնը և մի ակնթարթում կոխում՝ նրա սիրտը։

Ջրաղացից դուրս է գալիս, ուից գլուխ զինւած մի մարդ և բռնում մի անյայտ ուղի...

Ամեն տեղ խօսւում է Թահիրի սպանման մասին։ «Վախ, քեա սև կապեմ, էն վաի լսէ, որ խեղճ խայը մարդ սպանի։ Ա՛խ, մեր գեղը, մեր տունը կթալանին, կաւիրին, մեր օլուղ չօլուղ կկոտորին։» Խօսում էին կանայք. իսկ տղամարդկանց Թուքը բերնում չորացել էր։

Ամեն ինչ հարթեց գեղին ոսկին։ Չնայած որ՝ Մարտիրոսի հօր ոսկու քսակը բաւականին թեթևացաւ, բայց գիւղը փրկւեց կոտորած-կողոպուտից։

1904 թւի գարնան, ռուսական սահմանից երկիր մտան՝ 2 խմբեր Գասպարի և վաղարշակի գլխաւորութեամբ։ Զինւած խմբերը Արճէշի և Ալջաւազի վրայով իջնում են՝ Խօջալու գիւղին կից լեռան քարանձաւում։

Աումբը բաժանւում է՝ 2 մասի։ Գասպարի խումբը ճիւում է՝ քարայրում։ Միւս օրը թիւրք հովիւները նկատելով դինւած խումբը, յայտնում են ուր որ պէտք էր։ Սկսւում են ահեղ մարտերը որ տեւում է՝ 4 օր։ Թշնամիներից սպանւում են շատերը։ Սակայն քաղցը և ծարաւը անտանելի էր. ուստի որոշւում է ձեռնամուխ լինել պաշարման օղակը։ Վաղարշակի խումբը ճեղքելով պաշարման շղթան վերադառնում է՝ Կովկաս։

1906-ին Վանի նահանգապետն էր՝ սխրահռչակ Ալի Փաշան, որն իր բռնութեամբ և դաժանութեամբ գերազանցիկ էր։ Կ. Պոլսից նոր ժամանած, նա ցանկացաւ իր հաւատարմութիւնը ցոյց տալ՝ բարձրագոյն Դռան։ Ուստի հրահանգեց՝ գանձել հպատակ հայերից հին և նոր պետական տուրքերը։ Որոխկանապետ՝ Մահմադ Բէյը 100 հեծեալներով անցնում է գաւառները և սարսափի մատնում ժողովրդին։ Ամեն տեղ՝ ձեռ, չարչարանք և բռնութիւն։ Անխղճօրէն գրաււում էր գիւղացու ամբողջ ունեցւածքը և սովի մատնում նրան։ Երբ Ալի Փաշան վերադառնում էր Պոլիս, գնում ներկայացնելու՝ Բ. Դռան, Բաթումի նաւահանգստում, արիւնաթաթախ գետին է փռւում հայ գնդակից։

Վերին վարժում էին կատարում մարտական խըմբերի գինւորական վարժութիւնները։ Վանի ոստիկանապետը կարգադրում է Շուքրի Բէյին գնալ և ձերբակալել՝ այդ յանդուգն մարդկանց որոնք իր քթի տակ գինավարժութիւններ են կատարում։ Շուքրին իր հեծեալներով արշաւում է դէպի վարագ. մարտիկները դիրք են մանում. Շուքրին բարձրաձայն աղաղակում է.

— Թասլիմ օլուն գաւուրլար։

— Էֆէնդիմ շատ մի շտապիր, ժամանակ տուր գէնքերը յանձնելու. — պատասխանում է՝ Մշեցի Յարութը

հեգնանքով։ Յանկարծ, գոռում է մօտինը և Շուքրին փուռում է պետին։

1905 թուին երբ Գոմա գիւղի մի խումբ երիտասարդներ Ջանիկից նորահարս էին տանում, ճանապարհին հանդիպում են մի հրոսակային խմբի որը սանձարձակ կերպով պահանջում է՝ իրենց յանձնել՝ նորահարս Մարգարիտին։ Երիտասարդները ընդդիմանում են, իսկ հրոսակները բռնանում։ Սկսւում է ահեղ պայքար։ Կողմերը մոլեգնորէն յարձակւում են բռունցքներով և փայտերով։ Յովհաննէսին և Միքայէլին յաջողւում է փախցնելով ազատել՝ նորահարսին։

Էրէրին գիւղից, մի քանի պատանի իր նորապսակ քրոջ հետ վերադառնում էր իրենց գիւղը։ Ծօչանի գիւղից քիչ հեռու նրանց են հանդիպում թշնամի ասքարներ։

Ասքարները չարաճճիք նպատակով մօտենում են նրանց։ Պատանին վտանգը ըմբռնելով քրոջ հետ մտնում է ջրաղաց։ Ասքարները կրակում են, պատանին պաշտպանւում է, մինչև որ կրակոցների ձայներից օգնութեան են հասնում։ Ասքարները հեռանում են։

1906-ի աշնան վերջերին մեր գիւղը (Գոմա) ժամանեց՝ Մշեցի Յարութը իր մարտական խմբով։ Լուսնկայ պարզ գիշեր էր։ Գիւղացիք հաւաքւել էին Ուխ Գաբրիէլի տունը։ Բոլորը ուշադրութեամբ իրենց աչքերը յառել էին սեռնեակի վերը, որտեղ թաղիքի վրայ նստել էր՝ Մշեցի Յարութը։ Մօսիններն և մաուզէրները կախւած էին պատից։ 75-ամեայ ծերունի Անթոնը ազօտ լոյսի տակ գէնքերը չէր տեսնում. ուստի թոյլտւութիւն խնդրեց ձեռքով շօշափելու գէնքերը։ Ապա մօտենալով Յարութին հարցրեց.

— Պարոն Յարութիւն էս թւանքներ զմէն քոնն են։ Իրական պատասխան լսելով ծերունին ինքնագոհ ձեռքերը վեր պարզեց և ասաց.

— Փառք, քեզ Տէր, խային էլ թեանք ուխր։

Այդ գիշեր ժողովում խօսեց՝ Մշեցի Յարութիւնը յորդորեց միանալ իրար հետ և զէնք գնել։

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին, հատ ու-կենտ մասնակցում էին նաև քիւրդերը, որովհետև նրանք ևս ենթակայ էին իշխանութեան ճնշման, բռնութիւններին և շահագործումներին։

Այդ քրդերից մէկն էր մեր գաւառի Մահերը որը մեծ աշխատանք էր կատարում զէնքերի փոխադրման և տեղաւորման գործում։ Այդ գործի ընթացքում նա երբեմն ընդհարումներ էր ունենում ժանդարմների հետ որտեղ նա ցուցաբերում էր՝ քաջութիւն և աննախընթաց նուիրուածութիւն։

Պետական ժանդարմները վխտում էին գաւառական գիւղերում։ Ամեն տան անկոչ հիւրն էին նրանք։

Այդ ձրիակեր պնակալէզները ուր որ մտնում էին պահանջում էին՝ ճուտով փլաւ և եղաձու։

Մարտական յայտնի խմբերից էր՝ Մշեցի Տիգրանի խումբը որ զբաղւում՝ էր նաև գիւղացիների մէջ եղած վէճերը հարթելով և դատավճիռներ արձակելով։

1906 թւի աշնան մռայլ օրերից մէկն էր։ Հիւսիսից ցուրտ քամի էր փչում։ Գիւղացիք պատրաստւում էին մտնել՝ թոնրատները՝ տաքանալու և զրուցելու համար, երբ Գոմս գիւղի հարաւային կողմից յանկարծ լսեցին՝ ատրճանակի ձայներ, որոնց յաջորդեց՝ օգնութեան կանչեր։ Անմիջապէս զինւած և անզէն երիտասարդները դուրս նետւեցին։ Եղելութիւնը պարզւեց. քաղաքից Գոմս վերադարձին՝ Մելքոն Գասպարեանը և Պօղոս Սարգիսեանը յարձակման են ենթարկւում թշնամու մի խումբ հրոսակների կողմից։ Մելքոնը ատրճանակով պաշտպանւում է, իսկ Պօղոսին բռնում են, վիրաւորում և ձգում Կամրջլու Գօլի խոր ձորի մէջ։ Հրոսակները քշում, տանում են՝ 9

գլուխ եզ և 5 գլուխ էշ, որով կարում են 2 բազմանդամ ընտանիքների ապրուստի թելը։

Երիտասարդները հետապնդում են՝ աւազակներին, ընդհարւում են նրանց հետ և գրաւում կենդանիներին։ Վիրաւորւում են՝ 2 հոգի թշնամիներից և սպանւում 3 գլուխ եզ։

Յաջորդ օրը նոյն աւազակախումբը, Դարաբէկ գիւղից վերադարձին յարձակւում է՝ Սետրակ Ալօյեանի վրայ, սակայն յիշեալը պատւում է՝ շնորհիւ իր նժոյգին և զէնքին։

Ալուր գիւղի Զամանկէ Արմենակը իր 6 եզներով քաղաքից գիւղ էր վերադառնում։ Տրյաշէն և Ալուր գիւղերին կից Դիւադար կոչւած վայրում վայրագ հրոսակները բռնում են նրան և սաստիկ ծեծում։ Արմենակը ուշագնաց է լինում. հրոսակները քշում են՝ եզները ու տանում։ Ատնականց գիւղից մի քանի երիտասարդներ՝ Ամկուբերդցի՝ Պատուր Մանուկեանի գլխաւորութեամբ յարձակւում են նրանց վրայ և վերադրաւում եզները։

Դաւոյի յայտնի դաւաճանութիւնից յետոյ ճնշումները վան-վասպուրականի հայութեան վրայ աւելի սաստկացան։

Յետադէմ իշխանութիւնը՝ որ ամենայոյլ ընդդիմութիւնն անգամ բռնութեան դէմ, համարում էր՝ մահացու յանցանք կատարել էր և պատրաստւում էր վճռական հարւած տալու՝ «Սառնակիչ, ըմբոստ հայերին»։

Սկսւեցին աննախընթաց խուզարկութիւններ՝ զէնքեր գտնելու համար։ Գաւառների խուզարկութեան գործի ղեկավարութիւնը յանձնւած էր գաղտնաբարոյ՝ Մահմադ Բէյին։

Մահմադ Բէյը ստացաւ՝ «Նալբանդ» արժանի տիտղոսը։ Իսկապէս նա նալում ու նալում էր հայ ժողովրդին։

Գործողում պայտելու միջոցին մեռան՝ 2 երիտա-

սարդներ։ Գոմս գիւղի գզիր՝ Պօղոսի բեղերը անգթօրէն պոկել էին։ Ներսոյենց ծերունի Մարգարին գլխիվայր կախել էին վառ թոնիրի վրայ և զէնք պահանջել։ Ջանիկ գիւղում դահիճները կատուներ ձգելով տղամարդկանց լայն շալւարների մէջ փայտով ծեծում են։ Կատուները բնականաբար, իրենց ստացած հարւածներից կատաղած անխնայ կտրտում են՝ մարդկանց մարմինները, որի պատճառով մեռնում են՝ 5 հոգի։

Երբ Մահմուդ Բէյը իր «սև» հարիւրակով հասաւ մեր գիւղը, բնակչութիւնը քաշւեց՝ Զլախանայ սարը։ Գիւղում մնացին՝ գիւղի Ռէսը՝ Յովհաննէս Խլօյեան և 2 գզիրները։

Երբ Սասմայ Խաչ բարձր գեադուկից երևաց՝ Մահմադի ձիաւոր խումբը, գիւղում մնացածները աղ ու հացով ընդառաջ գնացին և նրան հանդիպեցին՝ Զորկ աղբիւրի մօտ։ Մահմադ Բէյը բղաւեց՝ վայրենաբար.

— Է՜յ, դաւուրներ, ձեր զէնքերը և հրացանները պատրաստէ՛ք յանձնելու։

Հարիւրակը իջաւ՝ Մանուկ աղայի «քէօշկը», որից յետոյ ծնկաչոք գիւղի մեծերը մօտեցան, համբուրեցին՝ բէյի ոտքերն ու ձեռքերը։ Սկսւեց չտեսնւած խուզարկութիւնը։ Ժանդարմները կապելով Ռէս Յովհաննէսին և միւսների ձեռքն ու ոտը, սկսեցին անգթօրէն ծեծել և զէնք պահանջել։ Ռէս Յովհաննէսը՝ (գիւղի պետը) ուշաթափւեց, իսկ մնացեալը անշարժ փռւել էին գետին։ Սակայն այդ բոլոր գազանութիւնները արդիւնք չտւին. ոչ մի զէնք չյանձնւեց։

Հէնց այսպէս, հայ աշխատաւոր գիւղացին շաբաթներով ենթարկւեց անասելի տանջանքների, մինչև որ տխրահռչակ Մահմադ բէյի զայրոյթը թուլացաւ շնորհիւ տրւած կաշառքի։

Թիւրքական սահմանադրութեան հռչակումից յետոյ և հակառակ հայ ժողովրդի մեծ յոյսերին, բռնութիւն-

ները և հալածանքները շարունակեցին։ Իշխող դասը նորից շարունակում էր իր հակաժողովրդական չարանենգ գործունէութիւնը։ Մորամանկ քաղաքականութեամբ՝ նա վիհ էր առաջ բերում հայ և քիւրդ ժողովրդների մէջ։ Հրահրում էր քրդերի կրօնական զգացմունքները և արհեստական ատելութիւն ցանում երկու ժողովրդների մէջ։

Հէնց սահմանադրութիւնից յետոյ էր՝ (1910 թ.) որ Շիրին Յակոբեանի խումբը ուժեղ կուի բռնեց՝ մեծ փէոդալ՝ Սայիդ Բէյի հետ։

Թիմարում յայտնի էր Ռէս Սարգիսը։ Նրա մահից յետոյ Թաֆուր Բէյը զաւթեց, Ռէս Սարգսի օրինական ժառանգների սեփականութիւն, ձէթհան գործարանը։

Անցան տարիներ. Ռէս Սարգսի թոռը, Տիգրան անունով մի աշխոյժ երիտասարդ ահագին պայքարից յետոյ վերագրաւում է իր ժառանգութիւնը՝ ձէթհան գործարանը։ Սակայն մի անգամ դաշտում յարձակման է ենթարկւում հակառակորդ կողմի «զոլամ»ների կողմից։

Բարեբախտաբար, օգնութեան կանչը լսելով դէպքի վայրն է հասնում Տիգրանի շունը՝ հաւատարիմ Զալօն։ Կատաղած գամբռը յարձակւում է թշնամիների վրայ և ցրում նրանց։ Տիգրանը ազատւում է՝ իսկ հաւատարիմ կենդանին սպանւում է՝ թշնամիների գնդակից։

Մեր ազատագրական շարժման ընթացքում իրենց արժանի դերը ունեցան՝ նաև մեր հոգևորականները. մեր այն պարզ ու հասարակ քահանաները որոնք այնքան մօտ էին կանգնած հայ գանգւածներին, որոնք իրենց ծիծաղն ու լացը, բախտաւորութիւնն ու դժբախտութիւնը միացրել էին հայ ժողովրդի յարափոփոխ դրութեան։ Այդպիսին էին մեր գաւառում Տ. Սահակ և Տ. Մկրտիչ քահանաները։ Նրանք արժանաւորապէս կանգնած էին իրենց հոգևոր կոչման բարձրութեան վրայ։

Տիրող անարդար իշխանութեան ճնշման ներքոյ,

շատերն էին հեռացել իրենց հայրենիքից ու բռնել դա-
րիբուխեան ճամբան։

Արտագաղթը սոսկալի ձևով դատարկում, ամայեց-
նում էր հայ Հայրենիքը։

Սահմանադրութիւնից յետոյ այդ «զարիբներից» մի
մասը վերադարձաւ Հայրենիք, սակայն ստիպւած եղաւ
կրկին և այս անգամ վերջնականօրէն լքելու մայրենի
հարազատ հողը։

ԻՄ ՅՈՒՇԵՐԸ

Ես ծնուել եմ վանի Թիմար հայաշատ գաւառի Գոմա գիւղում՝ 1896 թուին։

Հայրս քահանայ լինելու պատճառով ինձ դրկում է Ս. Գևորգ վանքը ուսանելու համար։ Այնտեղ ես ստացել եմ թէ աշխարհիկ և թէ հոգևոր կրթութիւն։

Իմ մանկական յիշողութիւններս առատ են և խճողուած։ Ամենից լաւ յիշում եմ իմ ուսման վայրը, Թիմար գաւառի մշակութային և կրօնական կենտրոն, Լիմ Անապատի կողմում գտնուող Ս. Գևորգ վանքը։

Գեղեցիկ էր Լիմ Անապատի կողին։ Գեղեցիկ էր նա իր ծառաստաններով, ծովային տեսարաններով և իր վանքով։ Հարիւրաւոր գեղջուկ մանուկներ այդտեղ կրթուել և դաստիարակուել են։ Վանքի հոգևորականները, հին Հայաստանի հոգևորականների արժանի հետևորդները, իրենց կոչման բարձրութեան վրայ, զրաղուած էին գիր ու գրականութեամբ իրենց մութ ու խոնաւ խցիկներում։

Վանքի առաջնորդարանին ննջակայ գիւղերը վճարում էին տարեկան տուրք յօգուտ վանքի։

Մեր գաւառի գիւղերը ունէին՝ հոգաբարձութիւն և քննիչ համայնական խորհուրդ։ Համայնական խորհրդի անդամները յաճախ այցելում էին՝ վանք և վերահասու լինում վանքի ներքին, արտաքին և ֆինանսական խնդիրներին ու պէկուցում ժողովրդին։ 1910-ին վանքի

վանահայրութեան հրատապ խնդրի համար գաւառական ժողով գումարեց Ս. Գևորգի վանքի դրսի տնում։ Յովհաննէս և Մակար վարդապետները վանահայրութեան թեկնածուներ և մրցակիցներ էին։ Ձայների մեծամասնութեամբ վանքի վանահայր ընտրեց՝ Յովհաննէս ծայրագոյն վարդապետ Հիւսեանը (Բնիկ Ալրցի)։ Յովհաննէս ծ. վարդապետը իր վանահայրութեան ընթացքում շատ յաջող կերպով վարեց գաւառի և Ս. Գևորգ վանքի կրօնական բոլոր գործերը։

Ես յիշում եմ՝ մեր գաւառի գործիչներին, մտաւորականներին և ուսուցիչներին։ Այդ գործիչներից էր՝ փերկարիբցի Սիրուն Սարոյեանը։

Նա իր կրթութիւնը ստացել էր՝ գիւղի ծխական դպրոցում։ Պատանի տարիքից մտել էր մարտական խմբերի մէջ։ Հետագային նա ինքը ևս դարձաւ այդպիսի խմբերի կազմակերպիչ։

1915 ի Ապրիլին Թիմարի և վանքի օրհասական ինքնապաշտպանութեան կռիւները ղեկավարեց Սիրունը։ Այս կռիւներում սպանեցին բազմաթիւ Թիմարցի մարտիկներ. մահացու վէրք ստացաւ նաև՝ Սիրունը։

Օսմանեան սահմանադրութիւնից յետոյ, գիշերային կողոպտումները արգիլելու պատրուակով, կառավարութիւնը գաւառի գանազան մասերում նշանակել էր ժանդարմական չոկաններ։ Բայց հէնց այդ ժանդարմներն էին գաւառի կողոպտիչները և ապահովութիւնը խախտողները։

Կաշառք, ձրիակերութիւն և մատնութիւն. ահա ժանդարմների կատարած «ծառայութիւնը»։

Սահմանադրութիւնից յետոյ վանի դպրոցներում ընդունեց Հայոց Լեզուն, որով պարտադրում էին առարկաների մեծ մասը։ Դասատանդում էր նաև Թիւրքերէնը։

Ինչպէս միշտ է եղել հայ իրականութեան մէջ, մեր գաւառում ևս հայ ուսուցիչները գտնւում էին անտնա-

պէս ծանր վիճակում, սակայն նրանք նւիրւածօրէն առաջ էին տանում գաւառի կրթական ծանր և պատասխանատու գործը։

Պարտք եմ համարում յիշել նրանցից մի մասին.

Ալուր գիւղի ուսուցիչ՝ Աբիսողոմ Սարգիս Մնդոյեան, Ծաւենց գիւղում՝ Մեսրոպ Սարգսեան, Էրէրին գիւղում՝ Մխոյի Բաղդօն, Քոչանի գիւղում՝ Արշակ Տ. Գալըստեան, Ամկուբերդում՝ Ղազար Աւետիսեան, Ծժիլկում՝ Տէր Մկրտիչը և իր որդին, Ատեռ գիւղում՝ Աբգար, Զանկում՝ Յովհաննէս, Փիրկարիք գիւղում՝ Մկրտիչ քահանայ Մարգարեան, Գոմս գիւղում՝ Նախօն, Կիւանենցում՝ վանեցի Միհրանը իր օգնականներով։ Ապա՝ Սուրէն, Միհրան Գրիգորեան, Տէրտէրի Յովհաննէս, Դիլաքի Արշակ, Աղանիկի Արշակ, Մկրտիչի Արմենակ, Գարեգին Տ. Մարտիրոսեան, Վահրամ Սարկաւագ, վանեցի կարապետ, Փանոս Յովհաննիսեան և Վարդան Իսաջանեան։

Ժանդարմները շատ յաճախ որպէս «զինւորացու» ձերբակալում էին անչափահաս երիտասարդների և կաշառք ստանալուց յետոյ միայն արձակում։

1912 թ-ի Զատկին, մի գեղեցիկ օր, 4 ոստիկաններ ինձ ձերբակալեցին որպէս «զինւորացու» և ցոյց տուին Մոդուի պաշտօնական գրութիւնը։

Գիւղի մեծերի և հօրս միջամտութիւնը ինձ արձակելու համար արդիւնք չտուին։ Ես ազատուեցի միայն այն ժամանակ, երբ տուեց բաւականին կաշառք։

Որպէսզի ոստիկանութեան ապագայ հետապնդումներից խուսափեմ, որոշեցի՝ հեռանալ գիւղից։ Իմ ձերբակալութեան օրւայ երեկոյեան, համագիւղացի՝ Սերոբ Սարուխանեանի հետ դիմեցինք Ս. Գևորգի վանքը։ Գարերից ի վեր Լիմ անապատի Ս. Գևորգայ վանքը եղել է՝ մեր շրջանի հայութեան ապաստարանը՝ վատ օրերին, իսկ ուխտատեղին՝ լաւ օրերին։

Թոյլատրվելուց յետոյ փոքրիկ նաւակով մտանք կղզին։ Հիւրընկալ վանականները իրենց քաղցր վերաբերմունքով գոհացնում էին մեզ և յորդորում էին լինել՝ սառնարիւն։ Մեր առօրեան հոգում էր՝ վանքը։ Վանականի կեանքը հաճելի էր ինձ համար որին ընտելացել էի դեռ մանուկ հասակից։ Վանքում սնունդը լաւ էր. մառանում միշտ առատ էր կարագը, սերը, կաթը, ձուն, տառեխ ձուկը և այլն։

Վանքի դրսի տունը տեղաւորւած էր ծովի եզրին մի բանաստեղծական գեղեցկութեամբ։

Երկյարկանի առաջնորդարանի շէնքի կողքին գետեղւած 3 երկաթեայ խողովակներից հոսում էր առնորակ և մաքուր ջուր։ Այդ ջուրը մարմարեայ առւակից հոսելով թափւում էր «Գեօլը» և լճակ կազմում։

Ամեն առաւօտ երբ հնչում էին վանքի զանգակները, Ղրաղոպան Յակօն լացւելով այդ ջրում մրմնջում էր.

— Զգործս ձեռաց իմոց ուղիղ արա՛ մեզ Տէր։

Ապա բաց էր անում «Գեօլու» անցքը, որից յետոյ սկսում էր աշխատել՝ վանքի երեք աչքանի ջրաղացը։

Ամենքը ոտքի վրայ են։ Առաւօտեան արշալոյսի հետ լսւում է՝ վարդապետների և սարկաւագների անուշալուր ձայնը։

«Գեօլի» եզրին գտնւում էր ընկոյզի մի հին և հրաշակայ ծառ որը ամառւայ շոգերին ճամբորդների հանգրստավայրն էր։

Այդ ծառի վրայ բոյն էր դրել՝ մի արագիլ, որի հետ կապւած է՝ հին-հին յիշատակներ։

Ձոյգ արագիլները իրենց ձագերով բաժին ունէին վանքի սեղանից։ Վանահայրը երբ բազմում էր հինաւուրց ընկուզենու մօտ, արագիլները պատում էին նրա շուրջ։

Մէկ անգամ, մենք դպրոցականներս խաղում էինք դաշտում։ Յանկարծ նկատեցինք, որ արագիլներից մէկը

կպած գետնին, թափահարում էր թևերը ուժասպառ։ Մօտեցանք, նկատեցինք որ մի օձ պոչը փաթաթելով արագիլի վզին մտել էր բունի մէջ։ Իսկոյն դանակով կտրեցինք պոչը և ազատելով արագիլին գրկած վանք բերինք։

1913 թ.ին էր. վանքի արագիլները ուշացել, դեռ չէին վերադարձել։ Այդ լաւ նշան չէր, վերջապէս հակառագիլներից մէկը։ միայնակ ու ընկճուած։ Նա քիչ էր թռչում, սգաւոր էր և կարճ ժամանակից հէնց իր բնում մեռաւ։ Ամենքս անխտիր լաց եղանք. արագիլի բոյնը մնաց աւերակ։

Մեր կրօնի ուսուցիչ՝ Յակոբ Ծ. վարդապետը մեզ պատմել է՝ հետևեալ ատանդութիւնը Ս. Գևորգ վանքի շինութեան վերաբերմամբ։

Նա պատմում էր որ սոյն հսկայ շէնքի կառուցումը 7 տարի է տևել։ Ըստ վանքի արխիւների մէջ գտնուած արձանագրութեան, քարտաշը սարում քարերը տաշելուց յետոյ քարերը փոխադրել են ծովափ և այնտեղից էլ առագաստանաւով՝ կղզի։ Վերջին օրը համատ քարտաշը վերջին քարը տաշելով վանքի կառուցումը յաւտարարում է՝ վերջացած։

Ամենքը զարմանում են՝ թէ ինչպէս քարտաշը սարում, առանց անձամբ դիտելու կառուցումը, ճիշտ հաշիւներով նախատեսել էր վանքի աւարտման ժամկէտը։

Որմնադիր վարպետը լսելով այդ զարմանում է և իրեն բարձր զբէթից վար նետելով ինքնասպանութիւն է գործում։ Նա գտնում է որ.

— Ինձմէ հմուտ վարպետ լինելու պարագային, իմ ապրելը աւելորդ է։

Ս. Գևորգ վանքին կապած հետաքրքիր ատանդութիւններից էր նաև Անտոն Ճգնաւոր անունով մէկի մասին հիւսած ատանդութիւնը։

Անտոն Ճգնաւորը երբեմն անյայտանում էր կղզուց։

Մի անգամ էլ, երբ նրա անյայտացումը սովորականից աւելի երկար է տևել, վանահօր կարգադրութեամբ վանքի ծառաները նրա խուցի դռան սողնակը կոտրելով ներս են մտնում։ Անշուք խցիկում լուութիւն էր տիրում։ Յատակին նկատում են մի հողէ կաթսայ, բերանն ի վար շրջած, որի տակ գտնում են մի մագաղաթեայ գիրք «Հազարանոց» անունով։ Գիրքը յանձնում են՝ վանահօր։ Դու մի ասիլ, սոյն գործողութիւնների ժամանակ Անտոն Ճգնաւորը վան քաղաքի խանութներից մէկում առօքփառօք չամիչ ուտելիս է եղել, առանց խանութպանի կողմից նկատուելու։ Յանկարծ խանութպանը տեսնում է՝ մի հոգևորական, հանգիստ և անտարբեր ուտում է խանութի չամիչներից. մօտենում է ու ձեռքը բռնում։ Ճըգնաւորը հասկանում է որ՝ գրքի և կաթսայի անյայտանալու «թէլիսմը» խախտած է։ Մի կերպ ազատուելով խանութպանի ձեռքից վերադառնում է՝ վանք։

Այսպէս էր մեր հանյայտացող ճգնաւորը»։

Հայ ժողովուրդը սիրել է թռչուններին, և նրանցից մի քանիսին իդէալականացրել։ Այդպիսին է կռունկը, հայ ժողովրդի համար այդ սիրելի թռչունը։

Այդ նախրական թռչունի անունն է կրում թիմար գաւառում գտնուող՝ կռունկի վանքը։ Երբեմնի այդ շէն վանքի փլատակներն են մնացել միայն։ Այդ վանքի շուրջ համախմբուում էին կռունկների երամները։

Սքանչելի մի պըրիւր կար այդ վանքի մօտ։

Ամառուայ շոգին, օձերը դուրս սողալով իրենց բներից պառկում էին արևի տակ։ Մի օր Ս. Գևորգ վանքի՝ խաշնարած կակաչը ապանում է օձի ձագերից մէկին։ Մայր օձը որպէս վրէժ լայթից և թունաւորից 6 ոչխար։ Նմանօրինակ դէպքերը յաճախ էին պատահում։ Գնալով խորանում էր օձերի և կակաչի միջև եղած թշնամութիւնը։ Վանահայրը լսելով այդ, կակաչի պաշտօնը

վոխում է։ Օձերը ձեռք են վերցնում ոչխարների խայ-
թումից։

Իմ վանք ապաստանումից 2 օր յետոյ, ոստիկանու-
թիւնը հակառակ իմ անչափահաս տարիքիս, ինձ համա-
րում է որպէս «գինեւոր-դասալիք»։ Այդ պատրւակով՝ ձեր-
բակալում և բանտարկում են հօրս։ Լսելով այդ լուրը ես
շատ վշտացայ։ Ծերունի հօրս բանտարկութեան պատճառ
լինելու համար խիղճս տանջում էր ինձ։

Յաջորդ առաւօտեան, կիրակի օրը, Ալժիշկ գիւղի
կարմիր Աւետարանի աւանդական ուխտի տօնն էր։ Ջնա-
յած որ անտրամադիր էի, այդուհանդերձ ես էլ շատերի
հետ մեկնեցի ուխտի։

Մէկ ժամից, հասանք գիւղը որը տօնական տեսք էր
ստացել։ Դհոլ զուռնան թնդում էր, կարմիր գինին հո-
սում։ Ալժիշկ գիւղի կարմիր Աւետարանի ուխտը ըստ
սովորութեան տեւում էր 2–3 օր որից յետոյ ցրւում էր՝
հաւատացեալ ժողովուրդը։

Ուխտի ժամանակ ես հանդիպեցի հայ միակ ժան-
դարմ Կիրակոսին որի հետ մտերիմ էի։

— Էհ, Յարութիւն ջան, այս հանդիպումը գուցէ
վերջինը լինի.— ասաց նա— ինձ փոխադրում են՝ ուրիշ
տեղ, վախենում եմ որ կնոջս էլ չկարողանամ տեսնել,
փափուկներ կան որ յառաջիկայ տարին կոխ պիտի
սկսի։

— Մի վհատիր սիրելի Կիրակոս, էլի կհանդիպենք
իրար և ով գիտէ թերևս լաւ պայմաններում.— պատաս-
խանեցի ես։

Նա աւելացրեց.

— Յարութիւն, չլինի թէ յանձնւես, քեզ արդէն
փնտռում են։

Հրաժեշտ տւինք իրար և բաժանւեցինք։

Ես բռնեցի մեր գիւղի ճամբան։ Երեկոյեան հասայ

Փիրկարիբ. մտաղբաղ անցայ Սարգսի Ծառնոցը, որտեղից սկսւում էր վերելքը, իջայ Կանասորիկի Ձիմանները։ Դաշտը զարդարւած էր բուրաստնաւէտ ծաղիկներով։ Նըստեցի գլկլան աղբիւրի մօտ՝ հանգստանալու։ Ժամ ու կէս կպչուն ցեխի միջով ճամբորդելը յոգնեցրել էր ինձ։ Որոշել էի յանձնւել և ազատել՝ ծերունի հօրս բանտից։

Մօտենալով մեր գիւղին, նատեցի՝ հայկուշ Քարի մօտ։ Գիւղը կորած էր՝ գիշերւայ թանձր խաւարի մէջ։ —Ո՜հ, իմ քաղցրիկ ծննդավայրը, իմ մանկութեան օրրանը։ Այնտեղ էին իմ մանկութ ընկերները. այնտեղ էր՝ մայրս, որն ինձ էր սպասում անհամբեր։

Ինքս ինձ սիրտ տալով մտայ գիւղի առաջին հանդիպած տունը. Ռէս Յովհաննէսի տունն էր այդ, որը կից էր Կաւանի ձորին։ Բաղխեցի պատուհանը, Ռէսի կինը, բարեպաշտ ու հեզահամբոյր Թագուհին՝ դուռը բացեց։ Ներս մտա. խնդրեցի՝ մօրս յայտնեն գալուս մասին։ Եկաւ մայրս, գրկախառնւեցինք, լաց եղաւ, խօսեցինք հօրս մասին, յայտնեցի որոշումս. մայրս դէմ եղաւ և չհամաձայնեց որ ես յանձնւեմ՝ որպէս «գինւորացու»։

Առաւօտեան Ռէս Յովհաննէսը մեկնեց քաղաք և ինձ պատւիրեց՝ Թագնւած մնալ մինչև իր վերադարձը։

Բանտարկւած դրութիւնը անտանելի էր ինձ համար, Արդէն սկսել էի համբերութիւնից դուրս գալ, երբ Ռէսը վերադարձաւ և իր հետ բերեց՝ ծերունի հօրս։ Ցետոյ իմացա որ՝ հայրս ազատւել է վան քաղաքում մեծ հեղինակութիւն ունեցող՝ վահան էֆենդի Մարութեանի երաշխաւորութեամբ։ Հայրս պատւիրեց ինձ՝ մնալ գիւղում և սպասել՝ վահան էֆենդու կարգադրութեան։

Պատերազմ բռնկւելու նախանշաններ կային։ Թիւրքերը հայ գիւղացիների հետ մօտ լինելով, միշտ յիշեցնում էին որ պատերազմը մօտ է և մեր կառավարութիւնը «Ալման»-ի (Գերմանիայի) հետ միանալով պիտի

կռւի։ Սոյն լուրերը հաստատւում էին պետական պաշտօնեաների կողմից։ Ամենքը սպասում էին պատերազմին, որը դամոկլեան սրի պէս կախւած էր մարդկութեան գլխին։

1914 թւի Օգոստոս 9-ին գիւղում կեանքը եռում էր։ Ես, իմ մի քանի ընկերների հետ միասին սայլի վրայ նստած դէպի դաշտ էինք գնում։ Յանկարծ նկատեցինք որ արևը կամաց-կամաց խաւարում է։ Սայլի առջևում նստած ծերունի «զուռնաչի» Յովհաննէսը սարսափահար սայլից իջնելով բացականչեց.

— Ես, էլ ոչինչ չեմ տեսնում։

Արևը բոլորովին խաւարել էր. մենք իրար հազիւ էինք տեսնում։ Ծերունի Յովհաննէսը աղօթում էր, իսկ մենք քահ-քահ ծիծաղում։

— Է՛հ, հիմի ծիծաղէ՛ք բալիկներս. բայց սա լաւ նշան չի, մեր գլխին մի փորձանք կգայ։

Արևի խաւարումը տևեց կէս ժամ։ Մենք ճամբայ ընկանք շարունակելով մեր կատակներ և սրախօսութիւնները։

Արևի խաւարումը գիւղի բոլոր մեծերը համարում էին վատ նշան և սպասում՝ չարագուշակ դէպքերի։

1914-ին Եւրոպական կառավարութիւնների մէջ եղած տնտեսական և քաղաքական հակամարտութիւնների պատճառով՝ պայթեց 1-ին համաշխարհային պատերազմը։

Եւրոպական կառավարութիւնները իրար շուկաները գրաւելու համար՝ հրդեհեցին ամբողջ աշխարհը. իրենց նիւթական շահերի համար զոհեցին՝ միլիոնաւոր մարդիկ։

Տաճկաստանը ևս ակտիւօրէն մասնակցեց՝ պատերազմին Գերմանիայի կողքին։

Երկրում յայտարարեց՝ ընդհանուր զօրահաւաք։ Հոկտեմբեր 16-ին Թիւրքիան պատերազմ յայտարարեց՝ Ռուսաստանի դէմ։

Վանը իր շրջաններով լեցւած էր ժանդարմներով։ Անասելի ճնշումների էին ենթարկւում հայերը։ Ժանդարմները հաւաքում էին՝ գուլպա, տրեխ, ձու, իւղ, ոտքմաճակատ դրկելու պատրւակով։

Հայ տղամարդկանցից կազմած կարաւանները կառավարութիւնը դրկում էր Սարա, կոթոր, որտեղ նրանք ծառայում էին որպէս գրաստ և վերադառնում չարդւած, փշրւած։ Նրանցից շատերը հիւանդանում և մեռնում էին։

Սարսափի օրեր էին։ Ժանդարմները հայ տղամարդկանց կտրելով դաշտային ստեղծագործ աշխատանքից դրկում էին քաղաք զինւորութեան համար։ Քաղաքից նրանց դրկում էին Թուխտ, Սարայ, ապա ոտքմաճակատ։ Զօրահաւաքը կատարում էին՝ դհոլ գուռնայով ի նշան այն յոյսի որ ունէր կառավարութիւնը իր յաղթանակի վերաբերմամբ։

Կարճ ժամանակից յետոյ դատարկւեցին հայ գիւղերը. մնացին միայն 70-ից անց ծերունիները, կանայք, ու 16 ից փոքր երեխաները։

Մարգար Կոլիկեանը Փիրկարիբ գիւղից էր. բազմանդամ ընտանիքի հիւանդ ու մաշւած հայր։ Ըստ օրէնքի նա ազատ էր զինւորագրութիւնից. սակայն կառավարութեան նպատակը զինւորութիւն անել տալը չէր այլ՝ հայ տղամարդկանց ոչնչացումը։

Նրան որպէս զինւոր դրկել էին Բիթլիս։ Անասելի տանջանքներ կրած և մահից հրաշքով փրկւած այս մարդը հետևեալն էր պատմում իր արկածներից.

— Մենք 200 հայ զինւորներ էինք։ Մի օր գէնքերը մեր ձեռքից վերցնելով մեզ յանցին՝ չարքաշ և տաժանակիր աշխատանքի։ Թուլք զինւորներից մէկը որին ևս ծանօթ էի, ինձ ասաց.

— Գլխիդ ճարը տես, այս գիշեր ձեզ մորթելու են։

Գիշերը մեր ձեռները կապելով, քշեցին մօտակայ

ձորը։ Մենք համոզուած, որ այլևս մեր հարազատներին չպիտի տեսնենք, սկսեցինք հեկեկալ դառնօրէն։ Երբ հասանք ձորը մեզ շարեցին կողք-կողքի. հրացանները որոտացին, աղիողորմ ճիչերով լեցուեց ձորը։ Հրացանները լռեցին, ոստիկանները քննութիւն կատարելու եաք, մեր ձեռքերի պարանները արձակեցին ու հեռացան։ Ես անվնաս փուած էի դիակների տակ. գգոյշ սողալով դուրս եկայ, շուրջս ամենքը քնել էին յաւիտեան. իսկ ծանր վիրաւորուածները «մի կաթիլ ջուր» էին կանչում։

7-8 օր սոված, ծարաւ քայլելուց յետոյ հասայ այս տեղ։

1914 թւի Նոյեմբ. 19-ին, Անդրանիկի կամաւորական բանակը Կոթոր-Սարայի վրայով հասաւ՝ «Մալա Հասան» քրդական գիւղը։ Պետական պաշտօնէութիւնը և հարուստները պատրաստուում էին պուկը դնելու։

Թիւրքերը և քրդերը ապաւինում էին հայերին։ Հայ ժողովրդի մեծ թշնամի՝ արիւնարբու Ջևդեթը փախուստի ճամբան բռնեց։

Կամաւորական բանակի առաջ դուրս եկաւ թրքական լաւագոյն զօրաբանակներից մէկը՝ Պշերի Զաթոյի հրամանատարութեամբ։ Գործոթ և Կուզակ հայկական գիւղերը դրաւուում են յիշեալ կողմից և անկարագրելի տանջանքների ենթարկուում այդ գիւղերի բնակչութիւնը։

Կուզակցի Սպիզ Ալայեանը. սողալով դուրս է գալիս գիւղից և հասնում «Տէր Յուսկան Որդւոյ» վանքը և առաջնորդական տեղապահ՝ Մանուէլ քահանային պատմում եղելութիւնը։ Քահանան շատ հասնում է՝ Բերկրի և Գայմագամից 10 ոստիկան վերցնելով գնում է յիշեալ գիւղերը։ Պշերի Զաթոն ստիպուած հեռանում է այդ գիւղերից և անցնելով Բեպապիկ գիւղը նոյն վայրագութիւնները շարունակում է այնտեղ։ Տէր Մանուէլը ամենայն քաջութեամբ հասնում էր այնտեղ ուր օգտակար

էր իր ներկայութիւնը։ 1915 թւին Տէր Մանուէլը ինքնապաշտպանութեան կռիւներին մասնակցեց՝ ակտիւօրէն և ընկաւ քաջարար։

Սարայի զինուորական հրամանատարն էր՝ թիւրք Արիֆ Բէյը որը զինուորական մեծ ընդունելութիւն է կատարում իւրդ Պշերի Զաթոյին երբ վերջինս մուտք է գործում Սարայ։

Այսպէս էր գործում նենգամիտ կառավարութիւնը. միշտ «անվտահելի» քիւրդին հանել՝ «անվտահելի» հայի դէմ։ Թիւրք հոգևորականները՝ որոնք գործիք էին կառավարութեան ձեռքին իրենց կրօնական քարոզներով համոզում էին քիւրդերին որ՝ հային սպանողը կերթայ «Ջաննաթ» և այնտեղ «փերիներ» կառանայ։

Արևածագից առաջ թշնամին «Սալաւաթ» գոչելով սկսեց շարժել դէպի հայկական դիրքերը.

Կոթորից Սարայ երկարող լեռնաշղթան Անդրանիկի ձեռքին էր որը դեռ հանգիստ սպասում էր թշնամու մօտենալուն։

Երբ թշնամին բաւականին մօտեցել էր. հայկական դիրքերը սկսեցին որոտալ. թշնամու շարքերը հնձւում էին անխնայ։ 2-3 ժամ տևող ճակատամարտից յետոյ, թշնամին նահանջից, իսկ կամաւորական բանակը առաջացաւ։

1914 թ. Նոյեմբերին հայրս մահամերձ հիւանդ էր։ Նրա մնարի շուրջ կանգնել էինք՝ Մայրս, ես և քոյրս։ Հայ կամաւորական բանակը արդէն շատ էր մօտեցել։ Դա մեծ ոգևորութիւն էր առաջ բերել հայութեան և մեծ վախ պետական շրջանակների մէջ։ Ես մօտենալով մահամերձ հօրս, յայտնեցի նրան դրութիւնը։ Նա յուզեց և մրմնջաց իր վերջին խօսքերը.

— Ա՜հ, երանի չմեռնէի և տեսնէի հայ ժողովրդի վերջնական ազատագրումը։

Հայրս՝ Տ. Մեսրոպը բնիկ Էրէրինցի էր. փոքր տա-
բիքից որբ մնալով մտնում է Լիմ Անապատի որբանոցը և
աշակերտում յայտնի Բոլոզ վարժապետին։ Աւարտելով
դպրոցը ուսուցչական պաշտօն է վարում, սպա ժողո-
վըրդի առաջարկութեամբ՝ ձեռնադրւում քահանայ,

Անփառունակ շիրմիդ վրայ, սիրելի հայր, օտար, հե-
ռու ափերից նւէր եմ բերում այս տողերը և սպասում
այն օրւան երբ ինքս անձամբ պիտի զարդարեմ քո գե-
րեզմանը՝ վասպուրականի աննման ծաղիկներով։

1914-ի աշնան վերջերին, Օվանը իր մարտական
խմբերով Առին գիւղն էր իջել։ Այս մասին լսելով յայտ-
նի Չաթոյի տղան գալիս, պաշարում է գիւղը։

Օվանը յանկարծակիի գալով շատ դիրքեր է բռնում
գիւղի կալերում. սպա ցանկանալով խնդիրը անարմուկ
կարգադրել, 3 ծերունիներ որպէս պատգամաւոր ղրկում
է՝ Չաթոյի տղայի մօտ և առաջարկում թոյլ տուի գին-
ւած խմբերը հեռանան գիւղից։ Չաթոյի տղան մերժում
է և առաջարկում է՝ անձնատուր լինել որը նոյնպէս
մերժւում է հայերի կողմից։

Թշնամու դիրքերից պայթում է առաջին գնդակը և
սկսւում է՝ մի ահռելի կռիւ որ գնալով սաստկանում է։
Հայ լաւ նշանաձիգներից մէկը՝ Ոսմեցի Ապրօն սպանում
է Չաթոյի տղային։ Երեկոյեան պարտւած թշնամին հե-
ռանում է։

Օվանը նոյնպէս իր խմբերով հեռանում է, իսկ շըր-
ջանի հայութիւնը ճնշւում է ահ ու դողի մէջ։ Ամենը սպա-
սում՝ էին կրելու Օվանի կատարած յանդգնութեան վրէժը։

Թրքական բանակում հայ պինւորների գնդակահա-
րութիւնը մասսայական բնոյթ էր ստացել։ Շատ քչերը
հայ պինւորներից կարողանում էին՝ ճողոպրել։ Այդ հազ-
ւագիւտ բախտաւորներից էին՝ 11 հայ պինւորներ որոնք
ճողոպրելով սխալմամբ մանում են՝ քրդական գիւղերից

մէկը։ Գիւղատէր Գալի Մահմուդի կարգադրութեամբ և դեկավարութեամբ ամարդօրէն ապանում են՝ հայ անմեղ ու մոլորած զինւորներին ու զիակները լեցնում՝ հորի մէջ։

Այդ դէպքից յետոյ՝ Սիմէոն անունով մի տաքարիւն Գոմաեցի երիտասարդ ապանում է մի ոստիկան։ Այդ ինքնապլուխ դէպքը՝ էլ աւելի էլեքտրականացրեց դրութիւնը։ Ամենքը սպասում էին անակնկալ և վատ դէպքերի։

Ռազմաճակատից հաղիւ ազատուած տասնեակ Գոմաեցի զինւորները վերադարձել էին հայրենի գիւղ։ Նրանք ցերեկները լինում էին տարում իսկ գիշերները իջնում գիւղ։ Թիւրք հովիւները նկատելով նրանց յայտնում են ոստիկանութեան։ Ոստիկանութիւնը անակնկալ կերպով գիշերով պաշարում է Գոմա գիւղը։ Ձերբակալւում է՝ գիւղի Ռէս Յովհաննէսը և սոսկալի տանջանքների են-թարկւում։ Գիւղը խուզարկւում է և ձերբակալւում են փախստական զինւորները։ Ձերբակալեցի նաև ես. տա-կայն շնորհիւ կաշառքի ազատուեցի։

Ես միւս օրը վերադարձայ՝ գիւղ. բայց միւս զին-ւորներին այլևս ոչ ոք չտեսաւ, ոչ ոք։

Այսքան հալածանքներ և ճնշումներ կարծես թէ բա-ւական չէին հայ դժբախտ գիւղացու համար. դրանց վրայ աւելանում էին նաև վաշխառու-շահագործողների տնտե-սական ճնշումները։

Հոչակաւոր արիւնարբու վաշխառուներից էր Ծէդօ անունով մի անխիղճ մարդ-գազան որը մեր գաւառում բազմաթիւ ընտանիքների քայքայման և դժբախտութեան պատճառ էր եղել։

Ժողովրդի արիւնը ծծողներից էր նաև՝ վաշխառու Օնբաշին։

Սրանք, բարձր տոկոսներով պարտք էին տալիս գիւ-ղացիներին և վճարման ժամկէտը լրանալուց յետոյ ան-

գրթօրէն գրաւում էին նրա ամբողջ ուշադրութիւնը և երբեմն նոյնիսկ սպառնում էին տանել՝ չվճարող գերադասու կինը։

Հետզհետէ աւելի բարդանում էր դրութիւնը. կրկին հայ զանգւածային կոտորածների հոտ էր գալիս. ուստի հայ մարտական կազմակերպութիւնները պատրաստում էին ինքնապաշտպանութեան գործը։ Մեր գիւղի պաշտպանութիւնը յանձնւած էր՝ 3 գինւած խմբերի որոնց հսկիչն էր՝ Տ. Մկրտիչ քահանայ Մարգարեանը։

Զէնքերի ընդհանուր թիւն էր՝ 17 հրացան, 15 մաուզեր և 26 զանազանատրճանակներ։

Թիւրք ոստիկանի սպանութեան կապակցութեամբ կառավարութիւնը յայտնեց որ՝ «քննիչ յանձնախումբ» պիտի գայ՝ գիւղում «քննութիւններ» կատարելու համար։

Գիւղից հեռացան՝ բոլոր երիտասարդ-ուհիները։ Ոչ-սը գիւղի միւս մեծերի հետ պատրաստւում էին ընդունելու «քննիչ յանձնախմբին»։

Վերջապէս «քննութիւնները» կատարւեցին. «յանձնախմբի» լաւ կաշառւած անդամները, խիստ գոհ՝ իրենց «քննութիւններից» հեռացան գիւղից, հեռացնելով նաև՝ գիւղին սպառնացող վտանգը։

Այսպիսի քաոսային դրութիւնը խիստ նպաստաւոր էր՝ ձրիակեր ոստիկանների համար որոնք շրջելով գիւղերում, կեղեքում էին՝ գիւղացիութեան ճիշդ է ժողովրդական առածը որ ասում է.

— Գայլն ամպոտ օր կսիրի։

Թուով 50 ոստիկանները, արիւնկզակ էդհեմ Բէյի գրեխաւորութեամբ՝ Արտաւէզից գալիս են՝ Աղջաւերան գիւղը ուր տեղացի գինւած տղաները հաւաքւում են՝ գիւղի կալերի մարագի մէջ ու պատրաստւում՝ դիմադրելու։

Էդհեմ Բէյը խորամանկութեամբ յայտնում է տղաներին որ՝ գինաթափ լինելու պարագային գերծ պիտի

լինեն որևէ վնասից։ Մարտիկները փորձած լինելով չեն հաւատում և մերժում են։

Ասպիկանները պաշարելով մարագը բացում են հրացանների կրակը. ներսից պատասխանում են։ Ուժեղ դիմադրութեան շնորհիւ ասպիկանները յուսահատւում և ընկրկում են։

Էդհեմ Բէյը համոզւելով որ հնարաւոր չէ վնաս պատճառել մարտիկներին, կրկին յայտնում է նրանց և երդւում որ վնասվել լինելուց յետոյ ազատ պիտի արձակէ բոլորին. հակառակ դէպքում դիւղը պիտի հրդեհի։

Գիւղի Ռէս Սիմէոնը ու նրա օգնականը աղերսում են մարտիկներին՝ անձնատուր լինելու։ Մարտիկները սկզբում կտրականօրէն մերժում են, բայց յետոյ նրանցից մի մասը համաձայնում է։ Ամբի մէջ պատակում է առաջ գալիս։

Մի մասը ուժեղ ընդդիմանում են վատահ լինելով, որ զէնքերի յանձնումը հաւասար է՝ ինքնասպանութեան։

Վերջապէս զէնքերը յանձնում են։ Տմարդ և ախտադրուժ թշնամին զինաթափւած մարտիկներին սպանում է։ Նրանցից ազատւում է միայն՝ Սահակ Ադրիանեանը, որը հետևեալն է պատմում սոսկումով.

— Ես լակորոյս, սարսափահար դուրս եկայ դիակների տակից։ Հոգևարքի խռխռոցի ձայները հասնում էր կիսախուլ ականջիս և ահ ու դող պատճառում ինձ։ Թանկագին ընկերներս որոնցից իւրաքանչիւրը մի ընտանիքի սիւնն ու ճրագն էին, աչքիս առջև տանջւում ու յափշտեննական քուն էին մտնում։

Սիրտս ճմլւեց, արցունքներով ցօղեցի՝ ընկերներիս դեռ տաք դիակները։ Ուժերս սպառւել էր...

Յանկարծ ուշքի եկայ, խորհեցի թէ մօտենում է լուսաբացը. պէտք է որ փրկեմ կեանքս։ Մօտենալով դի-

ակներին, բոլորի ականջին կանչեցի, մատածելով որ մի գուցէ մէկն ու մէկը ողջ լինի. սակայն իզուր։

Սողալով հասայ կիւանենց գիւղը. գիւղացիք ինձ տեսնելով՝ ճնացին զարմացած։ 5 օր հիւանդ պառկեցի, ապա գնացի մեր գիւղը։»

Գոմս գիւղի դէպքից յետոյ, 3 մարտական խմբերը անցնում են՝ էրէրին նշանաւոր գիւղը այնտեղից կիւռնենց, ապա Բայրակ։ Այդ բանը լսելով էդհեմ Բէյը, գալիս և պաշարում է՝ Բայրակ գիւղը։ Հայ մարտիկները անակնկալի գալով դիրքեր են բռնում և յետ մղում թշնամու յարձակումը։ Անհաւասար կռիւը սկսում է, որի ընթացքում իր աննման խիզախութեամբ յայտնի է դառնում՝ Մկրտիչ Նալբանդեանը (Մկլօն)։

Չնայած որ՝ թշնամիները թուով և զէնքով գերազանցում էին հայերին և գործածում էին թնդանօթներ, այդուհանդերձ, հայերը ցոյց էին տալիս անխորտակ դիմադրութիւն։

Երեկոյեան հայ մարտիկները ճեղքելով պաշարման օղակը հեռանում են՝ գիւղից։

Աշնան վերջին տխուր օրերից մէկում թշնամի հրոսակները հրդեհեցին 3 հայկական շէն գիւղեր. Բայրակ, Ատնականց և Տրլաշէն։ Բարերախտաբար յիշեալ գիւղերի հայ բնակիչները նախքան հրդեհը, տեղեկանալով վտանգի մասին հեռացան՝ իրենց պապենական հայրենի օջախներից։

Նախքան հրկիզումը՝ սոյն գիւղերը ենթարկուեցին վայրենի կողոպուտի, իսկ գիւղի շները գնդակահարուեցին։

Անասելի հրդեհը որ տևեց 6 օր ու գիշեր, մոխրակոյտի վերածեց՝ 3 գիւղեր և բնակարանից զրկեց՝ հարիւրաւոր հայ գիւղացիներին։

Ձմեռւայ սկիզբն էր, հրկիզուած գիւղերի բնակչութեան դրութիւնը լուրջ. ուստի հարևան գիւղերի հայ

գիւղացիութիւնը, ջերմօրէն ընդունեց իր մօտ հրդեհից տուժած գիւղացիներին։

Ասիկանական չոկատները շրջապատելով թիմարում, հանդիպած տղամարդուն ձերբակալում էին, ծեծում, կամ սպանում։ Այս հանգամանքը ի նկատի առնելով հայ գինուած մարտիկները խուսափում էին նման հանդիպումներից։ Բայց դա միշտ չէր յաջողում։

Նորաւանց գիւղում մի խումբ գինուած մարտիկներ, լսելով որ ասիկանութիւնը պիտի խուժի գիւղ, շտապում է հեռանալ։ Բայց թշնամին նկատում և պաշարում է նրանց։ Սկսւում է մի օրհասական և անհաւասար կռիւ, ուր քաջարար ընկնում են բոլոր հայ մարտիկները։

Դարաբէկ գիւղում հաշտ ու խաղաղ բնակւում էին 52 հայ և 21 քիւրդ ընտանիքներ։

Բնութեան ուած՝ աննման գեղեցկութեամբ էր օժտուած՝ գիւղացի Աբրահամի աղջիկ՝ չքնաղ վերժինէն։

Գիւղում տարածւել էր թէ՝ գիւղապետ՝ Օսման Աղայի տղան Ամարը ցանկանում է բռնի ուժով տիրանալ վերժինէին և այդ նպատակի գործադրման համար սպասում էր յարմար առիթի։

Կարծես թէ գեղեցկութիւնն էլ այդ դրութեան մէջ յանցանք էր։ Խեղճ վերժինէն շաբաթներով փակւած էր մնում տնում։

1915-ի նահանջին Դարաբէգ գիւղը ուշացել էր։ Նա դեռևս չէր միացել՝ նահանջող կարաւաններին։ Առիթը օգտագործելով՝ Ապրիլի 8-ին Ամար Աղայի գինուած «գոյամները» մտնելով Աբրահամի տունը գէնքի ուժով դուրս են բերում՝ վերժինէին ու տանում, առանց ուշադրութիւն դարձնելու՝ նրա մօր և հարազատների աղիողորմ լացին։

Թիմար գաւառում յայտնի էր՝ Գոմա գիւղացի Բաղդիկը։ Նրան էր յանձնւած՝ Գոմա գիւղի եկեղեցապահու-

թեան մարզանքի և կազմակերպման գործը. Բաղդիկը ժողովրդական դէմ էր, նա սիրւած էր՝ թէ հայերի և թէ հարևան ժողովրդների կողմից։

Մի օր էլ գիւղում լուր տարածւեց որ՝ Բաղդիկը անյայտացել է։ Նրա հարազատների փնտռտուքները իզուր անցան։ Ամիսներ յետոյ, 2 ժանդարմներ Բաղդիկի նկարը ձեռներին ներկայացան և արձանագրեցին՝ նրա կենսագրութիւնը։ Նրանք յայտնեցին՝ թէ Բաղդիկը բանտարկւած է՝ Երևանում ցարական իշխանութեան կողմից։

Սոյն դէպքից, 2 ամիս յետոյ գիւղ վերադարձաւ՝ Բաղդիկը։

Բաղդիկը լաւ սուրհանդակ էր։ Մի օր կարիք կար մի նամակ հասցնել՝ Կիւտնենց. բաւականին վտանգաւոր գործ էր դա, տևեալ պայմանների մէջ։ Յայտարարւեց՝ թէ ով կարող է այդ պարտականութիւնը ստանձնել. Բաղդիկը ներկայացաւ։ Դեռ գիւղից դուրս չեկած՝ հրացանաձգութեան ձայները լսեցին։ Զինւած մարտիկները օդնութեան փութացին։ Առաջարկւում է՝ յարձակման ենթարկւած Բաղդիկին վերադառնալ գիւղ. բայց նա պնդում է՝ որ պիտի գնայ և գնում է։ Կէս գիշերին վերադառնում է Բաղդիկը իր առաքելութիւնը լրիւ կատարած։

Այդպէս էր՝ Գոմա գիւղի Բաղդիկը որը քաջարար ընկաւ՝ ինքնապաշտպանութեան մարտերից մէկում։

Այս շրջանում պակաս դեր չէին կատարում նաև հայ կանայք, որոնք հարկ եղած դէպքում ցոյց էին տալիս՝ զարմանալի արիութիւն և քաջութիւն։ Այդպիսի կանանցից էր մեր գաւառի՝ յայտնի Եղսօն։

1915 թւի Ապրիլի 7-ին մեր գիւղում ձերբակալւեց՝ Մխրան Մկրտիչեանը։ Գիւղի զինւած մարտիկները շտապեցին նրան ազատելու։ Կռիւը սկսւում պէս տեղ է հասնում Եղսօն և կողմերի մէջ միջամտելով, հաշտեցնում է նրանց և ազատում Մխրան Մկրտիչեանին։

Չէնքերի փոխադրութիւնը երկիր, կատարւում էր շատ խիստ և գաղտնի պայմանների մէջ։

Չինատար խմբերին մասնակցում էր՝ Ատեոցի Հովիկը։

Տիրամէրցի Յովսէփ Սաղաթելեանը հետևեալն է պատմում՝ Հովիկի մասին։

— Մի օր Գործոթ էի գնում, հեռից նկատեցի 2 ձիաւորների։ Մօտեցան, տեսայ՝ մէկը թիւրք մոլլայ է, իսկ միւսը ըստ երևոյթին՝ մի հայ երիտասարդ։

Մոլլան խօսում էր, նա հայհոյանքներ էր տեղում հայ երիտասարդի գլխին ասելով. «Քաֆըր տղայ ձեռքերդ և լեզուդ կկտրեմ ու կձգեմ շների առաջ. քեզ արժան եմ համարում պահել իմ տան մէջ՝ որպէս մշակ, իսկ դու համարձակւում ես գողութիւն անել. ձեր ազգը պիտի ոչնչացնենք աշխարհից»։

Երիտասարդը լուռ էր։ Ես դէմքս դարձրի դէպի ծովը՝ չտեսնելու մոլլայի երեսը։

— Բարև աղա տղայ Ուսէփ, երեսիս էլ չես նայում.— գոչեց յանկարծ, կարծեցեալ մոլլան։

Ոտքերս դողացին, քիչ էր մնում գետին ընկնէի. ակամայ մօտեցա մոլլային.

— Վայ տունդ չքանդւի Հովիկ, իսկական մոլլայ ես դառել.— բացագանչեցի ես, զարմացած՝ այդքան յաջող ծպտումից։

Մօտեցայ երիտասարդին, Ամկուբերդցի Պատուրն էր՝ ծառայի դերում, իսկ ձիու բեռը ամբողջովին փամփուշտ և հրացանի մասեր էին։

Ահա այսպէս էր գործում Ատեոցի Հովիկը, այսպէս էին գործում բազմաթիւ «Հովիկներ»։

Գաւառի հայ տիպար ուսուցիչ էր՝ մեր գիւղի Նախոն (Նահապետը.) որը մասնակից եղաւ Վասպուրականի 1915 թւի ինքնապաշտպանութեան կռիւներին։

Գոմս գիւղի հիւսիս արևելքում, ծառախիտ ձորի մէջ

դարերից ի վեր կանգնած է Տ. Յուսկան Որդւոյ՝ Ս. Ստեփաննոսի անունով փոքրիկ մատուռը, որը շրջապատված է հսկայ և հնամեայ ծառերով։

Ծերունիներից լսել էինք որ Տ. Յուսկան Որդի՝ Ստեփաննոսը արջառներին լծում է՝ արտը վարելու, արջառները խրտնում ու փախնում են։ Երիտասարդը հետևում է նրանց, նա անցնում է՝ լեռներ, ձորեր և հասնում է կանաչ աղբիւրի մօտ, խոր ձորում, ծնում է այնտեղ, ծառեր տնկում, մատուռ կառուցում։

Այդ ծառերի ճիւղերին ոչ ոք ձեռք չէր տալիս, որովհետև դա համարւում էր մեղք։ Պատմում էին թէ մօտիկ Փաքիս գիւղի Մահմուդը քանդում է մատուռի դուռը և գիւղ տանում, Գիւղը հասնելիս, երբ ցանկանում է վար դնել այն, չի կարողանում, դուռը պինդ կպել էր կռնակին ու պոկ չէր գալիս։

Մատուռի կանաչ դաշտերի մէջից բղխում էր Լուսաղբիւրի անարատ և վճիտ ջուրը։ Այդ ջուրը, ասում էին՝ բազմաթիւ վէրքեր էր բուժել. գիւղացիք գալիս էին այդտեղ, աղօթում և մատաղ անում։

Աղբիւրին կից կան ծառեր «Ճակուզաղաջ» անունով։

Ջատկի 2-րդ կիրակին ժողովուրդը հաւաքւում էր այնտեղ և զւարճանում։

1915 թւի հայ զանգւածային կոտորածների դիւային ծրագրի մէջ ներառւած էր նաև Վասպուրականի հայութիւնը։

Ծրագրի գործադրութիւնը դիւրացնելու համար Վասպուրական նահանգը բաժանւած էր մի քանի մասերի և նշանակւած էր ամեն մի մասի պատասխանատուն՝ հետևեալ ձևով.

Վանի հայութեան ֆիզիքական ոչնչացման պատասխանատու գեկավարն էր՝ Ջևդեթ Բէյը, Բերկրիի և վերին Թիմարի պատասխանատու գեկավարներն էին՝ Զիա Բէյը,

Սմար Բէյը և Ցարհոն։ Արճակի և վարի Թիմարի համար Շարաֆ Բէյն ու Արիֆ Բէյը, Հայոց Ձորի համար՝ Շիւքրի Ագան. Արճէշ, Ալջաւազի համար՝ Հուսէյն Փաշան։

Հրահանգւած էր՝ առանց տարիքի, սեռի խտրութեան կոտորել անխնայ թշնամիներից որ մէկը համարձակւէր խնայելու որևէ հայի, ինքը պիտի պատժւէր դաժանօրէն։

Հէնց այդ օրերին Սարայի մէջ սպանւեցին 150 հայ պինւորներ որոնց մէջ էին բժիշկ Գարագէօզեանը և ատամնաբոյժ Արիստակէսը։

1915-ի Ապրիլի 3-ին Ջևդեթ հեռագրով հրահանգում է՝ սկսել Արճէշի ջարդը։

Հեռագրատան մէջ երկար տարիներ աշխատող՝ Նշան Էֆենդին իր պաշտօնի վրայ սպանւում է։

Արճէշի Գայմագամը, մարտական խմբերի զեկավար Օւան Գարբինեանին խորամանկօրէն իր մօտ է կանչում և առաջարկում՝ որ պինւած խմբերը հեռանան գաւառից ժամանակաւորապէս, պատրւակելով թէ կառավարութիւնը քննութիւններ է կատարելու։ Օւանը ընդունում է այդ «խաղաղասէր» մարդու առաջարկը, բայց հէնց որ խմբերը ծովափում նաւակ էին նստում, հանդիպում են զօրանակալ թշնամու բուռն կրակին։ Խմբերի հեռանալուց յետոյ Արճէշ, Ալջաւազի հայութիւնը ենթարկւում է տեղահանութեան և կոտորածի...

Փետրւար 12-ին թշնամին՝ 500 հոգով յարձակւում է Ալջաւազի Առէն գիւղի վրայ. 15 հայ մարտիկներ պիտի դադրում են քաջաբար, որոնց օգնութեան են հասնում ուրիշ գիւղերի մարտական խմբեր՝ 35 հոգով։

Թշնամին բաւականին սպանւածներ թողնելով, պարտւած հեռանում է։

Ապրիլի 4-ին խուժանը մի խումբ հայութեան քշում բերում է մինչէ Օրօրան գետը, որը թափւում է՝ վանայ լիճը։ Կէս գիշերին գնդակահարում են բոլորին. սպան-

ւում են միայն՝ Ֆիւրդ Ղազոն և նաւավար Յակոբը։ Սրանք արիւնլւայ դուրս գալով ղիակների տակից գալիս հասնում են՝ «նարնջկայ Գեորը» և այնտեղից էլ ծովափ...

Տաժանելի այդ օրերին առագաստանաւերով հայ տղաները շրջում էին ծովի վրայ, օգտակար լինելու համար ժողովրդին։ Ամանց գիւղի Յերոն, այդ ասպարիզում մեծ դեր կատարեց։ Ղազոն և Յակոբը տեսնելով առագաստանաւը օգնութիւն են կանչում։ Յերոն մօտենալով նրանց վերցնում և փոխադրում է՝ Լիմ Անապատի կղզին։

Հրոսակներին թոյլատրուած էր չսպանել միայն այն գեղեցիկ հայուհիներին որոնք ընդունում են՝ կրօնափոխութիւն. և որովհետև պատւազգաց և հաւատացեալ հայուհիները չէին ընդունում այդ, ուստի, նրանք վայրենաբար բռնաբարուում ապա սպանուում էին։

Ապրիլի 5-ին հրոսակները Բերկրի գալով հաւաքում են տեղոյն 25 ընտանիք հայերին, տանում Բանդիմահի գետի կամուրջի վրայ և լեցնում գետը։ Ապա անցնում են Գործոթ, որտեղ հաւաքելով բերում են Ս. Թադէոս, Կուպակ և Ֆեռշք գիւղերի հայութիւնը։ Ամար Բէյը յայտարարում է ժողովրդին, որ իրենց մօտ եղած զէնքերը յանձնեն, որպէսզի փրկւենն։ Զինւած տղաները մերժում են զէնքերը յանձնել, հակառակ գիւղերի Ռէս Աղաների Թախանձանքին։ Կէս գիշերին բոլոր տղամարդկանց իրար կապելով տանում են Սպիտակ Ֆար խոր ձորը և գնդակահարում բոլորին։ Թագաւորում գտնւող հայ մարտիկները դուրս նետւելով կատաղօրէն յարձակւում են՝ դահիճների վրայ։ Սոյն ընդհարման ընթացքում սպանուում են՝ 50 հոգի հրոսակներից։ Լոյսը բացւելուն, մարտիկները բարձրանում են եկեղեցու կտուրը, դիրք բռնում և սկսում կռւել։ Երեկոյեան կողմը գալի է դառնում փամփուշտի պակասը, մարտիկները ուժգին մի յարձակումով ճեղքում են պաշարման օղակը իրենց հետ տանելով թւով 1500 ժողովուրդ։

Սոյն դէպքերից անտեղեակ էին նոյնիսկ հարևան գիւղերը։ Ապրիլի 20-ին Թիմարի Ալուր և միւս գիւղերից վերադարձող խուժանը կրկին պաշարում է Գործոթ գիւղը, որտեղ տեղաւորուած էին՝ սարերից վերադարձող ժողովուրդը։ Մի բուռ քաջեր, Մելոյի Խաչոյի գլխաւորութեամբ դիմում են՝ ինքնապաշտպանութեան ժողովրդին լեցնում են եկեղեցին և 40 հոգով կանգնում 2000-ի հասնող խուժանի դէմ մինչև կամաւորների մուտքը։

Ապրիլի 6-ի արշալոյսին, խուժանը, որին միացած էր Բերկրիի Գայմագամ Զիա Բէկը 2200 հոգով պաշարում է՝ Տիրամէր գիւղը։ Գիւղում գտնուող գինուած տղերքը ժողովրդին լեցնում են՝ Ռէս Սողոմոնի տունը, իսկ իրենք բարձրանալով քահանայի երկյարկանի տունը սկսում են կռւել։ Կռիւը տևում է՝ մինչև գիշեր. հայ մարտիկների փամփուշտը սպառելու վրայ է. ուստի յարմար են գրտնում՝ թողնել գիւղը։

Խուժանը ժողովրդին լեցնում է դպրոցի բակը։

Երիտասարդ քահանան նետւում է խարոյկի մէջ և ողջ ողջ այրւում։ Ամոթի դէզերով հրդեհում են՝ դպրոցի բակը։ Գինուած տղաները խոյս տալով հասնում են Հիմ Անապատ և միանում մարտական ուրիշ խմբերին։

Ապրիլ 7-ին արևը չծագած խուժանը պաշարում է Զանիկ գիւղը։ վստահելով գաւառապետի հաւաստիացումներին, ժողովուրդը հաւաքւում է եկեղեցու հրապարակում։ Ժողովրդի մէջից չոկում են՝ 75-80 հայ երիտասարդներ, որոնց տանելով այգիները դնդակահարում են։ Գիշերը ևս հրապարակում հաւաքւած կանանց և երեխա-Գիշերը ևս հրապարակում հաւաքւած կանանց և երեխաներին չարդում են՝ անխնայ։ 120 հոգի կանայք և աղնելին չարդում են՝ անխնայ։ 120 հոգի կանայք և աղջիկներ լեցւում են՝ Ռեհանի Աբրոյի ընդարձակ տունը. Ջիկներ լեցւում են՝ Ռեհանի Աբրոյի ընդարձակ տունը. կէս գիշերին հրոսակները յարձակւելով նրանց վրայ, բրոկէս գիշերին հրոսակները յարձակւելով նրանց վրայ, բրոնաբարում են՝ գեղեցիկ կանանց և աղջիկներին։ Ռեհանի Աբրոն ունէր միայն մի տղայ, որին չափազանց սիրում

էր և որին ամուսնացրել էր 17 տարեկան հասակում։ Ներքսակ պատանու մայրը իր մինուճար զաւակի կեանքը փրկելու համար, նրան հագցրել էր կանացի հագուստ։ Գազանային բռնաբարումների ընթացքում՝ բացւում է գաղտնիքը։ Տղային մերկացնում են բակում։

Իզուր են անցնում մօր պաղատանքները, ժողովրդի խնդրանքները. շողում է սուրը և պատանին փուշում է գետին, գլուխ և մարմինը անջատւած։ Մայրը խելագարւում է։

ՆԱՀԱՆՋ

Ապրիլ 7-ի, Աւետման օրը Ս. Պատարագից յետոյ մեր գիւղի բնակիչները հաւաքւած կտուրներում խօսում էին օրւայ դրութեան մասին։ Այդ ժամանակ կիւանենց գիւղի կողմից երևացին 2 ձիաւորներ։ Դիրքերում գինւած տղաները սպասում էին։ Ձիաւորներից մէկը Դալի Մահմադն էր, միւսը՝ իր ծառան։ Գիւղի մեծերը ընդառաջ գնացին։ Դալի Մահմադը յայտնեց որ Թաֆուր Բէյը կարգադրել է՝ 40 «չափ» գարի պատրաստել, աւելացնելով որ մենք հայերի հետ եղբայրներ ենք և այդպէս էլ կմնանք։ Նրա մեկնելուց յետոյ մեծ թւով թշնամի հրոսակներ պաշարեցին մեր գիւղը։

Ժամի 12-ին Բայկուշ Քարի կողմից երևացին՝ 2 սուրհանդակներ, որոնք բերել էին Սիրուն Սարոյեանի հրամանը.— «Առանց մի վայրկեան կորցնելու, քաշւել՝ Փիրկարիը գիւղը և այնտեղից էլ Էրէնայ սարը...» Գիւղը պաշարւած լինելու պատճառով՝ նահանջը յետաձգւեց գիշերւան։

Գևորգ Մարգարեանը և Յովնան Մկրտիչեանը, Սիրունի հրամանը Ադիզոզալ գիւղը հասցնելու համար ճանապարհ ընկան, բայց գիւղից դեռ չհեռացած հանդիպեցին թշնամու համազարկերին ու վերադարձան ժողովուր-

դր մատնւեց խուճապի, սակայն տղերքը հանգստացրին։ կռիւը սկսւեց, հայ գինւորները դիմադրեցին՝ քաջաբար, ուսաի թշնամին նահանջեց։

Ապրիլի 7-ին երեկոյեան սկսւեց Թիմարի նահանջը. ժողովուրդը թողնելով իր պապենական օջախը, հեռանում էր։

Ես, համբուրելով հայրենական տան շէմքը, դառնօրէն հեկեկացի։

Մէկ ժամ եաք, Փիրկարիբ գիւղում էինք։ Յանկարծ նկատեցի որ մայրս չկայ, հետաքրքրւեցի, փնտռցի, բայց անօգուտ։ Որոշեցի՝ վերադառնալ գիւղ, մօրս գտնելու համար։ Ճամբայ ընկայ. այդ միջոցին հանդիպեցի՝ մեր գիւղացի Սեդրակ Ալոյեանին, որի կինը և իր եղբօր կինը գիւղումն էին մնացել։ Միասին ճանապարհւեցինք։ Բայց դեռ շատ չանցած համազարկերի ձայները լսեցինք։

— Վերադառնանք, Յարութիւն.— Սաց Սեդրակը.
—Թշնամին բռնել է ճանապարհը։

— Գնանք, Սեթո ջան, աւելի լաւ է մերոնց հետ մեռնենք։

Հասնելով գիւղը, գնացի մեր տուն, բայց մայրս այնտեղ չէր. անցայ հարևան կարապետ Շահրազեանենց տունը, որը ամուր փակւած էր։

Դուռը թակեցի. ինքնութիւնս իմանալով դուռը բացին. ներսում գտնւում էին՝ 32 հոգի ծերունի կանայք և տղամարդիկ, որոնք անկարող էին գաղթելու և ապաստում էին իրենց «ճակատագրին»։ Այնտեղ էր նաև մայրս։ Յայտնեցի բոլորին, որ հեռանան գիւղից և հաւաքւեն Փիրկարիբ։ Գիւղն էին մնացել՝ Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու վարեմի ժամհար՝ Ղազար Տ. Ստեփանեանը, Աշխատուր Շահրազեանը և Ոզմեցի՝ Յարութիւն Աբրահամեանը իրենց ընտանիքներով։ Մօրս պատւիրեցի՝ պատրաստւել և ապասել ինձ։ Մութը կոխել էր, բարակ անձրև էր մաղում։

Հասնելով Տ. Ստեփանեանենց տունը մտայ բակը, բարձրացայ տանիք. զոյգ շները յարձակուեցին վրաս, ուզեցի հանգստացնել, բայց նրանք կատաղած հալումս էին։ Մօտեցայ երդիկին և կանչեցի.

— Ղազարէ, արի եկ արտաքս։

— Ո՞վ է կտուրը.— ձայնեց ներսից Ղազարը։

— Ես եմ, Յարութիւնը. տնաքանդ, հաւաքիր ընտանիքդ և փախիր Փիրկարիը, թշնամիները գալիս են։

Մի քանի ընտանիքներ ձամբու դնելով շտապեցի մօտս. այնտեղ էր նաև Եղտո Մարգարեանը, որից տեղեկացայ որ 14 պատանիները, Զուռնաչի Յովհաննէսի գլխաւորութեամբ հաւաքւած են իրենց օգայում։

Անյապաղ անցայ այդ վայրը և յայտնեցի որ շտապեն հեռանալ գիւղից։ Ծերուկ զուռնաչին բարկացաւ վրաս և յորդորեց տղաներին հանգիստ ձնալ և սպասել առաւօտեան։ Ես իմ վազեմի ընկերներիս ստիպեցի՝ որ հեռանան։ Տղաները համաձայնեցին և օգայից դուրս գալով ճամբայ ընկան դէպի Փիրկարիը։ Այդ պահին, Ոգմեցի Յարութիւնի տանից ծուխ նշմարեցի, շտապ մօտեցայ. կինը՝ Նանէն թոնիրը վառել և խմոր էր հունցում։

— Այ մարդ, ամենքը իրենց կեանքի համար են մտածում, դու դեռ նոր հաց ես թխում.— գոչեցի ես։

— Մենք էլ կգանք շուտով.— պատասխանեց Յարութիւնը։

Յարձայ մօրս մօտ, որին էլի վրայ նստեցնելով գիւղից հեռացանք։ Ճռիկ աղբիւրի մօտ յիշեցի ընկերուհի Սետրակին, ուստի մօրս այդտեղ թողնելով, շտապեցի Սետրակենց տունը. հասայ ու մտայ սրահը, ուր պլպլում էր ձէթէ ճրագը. ոչ ոք չկար։ Սիրտս ճմլուեց, գնա երեկուայ այդ շէն ու պայծառ նահապետական տունը 45 շունչ բնակիչով այսօր արդէն թափուր էր ու ամայի։

Յանկարծ փսփսոցի ձայն լսեցի. զգու շութեամբ առաջ

անցայ, մտեցայ փոքրիկ դռան, ճեղքից դիտեցի։ Երկու կանայք էին, մէկը երկունքի վրայ էր, իսկ միւսը հակում ու խնամում էր նրան։

Յուզած թողի ու հեռացայ։

Ղևոնդ Գասպարեանի տան մօտով անցնելիս լոյս նկատեցի և ներս մտայ. տեսայ Ղևոնդը իր «արբաբի» Մանուկ Աղայի երկաթէ գուլպանն էր տեղաւորում պատի մէջ, թշնամու ձեռքը չանցնելու համար։

— Խեղճ մարդ, դիւղում ոչ ոք չի մնացել, ամենքը իրենց սեփական տուն ու տեղը թողած փախել են, դու «արբաբի» գուլպանն ես թագցնում։

Շտապեցի մօտս։ Դանդաղօրէն անձրևում էր։ Շարունակեցինք մեր ճանապարհը։ «Կարմիր պատիկ» կոչուած արտի մէջ տեսանք Ղևոնդի երեխաներին, որոնք սպասում էին իրենց հօրը։ Ի վերջոյ հասանք Փիրկարիբ։ Գիւղում մարդ չէր մնացել։ Մօրս թողնելով մտայ գիւղը, ինձ շրջապատեցին կատաղած շները, հազիւ հազ ազատուեցի. շտապեցի մօրս մօտ, բայց նա չկար։

Յուսահատ սկսեցի փնտռել նրան։ Այգիներից դուրս գալով ընկայ ցեխուտ «չիմաններըը». հոգիս ընկճուած էր։

Սև խաւարի մէջ լսեցի մանկական ձայն.

— Մամա, մամա, հաց, հաց...

Իսկ մայրը սարսափահար խրատում էր որ՝ փոքրիկը լռի։ Սոյն խօսակցութեան յաջորդեց մի ուրիշը.

— Խնամի Շուշան, երեխան ձգիր, շտապիր հեռանանք, լոյսը բացւում է, թշնամին գալիս է...

ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏԻ ԿՈՒԻԻԸ

Այդ գիշեր, Նարաւանց գիւղը հաւաքուեցին Թիմար գաւառի բոլոր մարտական խմբերը։ Սիրուն Սարոյեանը խրախուսեց՝ հայ մարտիկներին և հրաւիրեց՝ զոհաբերութեան և անձնւիրութեան։

կազմակերպւեց՝ դիրքերի բաժանումները և ծրագրւեց՝ ինքնապաշտպանութեան գործը։

Բացւեց՝ Ապրիլի 8-ի արիւնոտ առաւօտը. Սիփան լեռան գագաթը ողողւեց՝ արեւի լուսաշող ճառագայթներով։ Նահանջող ժողովրդի մի մասը դեռևս ինքնապաշտպանութեան գծից դուրս էր, երբ սկսւեց կռիւը կուրացած թշնամին նետւեց՝ դէպի մեր դիրքերը։ Հայ մարտիկները ընդդիմացան՝ արիաբար։ Ատեղծւեց՝ անասելի ժխոր, աղմուկ և աղաղակ։

Սպիտակ Քարի մօտ, հարթ դաշտում յետ մնացող ժողովուրդը ենթարկւեց՝ թշնամու խիստ յարձակման, որոնք խուճապի մատնելով, մի մասը գերի ընկան և մի մասն էլ սպանւեցին։ Հայ մարտիկները անվարան օգնութեան փութացին, որի շնորհիւ ազատւեց ժողովրդի մի մասը։ Այս կռւում ընկան՝ Ոգմեցի Յարութիւնը, Դիլբարի Յակոբը, Գասպարի Ղևոնդը և մի քանի տղամարդիկ ու կանայք գերի մնացին։

Թշնամու ահեղ յարձակումներից վիրաւորւեցին՝ Փերկուրիրցի Յակոբ Սարոյեանը, կարապետ Ալիկեանը, Ատեոյի Զաքոն, Քոչանցի Յոհաննը և Սոսրատցի Ռաւոյի Դաւոն։

Մերոնց դիրքերը սեղմւում էին։ Այդ պահին Ջանիկ գիւղի այգիներից Ամար Բէյը իր հեծեալ հարւրակով և հազարաւոր խուժանով հասաւ ու պաշարեց՝ Ատեռ գիւղը։ Չարդելով այնտեղ մնացած ծերունիներին, արշաւեց՝ «Սև Քարի» լեռնաշղթայի դիրքերի վրայ։ Թշնամու թիւը գերազանցում էր մերոնց։ Ծովափը հաւաքւած ժողովրդի թիւը մօտ 14000-ի էր հասնում։ Գոռում էր թշնամու Ջարդի ահեղագոռ շեփորը. քարերը ճաքում էին զնդակներից։

— Կրակ, կրակ, գոռում էր՝ Սիրունը անդադար։

Կռիւը ահռելի էր։ Սոյն օրհասական կռւում վիրա-

ւորւեցին՝ Սիրունը և Գոմսեցի Գաբրիէլը. սպանւեցին՝ Գևորգ Գալստեանը, Նորաշէնցի Զիրոյի եղոն և ուրիշներ։

Նորաւանց և Ախիշկ գիւղերի արևմտեան լեռնաշղթայի կարևոր դիրքերը անցան՝ Թշնամու ձեռքը։ Թշնամին ոգևորւելով սաստկացնում էր իր գրոհը և կարկուտի նման գնդակ տեղում՝ անդէն ժողովրդի վրայ։

Շատերը մեծերից և փոքրերից խեղդամահ եղան ծովի մէջ։

Առագաստանաւերը կղզին էին տեղափոխում՝ ծովային խմբած խուճապահար ժողովրդին։ Առաջնութիւն տրւում էր վիրաւորներին, կանանց և երեխաներին։

Փոխադրութեան գործի ղեկավարն էր՝ կարապետ Շահբազեանը։

Մահու և կենաց կռիւ էր դա։

Կաղերին կից լեռնաշղթան իշխում էր մեր դիրքերի վրայ, թշնամին գրաւեց այդ, մերոնք սաստկացրին հակագարկերը։ Թշնամին զգալի ուժեղացրեց՝ յարձակումը, սակայն մերոնց շեշտակի հարւածներից ընկան տասնեակներ ու թշնամին նահանջեց։

Մերոնց զէնքը և փամփուշտը նւազում էր։ Ներսի կղզուց օգնութեան եկան՝ Օւանը, Թարխանլուի Պետրոսը, կարաքեշիշի Մկոն և Տէրտէրի Զևոնդը իրենց խմբեսը, կարաքեշիշի Մկոն և Տէրտէրի Զևոնդը իրենց խմբեսը, բւմ։ Օւանը իր հետ բերել էր՝ 2000 զանազան փամփուշտ, որը բաժանւեց անմիջապէս։ Օւանը խումբը բաժանելով՝ 3 մասի պատրաստւեց՝ հակայարձակման անցնելու։ Կէս-3 մասի պատրաստւեց՝ հակայարձակման անցնելու։ Կէսօրւայ ժամի 3-ին հակայարձակումը սկսւեց։ Հայ Մարտիկները խոյացան՝ թշնամու դիրքերի վրայ. այդ ահեղ յարձակման դէմ ընկրկեց թշնամին ու նահանջեց։

Այդ պահին լուր հասաւ՝ թէ պաշարւած է Ախիշկը. իսկոյն մի խումբ գլխաւորութեամբ՝ Պատուր Մանուկեանի և Միրաք Դումանեանի. հասնելով այնտեղ միանում են տեղական ուժերին։ Թշնամին նահանջում է

թողնելով 12 սպանած և 5 վիրաւոր։ Յարութիւն Այ-
ւազեանը սուն անհաւասար կռւի մէջ խիստ կարևոր դե-
է կատարում։ Նա նահանջի ժամանակ հարիւրաւոր կեան-
քեր է փրկում իր նաւով։

Ժիշկ գիւղի կռւին, վիրաւորւում և մեռնում է
յայտնի Մուսէն, Գեղու և Ամկուբերդի ոստիկանապետը,
որը կատաղի հայատեաց և հակաժողովրդական մարդ էր,

Վանքի կռւին Առեղի Թուբէնը որին միայն 10

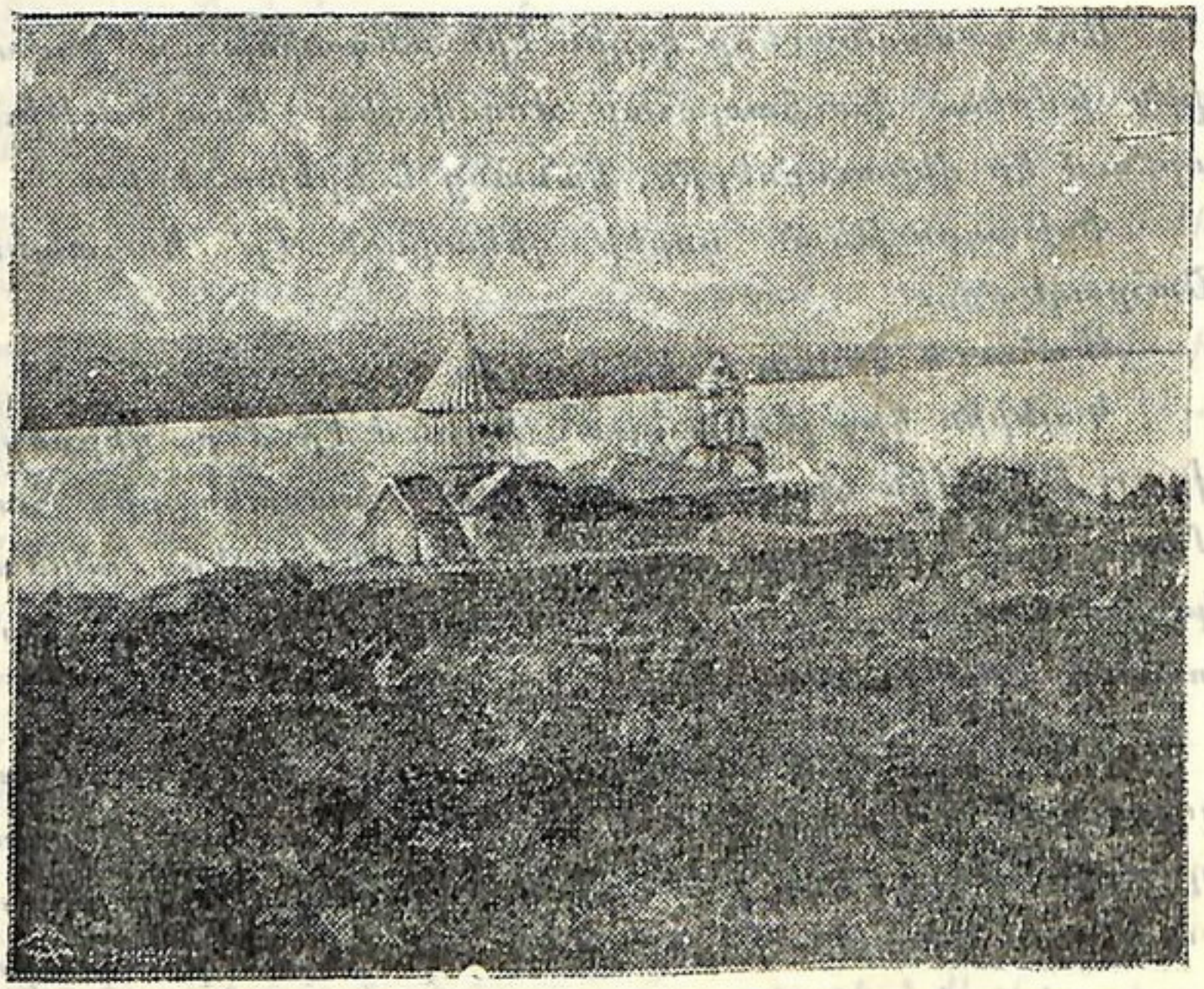

Լիմ Աճապատի կղզին եւ Ս. Գեւորգի վանքը

փամփուշտ էր մնացել, որոշում է մնալ թշնամու թիկուն-
քը պատեհ առիթով հարուածելու թշնամուն։ Նա թագնւում
է մի քարի ետևը. թշնամին առաջանում է, Թուբէնը
մնում է աննկատ, իսկ երբ թշնամին նահանջում է Թու-
բէնը յարմար առիթով իր մօտով անցնող 4 ձիաւորնե-
րին արճանակով գետին է տապալում։ Այս պարագան
սարսափեցնում է խուժանին նրանց մէում է որ հայերը

անցել են իրենց թիկունքը։ Այդ ժամանակ վրայ են հասնում՝ Արմենակ Պօղոսի Մայիլեանը և ուրիշներ, որոնք հագնում են սպանուածների հագուստները և վերցնում նրանց զէնքերը։ Նրանք բաւականին՝ զոհեր են խլում թշնամուց։

Պարտւած և ցիր ու ցան եղած թշնամին հաւաքւում է Ջանիկ գիւղում։ Այդտեղ Դարաբէկցի հայախօս Օսմանը, որը հարիւրապետի պաշտօն ունէր խօսում է և դովում հայ քաջերին։

— Ինչքան էլ մենք հայ ժողովրդին ճնշենք, նա դարձեալ կապրի։

Այս կռւում թշնամին տւել էր 88 սպանեալ և 43 վիրաւոր։

Ժողովուրդը քաշւեց՝ Լիմ Անապատի կողին, ուր մնաց՝ 28 օր։

ԱՐՃԱԿԻ ԵՒ ԽԱՌԱՆԿՈՆԻՍԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Ապրիլի 7-ի լուսաբացից առաջ 500 հեծեալ և 1000 հետևակ զօրք, աշիրեթներին միացած, պաշարում էն Արճակ և Խառանկոնիս գիւղերը, ուր համախմբւած էին շրջանի ժողովուրդը և մարտական խմբերը։

Քաջարի ռազմիկ՝ Շիրին Յակոբեանը ստանձնեց կռւի ղեկավարութիւնը։ Նա դասաւորում է խմբերը, նշանակում դիրքերը։ Կռիւը տևում է մինչև երեկոյ, թշնամին թողնում է 67 դիակ։ Մերոնց փամփուշտը քիչ լինելու պատճառով յարմար են գտնում ժողովրդին փոխադրել «Կզլջայի» լեռները։ Յաջորդ առաւօտեան թշնամին գիւղն է մտնում և սպանում այնտեղ մնացած ծեր-մին գիւղն է մտնում և սպանում այնտեղ մնացած ծերունիներին ու կանանց, որոնց թւումն է լինում նաև Շիրինի կինը, իր 4 զաւակներով։

Ապրիլի 9-ին Նալաթ, Մխկներ, Արտաւէզ, Քապապիկ, Սերիբեկ, Աղջաւերան և Աղիգոզալ գիւղերի ժողո-

վուրդները իրենց 80-90 մարտիկներով Զոմախու սարը գալով մլանում են՝ Շիրինին։

Այդ օրսայ կռիւը լինում է դաժան և կատաղի. Թշնամու տասնեակ գրոհները յետ են մղում հայ մարտիկների կողմից։ Մերոնց թուրթեան պատճառը փամփուշտի պակասն էր. ամեն մէկը մարտիկներից ունէր 40-50 փամփուշտ միայն։

Գիշերը ցրտած ժողովրդին հաւաքելով Շիրինը բերում է Աւերակի գիւղը։

Արևածագին Թշնամին պաշարում է գիւղը, ուր հաւաքւած էին 12 հազար սարսափահար ժողովուրդը։ Կռիւը սկսւում է, որի ընթացքում Թշնամու 2 Մնդանօթները ռմբակոծում էին հայկական դիրքերը և ժողովրդին։ Կէսօրսայ մօտ կռիւը սաստկանում է.

— Պ. Շիրին ի սէր Աստծոյ, փամփուշտ տէ՛ք, փամփուշտ.— կանչում էին մարտիկները։

— Ինչ որ ունէք բաւականացէք. ժամանակին պէտք է գրոհել Թշնամու վրայ և խլել նրանցից փամփուշտը.— պատասխանում է Շիրինը։

Սոյն ճակատագրական ժամին ահաբեկւած ժողովուրդը փախչում էր գիւղից։ Շիրինը անյապաղ հասնում է և արգելք լինում, իսկ մի մասը որ դաշտ էին իջել՝ սպանւում են։ Այդ միջոցին Շիրինը լսում է իր եղբայրներից երեքի՝ Արամի, Մանասէրի և Գրիգորի սպանւելու լուրը. քիչ յետոյ վիրաւորւում է նաև Շիրինի միւս եղբայր՝ Հրանտը և եղբօր տղան՝ Համազասպը։ Այս մահագոյժ, դժբախտ լուրերը չեն սասանում հերոս ոգին՝ Շիրինի պողպատեայ, անխախտ կամքը. նա անխոնջ շարունակում է պայքարը մինչև Թշնամու պարտութիւնը։

Այդ կռւում Շիրինի շեշտակի հարւածից տապալւում է Թշնամի Մնդանօթաձիգը։

Մութը կոխելուն պէս ժողովուրդը Շիրինի գլխաւո-

բուլթեամբ՝ քաշւում է Վան-Այգեստան։

Կոճա Դաւոն իր երկու ընկերների հետ հանդիպում է Դալի Մահմադին իր հարիւրակի հետ։ Հրացանաձգութիւնը սկսւում է կողմերից. ճակատից խփւում է Դալի Մահմադը և մնացեալը հեռանում են՝ թողնելով 5 սպանւած։ Բադրի գիւղում պահակների հետ կռւի բռնւելով սպանւում են Կոճա Դաւոյի 2 ընկերները։ Իսկ Դաւոն ողջ և առողջ հասնում է Լիմ Անապատի կղզին։

Վանքի կռւում պարտւած խուժանին օգնութիւն է ղրկում արիւնարբու Ջևդեթը։ 6 ձիաւոր բեռ փամփուշտ 25 ժանդարմների հսկողութեան տակ հասնում է Թիմար։ Ապրիլի 10-ին հայ մարտիկները նկատելով բեռնաւորւած ձիերի կարաւանը, որը գալիս էր «Լէնք» գիւղից՝ դարան են մտնում։ Երբ մօտենում է կարաւանը, սկսում է հայ մարտիկների ուժեղ համազարկերը։ Սպանւում են 5 ժանդարմներ, իսկ մնացեալը սարսափահար փախչում են։ Գրաււած 6 արկղ փամփուշտը տղաները փոխադրում են Ալուր գիւղը և բաժանում պինւորութեան մէջ։ Սպանւած ժանդարմներից մէկի գրպանում գտնւում է մի հրամանագիր ուղղւած Թիմարի հայութեան ջարդի դեկավարներին։ Ահա դրա բովանդակութիւնը մօտաւորապէս. «Առանց խնայելու կոտորել՝ բոլոր տարիքի հայերին. չխնայել նոյնիսկ ծերերին և ծծկեր մանուկներին։ Ջալաթի մոռանալ, որ 95-96-ի կոտորածներից ազատւած ծծկեր մանուկներն են, որ այսօր կռւում են մեր դէմ։ Հայի խնայողը կճանաչւի որպէս դաւաճան և կենթարկւի ամենադաժան պատժի։»

ԱԼՈՒՐ ԳԻՒՂԻ ԿՈՒԻԸ

Ամար Բէկը մի քանի օր Ջանիկ մնալուց յետոյ անցնում է Թիմարի գիւղերը, կոտորում է այնտեղ մնացած ծերունիներին և հիւանդներին։ Ապա ուղղւում է դէպի բազմամարդ, այգեշատ, դրախտանման՝ Ալուր նշանաւոր

գիւղին։ Պաշարում է այդ գիւղը և պահանջում անձնատուր լինել։ Ապրիլի 13-ին այնտեղ են հասնում նաև 500 հետևակ զունդ և միանում գիւղը պաշարող խուժանին։ Ալուրում հաւաքւած էին՝ Բայրակ, Առնականց, Ծակատար, Մարմետ, Ամենաշատ, Տրլաշէն, Եկմալ, Յաւենց ու մի քանի ուրիշ գիւղերի խուճապի մատնւած հայութիւնը։ Հայ մարտիկները 200 էին, որոնք զինւած էին պանապան տեսակի զէնքերով։ Նախապէս ընտրւած էր զինւորական մարմին զեկավարութեամբ՝ անվեհեր Սուրէնի և Նազարէթի։ Զինւորական մարմնին անդամակցում էին՝ Սարգիս Մնդոյեան, Յաւենցի Միհրան, Անանի վարդան, Քամալ, Արշակ։ Մարմինը շտապ դիրքեր է նշանակում և աշխատանքի բաժանում կատարում։ Պատրաստւած էր 17 դիրք, որոնցից 6-ը տեղաւորւած էին Նոր Եկեղեցու թաղում, իսկ մնացեալը հին եկեղեցու։

Ահա դիրքերը իրենց զեկավարներով.

Նոր եկեղեցու թաղամասում.

ա. Բերդի Պառիկ. զեկավարներ՝ Գէորգ Տ. Յովհաննիսեան և Առնականցի Միսակ։

բ. Նազարի մարագը. զեկավարներ՝ Ալուրցի Բարսեղ Յովակիմեան և Յաւենցի Գասպար Գիւլնարեան։

գ. Աբգարի քեռիքը. զեկավար՝ Ծակատարցի Զուռնաչի Գէորգ։

դ. Պրուտի քեռիքը. զեկավար՝ Եկմալցի Նշան։

ե. Ջարոյի բախչէն. զեկավար՝ Մարմետցի Փանոս,

զ. Աչքէ մարագ. զեկավար՝ Հաշոյի Համբարձում։

Հին եկեղեցու թաղամասում.

ա. Մելոյի այգին. զեկավար՝ Առնականցի Տիգրան և Սարգիս։

բ. Կարոյի Մարագ. զեկավար՝ Էրէնա Մուգկէ Աւետիս։

գ. Հայոց գերեզմանատունը. զեկավարներ՝ Դիլաքցի

Արմենակ և Մարմեցի Փանոյի Հայրոն։

դ. Կլամու քեռշք. դեկավարներ՝ Պատուրի Ասլան և Օւանի Կարապետ։

ե. Ս. Նարեկացու մատուռը. շատ կարևոր դիրք դեկավար՝ Նորընծայ քահանայ՝ Տ. Կարապետը։

Զինուորական մարմինը դիրքերը դասաւորելով, ժողովրդին հաւաքում է եկեղեցու առջևի հրապարակը։ Այնտեղ ճառ է խօսում՝ Սուրէնը.

Ահա այդ ճառը մօտաւորապէս.

«Հայրենակիցներ.

Անապորոյն թշնամին իր օդակով սեղմել և իր արիւնոտ թաթը մեր կոկորդին դրած ցանկանում է խեղդել մեզ։

Հայրենակիցներ.

Յիշենք մեր քաջ նախնիքը։ Հայկ Նահապետից մինչև Վարդանանքը ահեղ։ Նրանք պայքարեցին բռնութեան դէմ, նրանք չխնայեցին նոյնիսկ իրենց կեանքը հայրենիքի համար։ Մենք պիտի հետևենք նրանց։ Մեր պայքարը մահու և կենաց պայքար է։ Կամ պիտի կռւել, կամ պիտի մեռնել։»

Ժողովուրդը ոգևորւած էր։

Զինուորական մարմինը հրահանգում է հետևեալը.

ա. Դիրքերում գտնւող զինւորը ենթակայ է զինւորական մարմնի կարգադրութեան և դրւած հրահանգը պիտի կատարի անմիջապէս։

բ. Առանց զինւորական մարմնի հրահանգի, արգիլւում է հակայարձակման դիմել։

գ. Փամփուշտը խնայել։

Զինւորներից մի մասը բաժանւում են դիրքերում, իսկ մնացեալը «թռւցիկ խմբեր» կազմելով մնում են՝ որպէս յետնապահ կամ միջնապահ։

Անձնւէր Սուրէնը շրջելով դիրքերում խրախուսում է հայ մարտիկներին։

Ապրիլի 15-ին հազարաւոր խուժանը և բանակը ուժեղ յարձակում են գործում գիւղի վրայ։ Հայ դիրքերը լուռ էին։ Լռութիւնը թուլութեան և համաձայնութեան նշան համարելով թշնամին առաջանում է մինչև Աբգար Աբգարեանի տունը։

Սուրէնի ատրճանակի 3 հարւածը կրակի նշան էր. որոտում են հայկական դիրքերը. յանկարծակիի եկած բազմահազար թշնամին փախչում է փողոցներում թողնելով 43 սպանւած։ Կռիւը տևում է մինչև երեկոյ։ Յաջորդ օրը թշնամին աւելի խիստ և վճռական է գրոհում, սակայն սոյն գրոհները ևս յետ են մղւում ուժգնօրէն։ Թշնամին նահանջում է կրկին տասնեակ դիակներ թողնելով. մերոնցից սպանւում է Խաւենցի Տ. Կարապետ քահանան, որը դիրքից դուրս գալով խոյանում էր թշնամու վրայ։

Ապրիլի 17-ին շարունակւում է դեռ կռիւը. հայ մարտիկները չեն կիջում և ոչ մի դիրք։ Այս պայմաններում քաղաքից գիւղն են վերադառնում Ներս Գիւլամերը և իր օգնական Զամանկէ Արմենակը, որոնք հաւաստիացուցին էին ստացել պետութիւնից, որ գիւղը յանձնւելու պարագային փրկւած կլիներն։

Այդ լուրը յուզում է ժողովրդին և պատակում առաջ բերում։ Ջինւորական մարմինը կարգադրում է՝ ահաբեկել Ներս Գիւլամերին և իր օգնականին, սակայն վերջիններս ճողոպրում են և միանում թշնամուն։

Այդտեղից նամակներով խորհուրդ են տալիս ժողովրդին «գիւղից վտարել մի քանի ըմբոստ դինւորներին և այնու ապրել խաղաղ ու հանգիստ»։ Ապրիլ 19-ից ժողովուրդը հաւատալով դաւաճան Ներսի և կառավարութեան հաւաստիացուցիչներին դադարեցնում են հացի առաքումը մարտիկներին։ Ջինւորական մարմինը հրապարակաւ յորդորում է ժողովրդին չհաւատալ այդ կեղծ ու պատիր

խոստումներին. սակայն իզուր...

Սուրէնը հաւաքելով իր զինուորները և իրեն վստահող ժողովրդից մի մասը ճեղքում է պաշարման օղակը և արցունքոտ աչքերով հեռանում է գիւղից և դիրքեր բռնում Էրէնայ սարում։

Ապրիլի 20-ին Ալուր գիւղը անձնատուր է լինում թշնամուն։ Անմիջապէս հաւաքում են գիւղում մնացած 250 հայ տղամարդկանց և լեցնում Նոր Եկեղեցին։ Կէս գիշերին նրանց փոխադրելով հարաւային կողմում գտնուող Խաչոյի մեծ այգին գնդակահարում են։ Նրանցից ազատւում են միայն 3 հոգի՝ Յարութիւն և Արմենակ Մաղոյեաններ և Մարմետի Ռէս Խաչատուրը։ Ապա սկսում է բռնաբարութիւնների շարանը։

Ալուր գիւղից հեռացող հայ մարտիկները անցնելով Էրէնա սարը, այնտեղ յարմար են գտնում բաժանել 2 մասի. մի մասը անցնում են «Սղոց Քար» իսկ մնացեալը ղեկավարութեամբ Սուրէնի մնում են այնտեղ և դիրքեր կառուցում։ Յիշեալ սարի հարաւային կողմում դարերից ի վեր կայ մի մատուռ «Բարձրագինա» անունով, որն ուխտատեղի էր ժամանակին, իսկ այժմ դիրք էր դարձել հայ զինուորների համար։

Քանի օրից ետք, Էրէնա սարն են գալիս Հասպշատցի Շարան և Ամկուբերդցի Պատուրը, իրենց ընկերներով և միանում են տղերքին։ Թշնամին նկատելով մերոնց բնակութեան վայրը՝ Ապրիլ 23-ին յարձակում է գործում։ Կողմերը ունենում են կորուստներ։ Կռուի երրորդ օրը թշնամին ցանկանում է մուտք գործել՝ Էրէրին գիւղը, ուր կային թւով 400 ժողովուրդ։

Հայ մարտիկները խոյանում են թշնամու վրայ. կռիւը տեւում է մի քանի ժամ։ Ս. Սահակի վանքը իր ամուր պարիսպներով ու քարաժայռերով օգնում է յետնապահ հայ կռւողներին, որտեղից թշնամին ուզում էր հայ մար-

տիկների թիկունքն անցնել։ Իզուր են անցնում թշնամու ջանքերը։ Հայ մարտիկների յամառ դիմադրությունը փրշրում է նրանց ծրագիրները. ուստի թշնամին բռնում է փախուստի ճամբան։

Լիմ Անապատի կողմից երևում է մի առագաստանաւ. տղերքը նշան են տալիս. նաւը մօտենում է ծովափին։ Այդ օրը տեղում եղած ժողովուրդը մօտ 400 հոգի փոխադրւում են Լիմ Անապատի կղզին։ Երբ Բուդդաղի Աւետիսը նաւով վերջին խումբն էր փոխադրում, յարձակման են ենթարկւում թշնամու կողմից. տղերքից մի մասը ծովափի այդինների պատերը դիրք բռնելով, մի մասն էլ եկեղեցու կտուրը բարձրանալով, սկսում են դիմադրել մինչև նաւի հեռանալը։ Այսպիսով Էրէնա սարը և գիւղը մնում են անպարտելի և գերծ թշնամու կողոպուտից ու ջարդից։

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ՝ ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏԻ ԿՂԶՈՒՄ

14 հազար ժողովուրդը, որը ներկայացնում էր թիմար գաւառի հայութիւնը, գրեթէ կիսամերկ և քաղցած հագիւ ազատելով իր ֆիզիքական գոյութիւնը՝ լեցւել էր Լիմ Անապատի կղզին։ Մենաստանը, եկեղեցու գաւիթները, Առաջնորդարանը, վանքի խուցերը և վերջապէս ամեն տեղ լեցւած էր խուճապահար ժողովրդով։ Զկար որևէ քար որի կողքին բնակած չլինէին մի քանի հոգի սովալլուկներ։ Հազարաւոր նուշի ծառեր արմատահան անելով այրեցին, կանաչազարդ կղզին ամայացաւ։

Շուտով սովը սիրեց ամենուրեք։ Թշնամու արիւնոտ սարսափին յաջորդից՝ սովի դժոխային ուրուականը։ Սովից չմեռնելու համար ժողովուրդը ստիպւած սկսեց խոտ ուտել. սակայն խոտն էլ սպառւեց։ Ամեն կողմից լսւում էր սովալլուկների օգնութեան մեղկ կանչերը։

Բայց ո՛վ էր ուշադրութիւն դարձնում. բոլորը նոյն բախտին էին արժանացել։

— Հայց, մի կտոր հայց,—լսւում էր ամենուրեք։

Վանքի վանահայր՝ Յովհաննէս ծ. վրդ. Հիւսեանը գինւորական մարմնի հետ խորհրդակցելով՝ որոշ միջոցներ գտան.

Կղզում գտնւող նաւերը գինւորներով գիշերով դուրս էին գալիս մերձակայ՝ Ծժիշկ, Ատեռ, Նորաշէն գիւղերը և ցորեն, գարի, ալիւր հաւաքում ու բերում էին, որը բաժանւում էր ժողովրդի մէջ։ Բայդ դա մի կաթիլ ջուր էր ովկիանոսում։ Ջրի պակասն ևս անտանելի էր. ծովի ջուրը աղի լինելով խմելը անհնար էր։ Վանքը ունէր 1 հատ ջրհոր, որը առնւեց հակողութեան տակ։ Խմելու ջուրը բաժանւում էր բաժակով։ Պարէնը տրւում էր յատուկ տոմսերով, որն ստորագրւած էր գինւորական մարմնի կողմից։

Անմաքրութիւնը ևս պատճառ դարձաւ որոշ հիւանդութիւնների, որոնք համաճարակի բնոյթ ստացան։ Շաբաթ և կիրակի օրերը յատկացւած էին աղօթքի։ Քաղցած, հալ ու մաշ եղած ժողովուրդը լեցւում էր Ս. Գէորգի վանքը, լաց ու կոծով աղօթում։

Ամենքը մրմնջում էին.

Արի Աստւած հարցն մերոց,
Որ ապաւէնգ ես նեղելոց,
Հայս օգնութիւն ծառայից քոց,
Լիր օգնական ազգիս հայոց.
Տուր աշխարհիս խաղաղութիւն
Ազգիս հայոց ազատութիւն։
Տէր ողորմեա, տէր ողորմեա...

Ս. Պատարագից յետոյ վանահայրը իր քարոզներով յորդորւում էր ժողովրդին՝ լինել խաղաղ ու համբերող։

Ջինւած առագաստանաւերը գիշերները շրջում էին ծովի վրայ և պատահած փախստական հայերին փոխադրւում կղզին։

Ապրիլի 18-ին քաղաք ուղարկուած մեր սուրհանդակները վերադարձան և յայտնեցին, որ Վան քաղաքը դիմադրում է դեռ. կղզիում գտնուող ժողովրդի ճակատագիրը կախուած էր քաղաքում մղուող մարտերի ընթացքից։

Մի անգամ, մի խումբ զինուած մարտիկներ անցնում են Արճէշի կողմերը, ուր թաքնուած էին մօտ 20 հայ կանայք։ Նրանց վերցնելով նաւի մէջ ճանապարհւում են կղզին, երբ թշնամի հրոսակներ նկատելով յարձակւում են նրանց վրայ։ Սպանւում է՝ Աւրն գիւղացի Մուսան և վիրաւորւում՝ Աթոն, սակայն կղզի հասնելով փրկւում են մի խումբ անպաշտպան կանայք։

Զինուորական մարմնի և Յովհաննէս ծ. վարդապետի որոշումով 3 սուրհանդակներ՝ Սոսրատցի Կապուտի Գրիգորը, Նորշէնցի Սարգիսը և Կուզակցի Առաքելը դրկեցին Իգդիր, որտեղից սպասւում էր կամաւորների մուտքը ի Վասպուրական։

Ապրիլի 26-ի երեկոյեան ժողովրդի և վանահօր աղօթքից և մաղթանքներից յետոյ 3 սուրհանդակները ճամբու ելան դէպի Իգդիր։ Վանահայրը ոգևորիչ մի ճառ խօսեց։ Ահա այդ ճառը մօտաւորապէս.

— «Սիրելի որդիներս.

Դուք գնում էք դէպի անստոյգ ապագան, Տէրը ձեզ հետ. ահա ձեր շրջապատը, ձեր սիրելիներն ու ձեր ազգակիցները։ Դուք գնում էք ձեզ հետ տանելով մի ամբողջ ժողովրդի յոյսն ու սիրտը. դուք կատարում էք հասարակական մի մեծ գործ, որով փրկելու էք հազարաւորների կեանքը»։ Այնու. օրհնելով ճամբու է դնում սուրհանդակներին։ Շարժւեց նաւակը. տեսարանը յուզիչ էր։

— Մեզ չմոռանաք, Սարգիս, Գրիգոր, Առաքել.— գոչում էր ժողովուրդը։

Որոշեց՝ սուրհանդակները կամաւորութեան պետի

յայտնեն՝ ժողովրդի դժբար կացութեան մասին և շուտափոյթ աջակցութիւն պահանջեն։ Իսկ կամաւորները ծովակի հասնելու պարագային, իրենց գալուստը պիտի յայտնէին՝ Նորաշէն գիւղի Սարգիսի այգում կրակ վառելով։

ԾՈՎԱՆՆԷՍ ԾԱՑՐ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀԻՍԵՆ
Նախկին վանահայր Լիմ Անապատի.

Լիմ Անապատի կռի ընթացքում և կղզում եղած ժամանակ ժողովրդին մեծ աջակցութիւններ ցոյց տուեց վերաբոյժ Խժշկեցի Գրապիոն Աբրահամեանը։

Նա ամենայն ուշադրութեամբ խնամում և բուժում էր վիրաւորներին և հիւանդներին։

Բացւեց Մայիս 3-ի արշալոյսը։ Բերկրի կալայի կողմից կապուտակ հորիզոնը ծածկւած էր թանձր ծուխով։ Քեռիշք, Բամալ Բէյի գիւղը հրդեհւած էր։ 14 հազար ժողովուրդը ցնծում էր՝ խելագար Ամբոխը ոգևորութիւնից ցանկանում էր նետել ծովը և ժամ առաջ ազատել 28 օրւայ իր բանտային տաժանելի կեանքից, Զինւ. մարմնի և վանահօր յորդորները առնարիւն և հանդարտ մնալու համար անհետևանք էր մնում։ Նախօրոք որոշւած կրակը բոցավառւեց նշանակւած տեղում։ Ամբոխը գոռում էր բարձրաղաղակ. «Դուրս տարէ՛ք մեզ, դուրս.»

Ստուգում կատարելու համար տանեակ զինւորներ նաւով դէպի կրակի կողմը մեկնեցին։

Նրանց պատւիրւեց, որ եթէ ճիշտ է այդ նշանը, այսինքն կամաւորներն են եկել, ապա հրացանի 3 կրակոցով յայտնել այդ պարագան։

Շուտով լսւեց հրացանի 3 կրակոցները։ Թնդում էր կղզին. ծովածաւալ բազմութիւնը խելագարի նման աղմըկում և արտասւում էր՝ աննախընթաց ուրախութիւնից։ Վանքի զանգակները սկսեցին օղանջել։

Նաւը վերադարձաւ իր հետ բերելով 2 կամաւորներ՝ Փիրկարիբցի Կիրակոս Մայիլեանին և Դաւիթ Մուշեղեանին, որոնք ուսամբարձ և ուռաններով տարւեցին առաջնորդարան։

Նաւերը գործի անցան և սկսեցին փոխադրել ժողովըրդին։ 3 օրում Լիմ Անապատի Մենաստանը դատարկւեց։

Հայկական կամաւորական գունդերի մուտքը Վասպուրական, միջոց տւեց Թիմարցուն կրկին վերադառնալ և վերաշինել իր աւերւած օջախը։

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏԻ ԿՂԶՈՒՑ։

Մէկ ամսուայ աստանդական կեանքից յետոյ, Թիմա-րի հայութիւնը վերադառնում էր իր պապենական օջախը։ Շէն ու պայծառ հայ գիւղերը աւերուած էին, հայ անմեղ մարդկանց դիակները վխտում էին ամենուրեք։ Որպէս կենդանի փաստ, կատարուած վայրագութիւնների համար ներկայացնում եմ իմ ծննդավայր՝ Զոմս գիւղի սպանուածների անունները, որոնք 75-80 տարեկան ծե-րունիներ էին և անկարող հիւանդներ։

Աչաղուրկ՝ Սարուխանն ու իր կին Սառան, սպան-ուած Ռէս Յովհաննէսի տան սրահում, մարմինները իրար կապուած։ Ռէս Յակոբ և Կարապետ Ներսոյեանները, սպան-ուած իրենց թոնրատան մէջ։ Զիրո և Սեւոխ եղբայրներ. վերջինս կոյր, հրացանազարկ եղած Ս. Ստեփաննոս եկե-ղեցու առջև։ Ջանոյեան զոյգ պառաւներ. մէկը կոյր, գնդակահարուած իրենց թոնրատնում։ Վարդան, Վարդո Մարգարեան, Գէորգ տ. Ստեփանեան, գզիր Թուխոն, Լողանձորում սպանուած։ Մնոն և իր կինը, սպանուած ի-րենց տան մօտ։ Անտոն, սպանուած իր տան առջև։ Մի-րօն՝ կաղ և կոյր, սպանուած Բեռչկի ձորում։ Մանուչակի Բարօն, Եղիազար. սպանուած իրենց դոմում։

Հայ կամաւորների մուտքը լսելով, արիւնարբու Ջե-դեթը՝ Վանի տխրահռչակ կուսակալը լքում է Վանը։ Քա-ղաքի հայ մարտիկները գրաւում են Վանը։ Այդպիսով կտրւում է գիծը Թիմարից Վանի վրայով դէպի Բիթլիս տանող ճանապարհը։

Թուրք և քիւրդ ահագին ժողովուրդ, պաշարւում է փախուստի ճանապարհին։ Նրանց հետ կային թշնամի զինւորներ և հրոսակներ, որոնք որոշ դիմադրութիւնից յետոյ անձնատուր են լինում կամաւորութեան։ Կանայք և երեխաները մնացին անձեռնմխելի և ապահով փոխա-դրուեցին իրենց տեղերը։

Հէնց այդ ժամանակ, ընդհարում է տեղի ունենում Ալուր գիւղում, Սուրէնի և կառավարական 60 պահակների մէջ։ Սուրէնը շրջապատւում է. կռիւը տևում է 3 օր։ 4-րդ օրը կամաւորները օգնութեան են գալիս և Սուրէնի հետ ոչնչացնում՝ թշնամուն։

Մայիս 5-ի վերջալոյսին Վան քաղաքն է մտնում կամաւորական հեծեալ գունդը, որոնց դիմաւորութեան էին գնացել հարիւրաւոր հայ մարտիկներ ու ամբողջ վերապրող հայութիւնը։

Այսպիսով Վասպուրականի հայութիւնը շնորհիւ հերոսական ինքնապաշտպանութեան և տոկունութեան մեծ մասամբ փրկւեց կոտորածներից։

Վասպուրականցին ուրիշ նահանգների հայերի պէս չմորթեց ոչխարի պէս, այլ պաշտպանեց զէն ի ձեռին և կերտեց իր սքանչելի հերոսամարտը։

Վասպուրականում կապմեց՝ հայկական տեղական իշխանութիւն, նահանգի գործերը ղեկավարելու համար։

Հայ գիւղացի աշխատաւորութիւնը լծեց հողագործութեան և վերաշինութեան գործին։ Թշնամու կողոպուտի պատճառով անասունների պակասը զգալի էր։ Այդ պատճառով Թիմարի նորընտիր գաւառապետ՝ Սիրուն Սարոյեանը տեղական իշխանութիւնից պահանջեց լծկան եզներ։ Որոշ քանակութեամբ եզներ տրւեցին, որոնք բաւականին նպաստեցին՝ գիւղատնտեսական աշխատանքներին։

Հայ գիւղացու տնտեսական դրութիւնը շնորհիւ իր անխոնջ աշխատանքի հետզհետէ դառնում էր նախկինի պէս։ Բայց այս դրութիւնը շատ կարճ տևեց. հազիւ 70 օր։

ԿՐԿԻՆ ՆԱՀԱՆՋ

«Հայաստանը առանց հայի.» ահա ցարական բռնակալ կառավարութեան հակաժողովրդական նշանաբանը՝ Հայաստանի վերաբերեալ։

Եվ ցարական ներգամիտ կառավարութիւնը մինչև իր վերջնական տապալումը հետևեց սոյն հակաժողովրդական և հակահայ քաղաքականութեան։

Այս անգամ ևս, ցարական կառավարութիւնը ցանկանալով օգտագործել առիթը, իր նենգ նպատակին հասնելու համար, հրահանգեց գաղթեցնել վասպուրականի հայութեան։ (1915 Յուլիս 18)

Միայն 3 օր ժամանակ էր տրւած անցնելու Բերկրիի կիրճը. ուշացման դէպքում 120 հազարի հասնող ժողովուրդը ծուղակի մէջ պիտի ընկնէր։ Աշխատասէր և ստեղծագործող վասպուրականցին բռնեց նահանջի ևև ճամբան։ 200 կիլոմետր նա քայլեց յոգնած, սոված և ծարաւ...

Շատախի, Մոկսի և Գաւաշի հայութեանը հնարաւոր չէր կամաւորական գունդերի հսկողութեամբ անցնել կիրճը։ Թշնամին օգտւելով այս հանդամանքից հասնելով Ջանիկ, կտրում է կիրճի ճանապարհը։ Կատարւում է ահռելի կոտորած, որին անձամբ մասնակցում է՝ տխրահռչակ Ջևդեթը։

Յուլիս 19-ին հազարաւոր ժողովուրդ անցնում է Բերկրիի կիրճը։ Անցնելու ընթացքում, յանկարծ, մօտակայ լեռներից լսւում են հրացանի համազարկեր։ Ժողովուրդը խուճապի է մատնւում։ Սարսափահար մայրերը, իրենց սիրասուն զաւակներին գետը նետելով փախչում են։ Սոսկումի այդ րոպէին տեղ են հասնում՝ մէկ հարիւրակ հայ զինւորներ գլխաւորութեամբ Դանիել վարդապետ Ջատոյեանի և Յովհաննէս Ծ. վարդ. Հիւսեանի և մի կամաւորական գունդ, որոնք 3 կողմից գրոհելով թշնամու վրայ յետ են մղում նրան և հնարաւորութիւն տալիս ժողովրդին շարունակելու ճանապարհը։

Վասպուրականի հայութիւնը վերջապէս հասաւ Արատեան դաշտ, ուր անծանօթ կլիմայի և համաճարակնե-

րի պատճառով, նա տուեց անհելի կորուստներ։ 1915 Թւի ամառուայ ամիսներին, Արարատեան դաշտը, Մարգարայ գիւղը, Էջմիածինը, Երեւանը ընչացուլ ժողովրդի գերեզմանն եղան։ Օրգովից մինչեւ Իգդիր, ճանապարհները լից-

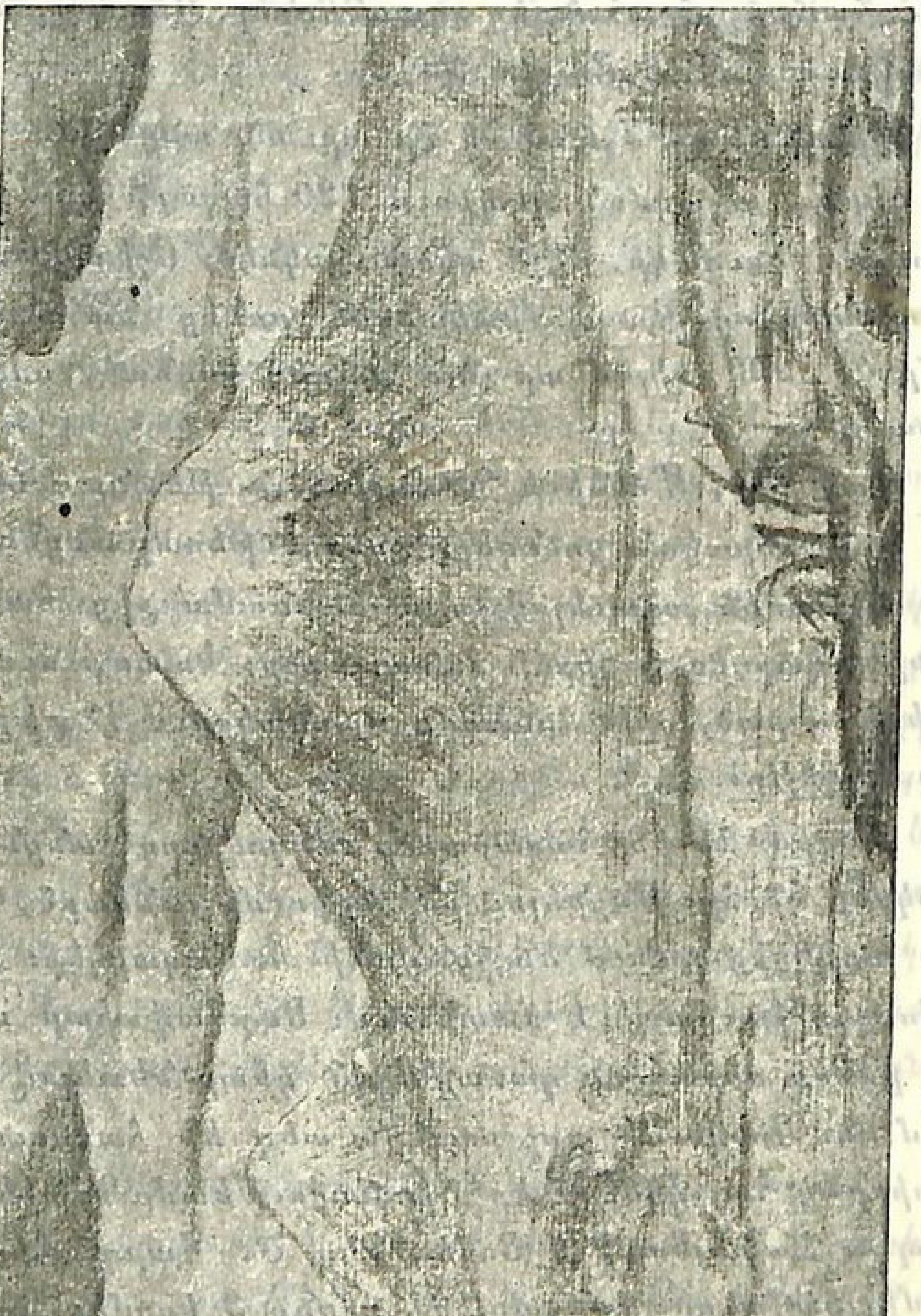

Արարատեան դաշտը եւ զոյգ Մասիսները:

ած էին յոգնած և փոշեթաթախ հիւանդներով, որոնք մեռնում էին կարօտակէզ սրտերով։

Ամեն տեղ սրտաճմլիկ տեսարաններ, լայ ու կոծ։ Հազարաւոր գաղթականներ լեցուած էին փողոցներում, դաշտերում ու այգիներում։ Ինձ վիճակւեց պաշտօնավարել՝ Մարգարա գիւղի «Նպաստամատոյց շտաբում»։

Մեռել փոխադրող սայլերը աշխատում էին անդադար։ Ողջ մնացողների սրտերը, բազմաթիւ հարազատներ կորցնելուց յետոյ կարծրացել էր։

— Ինչ հոգ, վաղն էլ ես պիտի մեռնիմ.—ասում էին շտաբերը։

Մի օր «շտաբի» գործով Ս. Էջմիածին գնացի։ Ճանապարհին տեսարանները շատ յուզիչ էին. Ս. Տաճարի պանգակները զօրանջում էին անընդհատ։ Մեռել, մեռել... ողբ, սուգ ու շիւան...

Այսպէս Արարատեան դաշտի այրող արևի տակ, գաղթականները մեռնում էին, անցած սև օրերի դժոխային պատկերները և ախուր դէպքերը իրենց վշտաբեկ սրտերում դրոշմւած։

Այս տողերը գրելիս, մտքիս առջև պատկերանում են վախճանւած ընկերներս ու հարազատներս, որոնք տասնեակներով թաղւեցին մէկ փոսի մէջ։

Մեր Կովկասահայ եղբայրները ոչինչ չխնայեցին անտուն գաղթականութեան թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս օգնելու համար։

Յուլիսեան Մեծ Նահանջից յետոյ կազմւեցին խմբեր երկիր վերադառնալու համար։ Վաստուրականը հզօր մագնիսականութեամբ դէպ իրեն էր քաշում իր զաւակներին։

Վաստուրականցի տարագիրները խմբերով վերադառնում էին երկիր։ Սակայն, «ծրագրւած նահանջը» նորէն կրկնւեց. այս վերջինը կոչւեց որպէս՝ «պատիկ նահանջ»։

ԳԱՆՁԱԿՈՒՄ

Օդոստոս ամսի վերջին օրերից էր. երեկոյեան աղջամուղջը նոր էր իջել Արարատեան դաշտի վրայ։ Մասիսը՝ Հայոց Նահապետը ծածկւած էր ամպերով. կարծես թէ նա ևս չէր ցանկանում տեսնել իր դժբախտ զաւակներին, հիւանդութեան և թշւառութեան ճիրաններում։

Թուս ոտիկանները սայլերով շրջում էին՝ Մարգարայ գիւղում և հաւաքելով տանում գաղթականներին Էջմիածնի կառխուն կայարանը։ Վերջին կարաւանին միացայ և ես։

Ծանր հիւանդ էր մայրս, որը երազում էր Երկիրը վերադառնալու։

Հասանք կառխունի կայարանը, որտեղից գնացքը մեզ պիտի փոխադրէր Ալեքսանդրապոլ և Թիֆլիս։

Հազարաւոր գաղթականներ էին փոխադրւում. Վերջապէս հերթը հասաւ մեզ։ Գնացքը շարժւեց։ Հայրենիք վերադառնալու յոյսերը խորտակւում և փշրւում էին առաջ սուրացող կառաշարների խշխշացող անիւների տակ։ Որքան հեռանում էինք, այնքան աւելի էր բոցավառւում հայրենի կարօտը մեր սրտերում։

— Ա՛խ կորանք, Յարութիւն, բալա Ջան, մեզ հեռացնում են մեր ազիզ վաթանից. կմեռնենք պարիբուռթեան մէջ.— բացագանչեց մայրս, դառնացած սրտով։

Ես յուզւեցի, անցայ վագոնի մութ անկիւնը և լացի դառնօրէն...

Սրբեցի թաց աչքերս, մօտեցայ վագոնի լուսամուտին ու նայեցի հեռուն։ Ախուրեան գետի աջ ափում երևում էին Անիի աւերակները։

Աչքիս առջև պատկերացաւ՝ Անին իր անցեալի մեծաշուք փառքով, իր հազար ու մէկ եկեղեցիներով, իր բագրատունեաց յիշատակներով։ Անիի աւերակները պատմում են՝ հայ ժողովրդի ստեղծագործ հանճարի, նրա

բազմադարեան հարուստ կուլտուրայի մասին։ Ներանք միաժամանակ պատմում են հայ ժողովրդի քաղաքական դժբախտութեան, նրա թշուառ կացութեան մասին. — մտածեցի ես և ակամայից սկսեցի մրմնջալ.

Անի քաղաք նստէ կուլայ,
Ջկայ ըսող մի լայ, մի լայ,
Կըսեն թէ չէ, թող նստի լայ,
Ա՛խ, երբ լսեմ մի լայ, մի լայ։
Գան ժողովին հայք միաբան,
Գեղեցկանաս շատ աննման,
Հապա մի լայ, սիրուն Անի,
Անի, Անի, իմ ջան Անի։

Սրընթաց կառաշարը առանց ուշադրութիւն դարձնելու հայրենակարօտ գաղթականների ողբին սլանում էր առաջ։ Սուլեց շոգեկառքը և կանգնեց Ալեքսանդրապոլի կայարանում։

Մեզ առաւօտ մենք Թիֆլիսումն էինք, ապա մեզ օրը հասանք Գանձակ։ Սայլակներով քաղաք և այնտեղից «Լեմա» գիւղը փոխադրուեցինք։

Հազարաւոր գաղթականներ տեղաւորուեցին՝ Միրզկան, Բրաջուր, Բանանց և ուրիշ հայկական գիւղերում, ուր տեղացիները սիրով ընդունեցին ընչազուրկ գաղթականներին։

Կառավարութեան ներկայացուցիչներից, տեղացիներից և գաղթականների միջից խառն նպաստաբաշխման յանձնախումբ ընտրելուց յետոյ, կազմեց գաղթականների լրիւ ցուցակը։ Յանձնախումբը, որի քարտուղարութեան պաշտօնը ինձ վիճակեց, արդարութեամբ բաժանում էր կենսամթերքը՝ սնունդ, օճառ, զգեստ և անկողին։ Մաքրութեան և ընդհանրապէս առողջապահութեան համար, յատուկ քննիչներ էին նշանակուած, որոնք շրջապատելով նորեկների բնակարանները հսկում էին և ան-

հրաժեշտ խորհուրդներ տալիս։

Մօտալուտ ձմեռը այն էլ լեռնային գիւղերում մտահոգութիւն էր պատճառում տարագիրներին։

Մերգական գիւղը, որտեղ ճնում էինք հարիւրաւոր նորեկներս, ինչպէս և միւս գիւղերի տեղացի ժողովուրդը տրամադրեցին վառարաններ գաղթականութեան։

Կառավարութիւնը թոյլատրեց, որ գաղթականները իրենց վառելափայտը հայթայթեն՝ շրջակայ ընդարձակ անտառներից։

Պիտի յիշել, որ տեղացիները ևս նիւթական ոչ ցանկալի դրութեան մէջ էին. սակայն պատիւ իրենց. նրանք գաղթականների համար արեցին ամեն զոհողութիւն, որ կարելի էր։

Գիւղում աշխատանքի ընդունակ բոլոր ձեռքերը աշխատանքի էին լծւած։

Կայտառ ու կարմրաթշիկ աղջիկները, հարսները սպասում էին իրենց սիրելիների վերադարձին։

Գերման-ռուս ռազմաճակատից եկած հարազատների մասին լուրերը սուգով էին լեցնում գեղջուկների սրտերը։

Բոլորը առելութեամբ լեցւած անիծում էին ժամանակի պատերազմի հրձիգներին և յատկապէս գերման կառավարութեան, որ 1-ին համաշխարհային պատերազմի գլխաւոր պատասխանատուն էր։

Երկար ձամբորդութիւնը, Հայրենիքի կարօտը և ծերութիւնը մաշել էին մօրս։ Նա երկար գամւած էր անկողնում. հոգատար խնամքը և բժշկական օգնութիւնը անզօր եղան փրկելու սիրեցեալ մօրս կեանքը։ Մօրս անարի մօտ նստած էինք, նա և մեծ քոյրս՝ Վարդուհին։ Մօրս տանջանքները՝ մեզ վրայ խորապէս ազդում էր։

— Ջաւակս, Յարութիւն, գիտեմ որ էս ցաւից չեմ պրծնի, կմեռնեմ անպայման. բայց երանի, Հայրենիքում մեռնէի... Ա՛խ, կարօտ մնացի մեր հողին ու ջրին... Մեռ-

նեմ, էն մեր անուշ երկրին...

Մայրս հոգևարքի մէջ էր։

— Զաւակս, մօտեցիր, վերջին օրհնութիւնս ու համբոյրս տամ քեզ.— մրմնջաց մայրս և մահամերձ տեղ իր վերջին օրհնութիւնը. «Բախտաւոր լինես զաւակս, եաման օր չտեսնես, չոր տեղ էթաս կանաչ բուսնի» Հազիւ վերջացրած այս խօսքերը, տարաբախտ մայրս փակեց իր աչքերը յաւիտեան և մեզնից հեռացաւ անդարձ...

Այլևս ես իրօք որբ էի. ոչ հայր ունէի, ոչ մայր։ Միւս պաղթականների պէս, ես էլ նիւթական կարօտութիւնից զուրկ էի, այնքան, որ օրապահիկի դրամ անգամ չունէի։ Գլուխս կորցրած, ընկերներիս հետ խորհում էի, թէ ինչպէս պիտի հայթայթել մեռելաթաղի ծախսերը, երբ ներս մտաւ Միրզկան գիւղի քահանան՝ Տ. Մարտիրոսը, որը յայտնեց, թէ թաղման ծախսը Եկեղեցական Վարչութիւնն է յանձն առել։ Մօրս դագաղը ուսամբարձ դանդաղօրէն տարանք Միրզկանի Ս. Յովհաննէս եկեղեցին, այնուհետև գերեզմանատուն, ուր հողին յանձնեցինք մօրս բազմաչարչար դիակը։

Քահանան կարդաց վերջին աղօթքը. «Անշարժ եղիցի կնիք.» և մենք վերադարձանք տուն, տխուր ու ընկճուած։

Կարճ ժամանակից հետք, Միրզկանի լեռներից մի քար բերելով դրեցի մօրս գերեզմանի վրայ և վրան փորագրեցի. «Աստ հանգչի հայրենակարօտ պաղթական՝ Եղիսաբեթ Սարգսեան (Տ. Մեսրոպեան) ծնեալ 1856 թուին Վանի Թիմար գաւառի Զանիկ գիւղում, վախճանեալ 1915 թուին Գանձակի Միրզկան գիւղում, դարիբութեան մէջ։

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

Գաղթականները ցրտաշունչ ձմեռը համբերեցին այն յոյսով, որ գարնան պիտի վերադառնան երկիր։

1916-ի Ապրիլ ամիսն էր։ Գաղթական երիտասարդներս, մօտ 200 հոգի գիւղերից հաւաքուեցինք Գանձակ և

ներկայացանք գաղթ. կոմիտէին, յայտնեցինք, մեր երկիր վերադառնալու ցանկութիւնը։

— Պիտի հեռագրեմ Երևան, այդ առթիւ սպասեցէք.

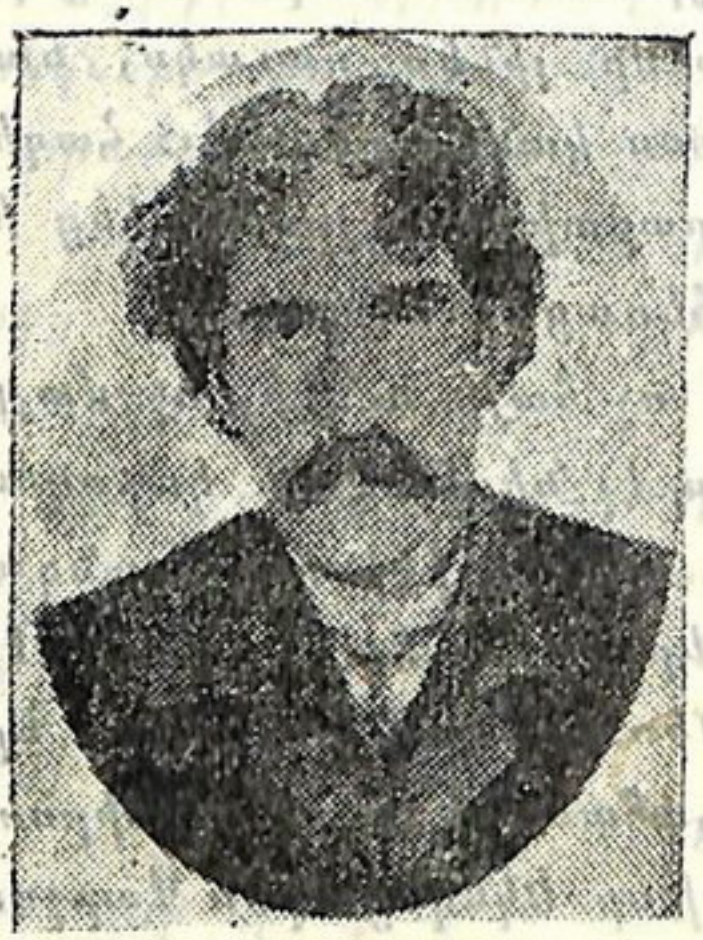

ՓԱՐԱՄԱԶ
Հասարակական գործիչ, որ 1903 թիւն մուտ գործեց երկիր եւ ի վերջոյ կախուեց։

— պատասխանեց, այդ գործի պատասխանատու՝ Լևոնը։ 2 օրից յետոյ, Երևանից ստացած հեռագիրը խստիւ արգիլում էր վան վերադառնալ. «որովհետև այնտեղ դեռ շարունակւում էին կոտորածները և հայութեան նահանջը» Մի 2 օր ևս սպասեցինք, ապա վճռական դիմեցինք և յայտնեցինք, որ վերջնականապէս որոշել ենք գաղթել երկիր։ Լևոնի յորդորները անօգուտ անցան, ուստի նա մեզ բարի ճանապարհ մաղթեց։ Գանձակից երկաթուղով անցանք Թիֆլիս, Ալեքսանդրապոլ, ապա Երևան։

Ներկայացանք Երևանի Գաղթ. կոմիտէին, որ մեզ խստիւ յանձնարարեց, հրաժարելու երկիր գնալու մտքից։

— Հէնց այսօր մեզ յայտնել են որ Բերկրիի կիրճում 25 հայեր սպանել են.— պատճառաբանում էին նրանք։ Բայց մենք պնդեցինք, որ ցանկանում ենք երկիր գնալ, թէկուզ մահուան գնով։ Ի վերջոյ ստիպուած համաձայնեցին։

Անցանք Ռուսաց և Պարսից Ջուլֆաները. Բերկրիի կիրճը անապահով նկատելով, Գաղթ. կոմիտէն յարմար էր գտել Կոթուրի և Սարայի գծով անցնել երկիր։ Զատկի Ճրագալոյցի օրը, Շաբաթ, Լոյն մօտ հայկական Ա-

յիգավար գիւղը հանելով գիշերեցինք այնտեղ։ Պատարագին մասնակցելով մենք և երգեցինք հոգեւոր երգեր։

Յաջորդ օրը հասանք Կոթուր, Սարա, Խառանկոնիս, Զուլխա Գեադուկ և ապա Վան։ Վանի նորակազմ տեղական իշխանութիւնը ոգեւորել էր ամենքին։ Ճանապարհներում հաստատուած էին սնդակայաններ որոնք կերակրում էին ժողովրդին։ Ըստ եղած կարգադրութեան, Վան-Այգեստան մտնելով ներկայացանք տեղական իշխանութեան։

Յաջորդ առաւօտ, Ապրիլի 15-ին մեկնեցի ծննդավայրս՝ Թիմար գաւառը։ Հայրենի տան շեմքին, աչքերս լացան. կարծես տասնեակ տարիներ հեռու էի մնացել այդ հարազատ տնից։

Մտքերիս մէջ խորասուզուած, յիշեցի ծերունազարդ, բարի դէմքով ու վտիտ կազմուածքով հօրս, որն իր վրայ կրել էր բռնակալական օրերի դրոշմը։ Մտաբերեցի մանկութեան ընկերներիս, որոնցից շատերը նահատակուեցին, մեռան քաղցից ու ծարաւից, կամ էլ հիւանդութիւններից։

Չորս կողմս ամայութիւն էր տիրում։ Երբեմնի շէն ու պայծառ գիւղը աւերակների տպաւորութիւն էր թողնում։

Երկիր վերադարձած ժողովուրդը տնտեսական ծանր պայմանների մէջ էր։ Այդ պատճառով «Կովկասահայ ընկերութիւնը» և «Արեւմտահայ փախս. կենտ. մարմինը» օգնութեան ձեռք մեկնեցին, գիւղացիներին տրամադրելով՝ լծկան եզներ և կենսամթերք։

Քիչ, քիչ կեանքը իր սովորական հունի մէջ էր մտնում, երբ նորէն կրկնուեց «ծրագրուած նահանջը», որ ի դերև հանեց Հայրենասէր ժողովրդի յոյսերը։ Կրկին մանուկների անմեղ ճիչերը լսեցին՝ Բերկրիի կիրճում, Աբաղայի դաշտում և նահանջող կարաւանների աղմուկը, փոշեպատ ճամբաներում։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՎԵՐԱԴԱՐՁ

Այս անգամ ևս վաստպուրականի յոգնատանջ ժողովուրդը եկաւ և թառեց Արարատեան դաշտում, ուր մնաց մինչև 1917 թվի գարունը։

1917-ի Ապրիլի 22-ին Գանձակի կայարանից գնացքով եկանք Թիֆլիս։ Այնտեղ Բաթումից վերադարձող գնացքով անցանք՝ Ալեքսանդրապոլ, Երևան, Շահթախտ, Մաքու, ապա Սաւարլու։ Այդ ճանապարհին մենք հաճոյքով դիտեցինք Ալաշկերտի դաշտը ու գեղատեսիլ բայազիդը։ Սաւալի լեռնաշղթայի քարաժայռերը պայթեցնում էին ուժանակներով, երկաթուղու համար ճամբայ բացելու նպատակով։ Դա խանդավառում էր ժողովրդին. այսպիսով վան-վասպուրականը երկաթուղագծով կապւում էր Ռուսաստանին։

Սաւալիում նատելով փուրգոնները, շարունակեցինք մեր ճանապարհը, որը զարդարւած էր երփներանգ, մայիսեան ծաղիկներով։

Մեր փուրգոնը կանգ առաւ «Սովուդ սու» աղբիւրի մօտ. այնտեղ, մենք ականատես եղանք մի շատ ախուր տեսարանի. ճամբի եզերքին փռւած մնում էին տասնեակ յոշոտւած դիակների ոսկորները, որոնք սրախողխող էին եղած 15-16 թվերի կոտորածներին։ Մօտ 20 տարեկան մի աղջկայ գլուխը բաժանւած էր մարմնից, որի ոսկեգոյն և երկար մազերը արիւնոտ փռւած էին գետնի վրայ։

Սրտաբեկ անցանք Աբադայի դաշտով, ուր ամայութիւն էր տիրում. մտանք Բերկրի «Գեաւին», ապա պատւաւոր կենտրոն՝ Զանիկ գիւղը, որտեղ կազմւած էր նպաստաբաշխման ընկերութիւն, գլխաւորութեամբ՝ օր. Անանիկ Քեշիշեանի։

Մեր սեփական անուամբ էինք արդէն, մեր ուրախութեան չափ ու սահման չկար։ Սկսել էր հայի շինարարութիւնը, վար ու ցանքը։ Նպաստամատոյց ընկերու-

թիւնը աջակցում էր գիւղացիութեան, բայց հէնց այդ պայմաններում ևս շարունակւում էին հայ գիւղացիների ունեցւածքի կողոպուտը հրոսակների կողմից։ Այս դէպքերին, պէտք է ասել, որ ցարական բանակի զեկավարները նայում էին անտարբեր և երբեմն հրճւանքով, որովհետև երկու հարևան ժողովրդների մէջ եղած անհամաձայնութիւնը նպաստաւոր էր ցարական հակաժողովրդական քաղաքականութեան համար։

Շարունակւում էին հրոսակային յարձակումները հայ անգէն գիւղերի վրայ։ Դարաբեկ, Ազջաւերան, Սերիբեկ և Արտաւեզ գիւղերը կողոպտւում են։ 1916 թւի Յուլիս 17-ին յարձակման են ենթարկւում՝ Ադիգոզալ, Գոմս և Կիւանենց գիւղերը։ Հատ ու կենտ գինւած մարտիկները դիմադրում էին այդ աւազակային յարձակումներին և զոհեր խլում աւազակներից։

Յուլիսի 27-ին, 35 հոգինոց գինւած մի աւազակախումբ Զլախանի սարում բռնում և կապում է Փիրկարիր և Գոմս գիւղերի հովիւներին, ապա յափշտակում է 300 դլուխ ոչխար։ Ռէս Յակոբը, Գաճեցի Գէորգը և Սեարակ Ալոյեանը հասնում են օգնութեան. սկսում է կռիւը. երկուսի փամփուշտները շուտով վերջանում են. մնում է միայն անվեհեր Գէորգը, որ մինչև վերջին փամփուշտը պարպելուց յետոյ, նահատակւում է։ Այդ ժամանակ Գեղու գիւղից հասնում են մէկ տասնեակ կամաւորներ։ Աւազակախումբը հեռանում է թողնելով աւարը և տալով 6 զոհ։

Գաղթականները արագ թափով երկիր էին վերադառնում, և օրէցօր աճում էր ժողովրդի թիւը։

Գաղթականները տեղաւորւում էին Վանի հիւսիս-արևելեան մասում՝ Թիմարի, Բերկրիի, Գործոթի, Արճակի և խառանկանիսի շրջաններում։ Հարաւային մասերը ևս՝ Արտամէտ, Հայոց Ձոր, քաղաքի արուարձանները բնակելի

էին, իսկ Մոկսը, Կառկառ, Ոստան, Շատախ, Աղբակ շրջանները անապահով էին և ճնշել էին ամայի Արհեստական և դիտաւորեալ նահանջները ժողովրդին ահ ու դողի էին մատնել Ապահովութիւնը վանում և գաւառներում հաստատելու համար, Կոստի Համբարձումեանի դիւաւորութեամբ կազմեցին պահակախմբեր. նշանակեցին շրջանային ոստիկանապետներ, որոնք ունէին ձիաւորական խմբեր։

ԿՈՍՏԻ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

Կոջա Գաւառ։

1917 թւին վերին Թիմարի գաւառապետն էր՝ Շատախեցի Պօղոսը, իսկ վարի Թիմարինը՝

Օգոստոսի 15-ին վանի երկնքում երևաց Գերմանական մի օդանաւ. նա ցրեց թռուցիկներ, որով ապրարատում էր հայերին անձնատուր լինել կառավարութեան։

Նորաստեղծ տեղական իշխանութիւնը հացահատիկ էր ամբարում քաղաքում։ Հացամթերման գործում առաջին տեղը գրաւեց Թիմար գաւառը։

Տեղական իշխանութիւնը օրական յատարարեց, որ որի՝ դրօշի տակ պիտի առնուէին 20-25 տարեկան երիտասարդները։ Մեամբ առ խառամբ երիտասարդները գնում էին՝ իրենց գինուորական պարտականութիւնը կատարելու։ Վերին Թիմարի գինուորութեան վայրը Զանիկն էր, իսկ վարի Թիմարինը՝ Կիւանենցը։

Նոյեմբերին մենք նորակոչ գինուորներս, շրջանապետ Գաւոյի դլխաւորութեամբ անցանք Կիւանենց, Պօղանց,

Աւերակի, Շահրազի գիւղերը և հասանք Այգեստան։ Խաչ փողոցից անցնելով իջանք զինւորութեան կենտրոնը՝ «Գերմանացու Շէնքը»։

Ամեն օր շրջաններից գալիս էին նորակոչ զինւորներ։ Զօրահաւաքը նախկին զօրահաւաքների պէս կատարւում էր դհոլ զուռնայով, սակայն այս անգամ այն տարբերութեամբ, որ հայ երիտասարդները փոխանակ դէպի անստոյգ ապագան գնալու, գնում էին զինավարժութեամբ ինքնապաշտպանութեան պատրաստւելու և բռնութեան դէմ ծառանալու համար։

Նորեկ զինւորների վարժութիւնը յանձնւած էր Ղարաբաղցի, առոյգ երիտասարդ՝ Զաւադին։

Քիչ-քիչ կազմակերպւում էր մի փոքրիկ բանակ ապագայ վտանգին դիմագրաւելու համար։ Երկու ամիս յետոյ մեր բանակն արդէն ունէր 2 գունդ՝ 2500 ուինաւոր։

Ես ծառայում էի առաջին վաշտի մէջ. մեր վաշտապետն էր՝ Գարեգին Հացագործեանը։ (Այժմ ապրում է Արաղանում։)

Յատուկ դասընթացներ էին կազմակերպւել, սպաներ դաստիարակելու նպատակով։

Մի խօսքով, երիտասարդութիւնը եռանդուն կերպով լծւած էր զինավարժութեան գործին։

1918-ի Յունւարի 1-ը Վանեցին տօնեց աւելի բախտաւոր պայմաններում, քան նախորդ տարիները։

Մեզ զինւորներիս բաժանեց՝ առատ ուտելիք և հագուստ։ Յունւարի 6-ը՝ Ջրօրհնէքի օրը պայծառ էր ու արևոտ։ Սպիտակ ձիւնը ծածկել էր ամեն տեղ. Վարագայ լեռն իր սպիտակ, ձիւնածածկ գագաթով երևում էր, որպէս նազելի մի յաւերժահարս։

Ժամի 11-ին «Գերմանացու Շէնքում» եղող բոլոր զինւորներս, հագած մեր նոր զգեստները, շարքի կանգ-

նած սպասում էինք, եկաւ ամենքի սիրելի՝ Ջաւադը. մենք երգելով, պինւորական «մարշով» անցանք մի քանի փողոցներով. հասնելով Յանկոյանների առջևից անցնող պե-

ԳԱՐԵԳԻՆ ՀԱՅԱԳՈՐԾԵԱՆ

տակին, կանգ առանք։ Կէս ժամ անց, եկեղեցուց դուրս եկող ժողովուրդը, փառաւոր թափօրով, խաչ ու խաչվառուվ, քահանաների և պըրաց դասով հասան վետակը։

Տեղի ունեցան՝ կրօնական ծիսակատարութիւններ, քարոզներ և ջրօրհնեաց արարողութիւնը։ «Առաքելոց Աղաւնոյ» շարականին խառնուեց հազարաւոր հրացէնների ձայները. մեր թնդանօթները սկսեցին գոռալ...։

Անասելի ոգևորութիւն էր ապրում ժողովուրդը։

ԵՐԵՔ ԱՄԻՍ ՈՍՏԱՆՈՒՄ

1917-ի աշնանը, վանի ժողովրդին գաղթեցնելու խնդրի կապակցութեամբ, գումարուած էր ժողով 30 հոգու մասնակցութեամբ։ Ժողովը գտաւ, որ գաղթ լինելու պարագային, ժողովուրդը մեծապէս պիտի տուժի ցրտերի պատճառով. ուստի, որոշուեց առայժմ համբերել և սպասել նոր հանգամանքների։

1918 թւի Յունուար 14-ին անակնկալ կերպով յայտարարուեց, որ մեր բանակը պիտի մեկնի ռազմաճակատ։

Մենք դուրս գալով «Գերմանացու շէնքից», կարեցինք երկար ճանապարհ և հասանք՝ Արտամէտ, Անգղ, Աթանանց և ապա Ոստան։

Արճէշ-Առնիսի ճակատը յանձնուեց փորձուած սպաներ՝ Միշա Գասպարեանին և Համբարձում Մելքումեանին։

Ոստանի մեր ճակատը երկարում էր Հայոց Ձորից մինչև Ս. Եղիշէի մատուռը և հիւսիսից միանում էր Ծովափին կից՝ Բղլա Քարին։

Ծովին կպած Փարսանի կամուրջը խոցելի էր թշնամուց։ Սառնաշունչ ձմեռուայ գիշերները ուղղակի տառապալից էին մեզ համար։ Զինուորները քնում էին գետնափոր տնակների մէջ։ Սոսկալի ցուրտը սառեցնում էր պահակ-հերթապահի ձեռքն ու ոտքը։ Բայց հայ մարտիկները անվհատ տանում էին այդ բոլոր դժուարութիւնները պահելով Ոստանի ճակատը։

Զինամարժութիւնը կատարում էր կանոնաւորապէս և մեծ թափով։

Սպասողական դրութեան մէջ էինք։ Փետրուարի կէսերին, մի օր, յառաջապահ մարտիկներից մէկը զանգահարեց մեզ հեռախօսով, թէ 8 հեծեալներ մօտենում են մեր դիրքերին։ Հրահանգուեց ստուգել և թողնել առաջանան, իսկ մենք պատրաստուեցինք։ Նրանք մօտեցան, հրահանգուեց պատի կենալ։ Նրանք իջան մեր հրամանա-

տարութեան մօտ և 2 ժամի խօսակցութիւն ունենալուց յետոյ վերադարձաւ։ Պարզւեց, որ նրանք յանձնւելու առաջարկ էին արել. մի բան որ անկարելի էր։

Կամաց-կամաց ձմեռը հասնում էր իր վախճանին. դրսից օգնութիւն ստանալու յոյսերը իսպառ կորած էին։ Այդ օրերին լսեց՝ Էրզրումի անկումը։ 3 ամիս խաղաղ և անդորր վիճակից յետոյ, երևում էին բուն կռիւների նախանշանները։

Պահել Վասպուրականը, առանց Կարնոյ, անհնար էր։

Թշնամի բանակը նարեկում արտակարգ եռ ու գեռի մէջ էր։ Մենք ևս սկսեցինք պատրաստել։

Առաջաւոր դիրքերը ամրացրինք 25-նոց գնդացիրներով։

1918 թւի Մարտի 17-ին, լուսաբացից առաջ, սկսեց առաջին գրոհը թշնամու կողմից. մենք դիմադրեցինք։

ԼԵՒՈՆ ՇԱՂՈՅԵԱՆ

Թշնամին մտադրել էր գրաւել Ս. Եղիշէի մատուռը, թուլացնելով մեր ձախ թևը։ Նա գրոհում, ապա նահանջում էր. իսկ մենք անխնայ հնձում էինք։ Խփւողները թաւալագլոր ընկնում էին ձորը։ Առաջին դիրքերումն էր ճակատի ընդհանուր հրամանատար՝ Լևոն Շաղոյեանը։ Նա խրախուսում էր տղերքին, ցուցմունքներ տալիս։

Մարտ 18-ին, Լևոնը

վիրաւորւեց ձախ կողմից և փոխադրւեց Ոստան, այնտեղից էլ քաղաք։

Նոյն օրը ժամի 4-ին թշնամին նահանջեց. մենք ուռաններով հետևեցինք նրան, թշնամուց բազմաթիւ զոհեր խլելով։

Մարտի 19-ին, Վանի լճի վրայ գտնւող Թնդանօթակիր նաւակը, Կոստի Համբարձումեանի ղեկավարութեամբ, սկսեց ռումբեր տեղալ թշնամու վրայ։ Թշնամին ստիպւած թողեց Նարեկը և քաշւեց մօտակայ լեռնաշղթան։

Մարտի 20-ին մեր վաշտը, մի քանի օր հանգստանալու և այնու Առնիս մեկնելու նպատակով քաղաք փոխադրւեց։

Խիստ յոգնած էինք, մի քանի օր հանգստանալուց հետոյ, մեր վաշտը մեկնեց Ոստան։ Առաջին վաշտից, քաղաքում մնաց միայն 30 հոգի, որոնց մէջ էի նաև ես։

Մի մութ և ամպոտ օր, դարպասի դուռը թակեցին. շէմքին երևաց մի երիտասարդ, ասելով.— հետևեցէք ինձ։ Ես և ընկերս՝ Յարութիւնը, հրացանները վերցնելով դուրս եկանք։ Երիտասարդը՝ «Գերմանացու Շէնքի» պահեստապետն էր։

Հասանք մի շէնքի առաջ, փայտէ աստիճաններով վեր բարձրացանք. դռան մօտ լսեցինք մէկին, որ հեռախօսում էր. «նահանջում ենք», բառերը պարզ լսեցինք և ցնցւեցինք։

Հեռախօսողը Ջաւադն էր։ որ մեզ տեսնելով արագ ցած դրեց հեռախօսի ընկալուչը։ Նահանջի որոշումը դեռ գաղտնի էր պահւում։

Բուլղարացի Գրիգորը՝ մէկը զինւորական ղեկավարներից— անհանգիստ քայլում էր. Լևոն Շաղոյեանը պառկած էր տախտակէ մահճակալի վրայ։

Զինւորական բարև տւինք։

— Ո՞ր վաշտից էք.— հարցրեց Բուլղարացին։

— Առաջին վաշտից.— պատասխանեցինք։

— Անմիջապէս փոխադրէ՛ք ձեր յիսնեակը «Գերմանացու Շէնքը», հսկելու համար գինամթերքը։— Հրամայեց Բուլգարացին։

Դուրս եկանք։ Մոայլ գիշեր էր. բարակ անձրև էր մաղում։

— Էհ, Յարութիւն,— ասաց լնկերս — Առնիսի անկումը ժամերի խնդիր է. տեսար երեքն էլ տխուր էին։

Օրհասական պայքար էր տարուում՝ Ասատնում և Առնիսում։

Փողոցով անցնելիս, լսեցինք երկի ձայն։ Մօտեցանք, տեսանք մի ծերուկ, տխուր ու տրտում երգում էր։ Հարցրինք պատճառը. պատասխանեց. «Մեծ տղես դարիբութեան մէջ մեռաւ. փոքր տղես Առնիսումն է. վախնամ մի բան էլնի, ու տան ճրագս մարի»։

Յուզուած թողինք ծերունուն ու հեռացանք։

Կատարուած հրամանը յայտնելով տղերքին, սկսեցինք փոխադրութեան պատրաստութիւն տեսնել, երբ ներս մտաւ Կիրակոս Սահակեանը և յայտնեց, որ նահանջ է յայտարարուած և մինչև գիշեր ժողովուրդը պիտի հասնի Ջանիկ գիւղը։

Ես, Գոմսեցի Մելքեսեթ Մկրտիչեանը և Կիւանենցի Վարոն, շտապեցինք «Գերմանացու Շէնքը» և տեսանք, որ շէնքը դատարկուած է հայ գիւղացիների կողմից։ Ոչ մի պէնք չի մնացել և բակը լեցուած է շաքարի և գինուորական պգեստների հակերով։ Դուրս եկանք և ճանապարհ ելինք Շահբաղի, ուր ժողովուրդը մեզ ընդունեց ջերմօրէն։ Ամենքը նահանջի պատրաստութեան մէջ էին։ Անցանք Աւերակի, Պօղանց, յետոյ Կիւանենց։ Ամուսնացած քոյրս՝ Եաղուբը այնտեղ էր. հանդիպեցի նրան։ Դա եղաւ իմ վերջին հանդիպումը քրոջս՝ Եաղուբի հետ. որովհետև այնուհետև նա մնաց Վանում և գերեց Թշնամու կողմից։

ՎԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՆԱՀԱՆՋԸ

1918 թուի Մարտի 28-ին վերջնականօրէն թողինք Վանը՝ մեր անման Հայրենիքը և այլևս չվերադարձանք այնտեղ։ Սակայն, ծխացող աւերակների վրայ բուի պէս թառած, սգում էր թշնամին. որովհետև այլևս չկար շինարար և ստեղծագործող հայ աշխատաւորութեան հուժկու բազուկը, որի հաշւին որպէս մակաբոյծ ապրում էր նա դարեր շարունակ։

Գիւղացիք նահանջում էին զօրքի հետ միասին։ Մենք պարտականութիւն ունէինք միանալու Գոմս գիւղի բնակչութեան։

Չափազանց յուզիչ էր նահանջի տեսարանը, Գոմս գիւղում։ Մենք դեռ գիւղ չհասած մեզ փառաւոր դիմաւորութեան եկան գիւղացիները, քահանայի առաջնորդութեամբ։ Գիւղում իրարանցում կար։ Բոլորը պատրաստւում էին հրաժեշտ տալու Հայրենի հողին, ջրին, տանը։ Զինար Խլոյեանը արտասւալից աչքերով համբուրում էր կաթնատու կենդանիներին և նորածին հորթերին, որոնք մայում էին տխուր։ Կարծես թէ, նրանք ևս զգում էին, որ շուտով պիտի անջատուեն իրենց սիրելի տէրերից և մնան որբ ու անտէր։

Տեսարաններ, տեսարաններ... մէկը միւսից սրտամաշող ու ողբալի։

Եւ յանկարծ Բերկրիից յայտնեցին, թէ թշնամին կտրել է նահանջի ճամբան։ Այս լուրը շանթահարեց բոլորին. յայտնի էր, որ Առնիսում մեր զօրքերը նահանջում էին, 5-6 օր ուժեղ մարտերից յետոյ։ Առնիսում դրութիւնը աւելի ծանրացաւ, երբ սպանւեց այդ ճակատի հրամանատար յանդուգն Միշան։ Կոջա Դաւոն իր հեծեալներով օգնում էր Միշային։ Կ. Համբարձումեանը ևս փորձեց հասնել նրանց, բայց ծովի փոթորկայոյզ ալիքները արգիլեցին։ Առնիսի ուշացած մեր զօրամասը նա-

հանջեց Բերկրի. այդ տեղից հետախօսային կապը մեզ հետ կտրւած էր։ Ջանքկը խառնաշփոթի տեսք ստացաւ, որը վերածւեց Բաբելոնի խառնարանի, ուր ամեն ինչ կար բացի փոխակրութիւնից։

Ժողովուրդը շարժւեց դէպի Դարաբեկ, Արճակ, ապա Սարայ 24 ժամից յետոյ, մեզ միացաւ Ռատանի զօրքը։

Գարնան ձիւնահալից առաջ եկած ցեխը անտանելի էր։ Թիմարի Սև Գետը վարարել էր և մեզնից խլեց մի քանի անմեղ զոհ։ Տաժանելի այդ ճանապարհով քայլում էինք դէպի առաջ, մեր արտերում փայփայելով այն վարդագոյն յոյսը, որ օրերից մի օր, նոյն ճանապարհով պիտի դառնանք երկիր։ Այդ օրւանից անցել է շուրջ 30 տարի. մենք դեռ չենք դարձել երկիր, բայց այդ յոյսը դեռ չի մեռել։ Ես համոզւած եմ, որ դա պիտի կատարւի ի վերջոյ։

Յոգնած ու չարչւած մեր կարաւանը հասաւ Սարա, որը կից է Մոլլա Հասան գիւղին։ Թշնամի հրոսակներ բռնել էին գիւղի դիմացի լեռը։ Գիշերը նրանք յարձակւեցին ժողովրդի վրայ։ 2 տանեակ գինւորներ, Գոմանցի Եղնիկ Գէորգեանի գլխաւորութեամբ, պաշտպանութեան են դիմում։ Հրոսակախումբը փախչում է, սակայն սպանւում է յանդուգն Եղնիկը։ Յաջորդ օրը առաւօտեան նահանջող ժողովուրդը գիւղիս անցնում է կարաւան-կարաւան։ Սարայի արևելեան կողմից նորից հրոսակները յարձակում գործեցին։ Մուրադ Գիլոյեանի հեծեալ դունդը հարձակման անցաւ. թշնամին փախաւ խուճապահար։ Առաջին վաշտը մնաց որպէս յետնապահ։ Մութը իջնելուն պէս, երբ արդէն վերջին մնացորդը նահանջողներից անցաւ, մենք ևս թողինք Սարան։

Սարայից կոթուր անտանելի էր։ Շատերը մնացել էին ճանապարհին, քայլելու կարողութիւնից զրկւելու պատճառով։

«Դուշման Դարա» ձորում սոսկալի ցրտից սառեցին շատերը։ Սա նոյն վայրն էր, ուր 1906 թւին նահատակւեց Փոխանեանի 18 հոգիանոց խումբը։

Ճանապարհին մնացողներից էր նաև իմ կինս՝ Աղաւնի տ. Մեսրոպեանը, որը հազիւ հազ, անհագին նեղութեամբ, իրեն հասցրել էր Կոթուր։

Մենք ևս հասանք Կոթուր, ուր գարի բովելով կերանք, որովհետև շատ քաղցած էինք։ Ջուլֆայից անցնելու համար, մեզ Խոյից պատասխան պիտի գար, որն ուշանում էր։

Այդ ժամանակ, յայտնի հայասպան՝ Սմկոն, օգտւելով առիթից գաղտնի կերպով գրաւեց Կոթուրի անառիկ և բարձր քարանձաւները։ Երկրորդ օրը թողինք Կոթուրը։ Մեզ կարգադրւեց նորից յետնապահ մնալ։ Թողնելով Կոթուրը, անցանք Տղմուտ գետի աջ ափը և շարունակեցինք մեր ճանապարհը։ Առաւօտեան ժամի 10-ին յայտնեցին, որ առաջին գիրքերում Սմկոն կռւի է մտել մերոնց հետ։ Մենք շտապեցինք հասնել կռւի վայրը. հասանք լեռան լանջին, Բարձր գիրքերում տեղաւորւած էր Սմկոն։ Հենը թէև վիրաւոր, նորից ղեկավարում էր կռիվը։ Սկսեցինք կամաց-կամաց առաջանալ. թշնամին նկատելով մեզ, ուժեղ կրակի բռնեց։ Խոցելի գտնելով թշնամու աջ թևը, սկսեցինք կռացած և յաճախ սողալով վեր բարձրանալ։ Յանկարծ համազարկերի տակ առինք թշնամուն, որը ստիպւած նահանջեց, ժամի 5-ին։ Մենք 3 զոհ տւինք. Գոմեցի Խաչիկ, Սեդրակ Խլոյեան և Ալեքսան Ջանոյեան։ Սուլէյի ազդարարութեամբ իջանք գիրքերից, հաւաքւեցինք քրդական ամայի մի գիւղում։ Սովը սոսկալի կերպով տանջում էր մեզ։ Անհագին փնտռտուքից յետոյ մի քանի եզ գտանք, որոնց իսկոյն մորթեցինք և կերանք։ Հրահանգ եկաւ շարժւելու դէպի Խոյ—Սալմաստ։ Ճնուղու վերևը երևում էր մի անհելի սև քարաժայռ, որին դեռ

չհասած, հրահանգուեց կանգ առնել ու հրացանները պատրաստ պահել։ Լեռան վրայ ստուերներ նկատեցինք. քիչ ետք, մեր հայերէն խօսակցութիւնը լսելով վերից ձայնեցին.—Ա՜խ, ձեր հոգուն մեռնենք, հասէ՛ք, փրկէ՛ք մեզ.—հայ կանայք էին։

Նրանք պատմեցին, թէ ինչպէս վայրենի հրոսակները սպանել էին իրենց տղամարդկանց, մտադրել էին, առեւանգել իրենց, երբ հայ զինուորութիւնը մօտեցել էր, և նրանք փախել էին։ Սպանուող տղամարդիկ Թիմարի Ալուր գիւղից էին։

Կանանց և երեխաներին վերցնելով, առաջ շարժուեցինք. ճամբին հանդիպեցինք մի մեծ ոչխարի հօտի, որին քշելով վերցրինք մեզ հետ։

Խճուղուն կոչած սև քարի մօտ դեռ չհասած, յանկարծ պայթեց ահռելի համազարկ. Թշնամին մեզ յանկարծակիի բերելով խլեց մեզնից մի քանի տասնեակ զոհ։ Մենք պաշտպանուեցինք։ Զինուորութեան մի մասը, ստիպուած վերադարձաւ. մի ուրիշ մասը անցաւ Սալմաստ, իսկ մնացածս չիմանալով ինչ անել, Խոյի ճամբան բռնեցինք։

Թշնամու ուժեղ համազարկի ժամանակ, բոլորը խուճապի մատնուեցին։ Մենք դիրք էինք որոնում. ես վազեցի դէպի գետափ, մտածելով այնտեղ դիրքանման քարեր կը լինեն։ Վազքի ընթացքում, յանկարծ ուժգին հարուած ստացայ ճակատից. աչքերս մթնեցին. առջևիցս վազող մարդը փռուած էր գետին։ Ենթադրելով որ խփուած եմ գնդակով, մի պահ կանգ առայ ու յենուեցի հրացանիս...

Չգիտեմ որքան ժամանակ անցաւ. աչքերս բաց արի. առջևիցս հոսում էր Տղմուտ գետը։ Ես ողջ էի։

Առջևիս ընկնողին վեր հանեցի և ինչ զարմանք, իմ ամենամտերիմ ընկերս էր՝ Աթանասը։ Պարզուեց, որ նա վազելիս ընկել է գետին. ընկնելիս, նրա հրացանը ուժգին

բաղխուել էր ճակատիս և մեծ վէրք բացել: Ահագին արիւն էր հոսել ճակատիցս:

Գետի մօտ դիրք բռնեցինք: Լռութեան մէջ լսւում էր միայն, մեր վիրաւոր ընկերների տնքոցները և մահամերձների խռխռոցը:

Խոր մթութեան մէջ առաջ շարժւեցինք. յանկարծ մի կրակոց լսեցինք օդի մէջ. մօտեցանք, մի 60-ամեայ հայ ծերունի էր որ վախից կրակում էր օդի մէջ, իբր թէ թշնամիներին վախեցնելու համար: Երեքով շարժւեցինք առաջ:

Ճանապարհին հանդիպեցինք հարիւրապետ Մեսրոպ Ջանոյեանին և Ազատին: Մենք անգիտակ ժողովրդի Սալմաստ անցնելուն, գնում էինք Խոյ: Մեսրոպը և Ազատը վերադառնում էին Խոյին կից Սէյդավար հայկական գիւղից, որն ամայի էր:

Մեր առաջապահ զինուորներից շատերը գերի ընկան թշնամու ձեռքը և սրախողխող եղան: Փիրկարիբցի Դումոյի Երեմը և 2 ձիաւորներ, որոնք գնացել էին առաջապահ զինուորներին ետ կանչելու, վերադարձան ձեռնունայն:

Տխուր էինք: Խորհրդակցում էինք. ինչ անել. փամփուշտ չկար ինքնապաշտպանութեան համար: Խորհրդակցութեան միջոցին, հեռւից երևաց մի ձիաւոր: Որոշեցինք յուռ մնալ: Նա մեզ նկատելով, քրդերէն մեր ինքնութիւնը հարցրեց: Կասկածում էր մեր հայ լինելու հանգամանքի վրայ: Մենք որպէս նշան, նրան յայտնեցինք մեր ղեկավարների անունները: Նա վստահացաւ և մօտ գալով յայտնեց, որ մեր բռնած ճամբան սխալ է: Կոռ Բարի տակից դէպի Սալմաստ պիտի գնանք: Սերբեկցի մի ասորի երիտասարդ էր այդ ձիաւորը:

Տղմուտի միակ ծանծաղ կէտը Կոռ Բարի մօտն էր: Որոշեցինք վերադառնալ: Ձիաւորներն առաջ անցան. մենք հետևեցինք նրանց: Գետանցքին չհասած ձորի մէջ լսեցինք

լացի և օգնութեան ձայներ։ Այնտեղ էին հաւաքւած մօտ 40 հոգի Ալուր և Խաւենց գիւղի կանայք ու աղջիկներ․ դրանց մեզ հետ վերցրինք, ու շարժւեցինք։ Մինչ մեր հասնելը, ձիաւորները անցել էին գետը։ Մենք՝ մօտ 100 հոգի, ստիպւած ձեռք-ձեռքի տւած մտանք վարարած Տղմուտը։ Ջրի մէջտեղում մեզնից բաժանւեցին 2 հոգի, կեր դառնալով ջրի անյագ ալիքներին։ Ջրի ուժեղ հոսանքի դէմ երկար մաքառելուց յետոյ հասանք ցամաք․ բայց դժբախտաբար՝ ափը 2 մետր բարձր էր ջրից, որին բախւում էին ջրի կատաղած ալիքները։

Մեր դրութիւնը լուրջ էր, Ամենափոքրիկ անզգուշութիւնն անգամ սայթաքման և կորստեան պատճառ կլինէր։ Ահագին դժւարութեամբ, մէկ հոգու կարողացանք վեր հանել բարձր թումբի գլուխը։ Նա մի ուրիշին վեր քաշեց․ ապա այն երկուսը միասին մի երրորդին, և այսպէս, մինչև բոլորը վերևումն էին, բացի ինձնից։ Վերջինը՝ իմ մտերիմ ընկեր Աթանասն էր․ նա վեր բարձրանալուց յետոյ, նկատեց, որ ոչ ոք չկայ վերևում, բոլորը թողել և գնացել են։

.Նորից անել դրութիւն․ Աթանասը տարիքով (հազիւ՝ 16 տարեկան) և հետևաբար ուժով փոքր լինելու պատճառով անկարող էր ինձ վեր քաշել։

Իմ կեանքս լուրջ վտանգի էր ենթարկւած։ Այդ էին ցոյց տալիս, ջրի սպառնացող ալիքները և իմ ոտքի տակ եղող հետզհետէ փոքրացող ցամաքը։

Բաւականին խորհելուց յետոյ, որոշեցինք փորձել միակ միջոցը։ Փամփուշտակալը, պայուսակը և շորերս վեր պարզեցի․ Աթանասին պատւիրեցի, վերևում մի փոս փորի և ոտքը ամուր դնի մէջը, որպէսզի ինձ քաշելու ժամանակ, իմ ծանրութիւնը նրան վար չբերի։ Ես էլ սւինի ծայրով մի քանի ոտքի տեղեր փորեցի թումբի վրայ․ ապա, Աթանասի օգնութեամբ սկսեցի բարձրանալ։ Թէ ես և թէ

Աթանասը գերմարդկային ճիգ ու ջանք գործ դնելուց յետոյ, հազիւ հազ կարողացայ վեր բարձրանալ։ Նստեցինք մի քիչ հանգստանալու համար. փառք տուի Բարձրեալին, որ ինձ փրկեց հաստատ կորստից։

Թրջուած շորերով ճամբու ընկանք, մեր ընկերներին հասնելու համար։ Քաղցը և ծարաւը նեղում էին մեզ։ Մօտներիս եղած շաքարը կերանք, որը մեզ աւելի ծարաւացրեց։ Ճանապարհին հանդիպում էինք բազմաթիւ դիակների, կոտրուած սայլերի, պատառոտուած վերմակների և ներքնակների. մի էշ գտանք. ուրախացանք, մտածեցինք կարող ենք մի քիչ հեծեալ ճանապարհ գնալ և հանգստանալ. փորձեցինք նստել վրան. բայց աւաղ, խեղճ կենդանին սառած դրութեան մէջ էր և շարժելու բնաւ մտադիր չէր։ Ճանապարհին հանդիպեցինք բազմաթիւ երեխաների, որոնք լքուած իրենց մայրերից, դատապարտուած էին տանջալից սովամահութեան։ Շարունակելով մեր ճանապարհը հասանք մեր տղերքին, որոնց կպցրինք մի քանի «դինուորական», «լաւ» հայհոյանքներ, մեզ անուշադրութեան մատնելու և գետի եզերքին մենակ թողնելու համար։

Խմբով ճանապարհուեցինք։ Բաւականին քայլելուց յետոյ, հասանք Եզդիքան՝ պարսկական մեծ գիւղը և իջևանեցինք նրա կից այգում։ Սաստիկ քաղցած էինք. մի քանիսը իջան գիւղ հաց բերելու։ Այդ միջոցին, նկատեցինք, որ մեր զինամթերքը՝ բարձուած ուղտերի վրայ, վտանգի է ենթարկուած։ Մի քանի գիւղացիներ, դրանց են մօտենում շորթելու նպատակով, իսկ այլազգի ուղտապանները, ըստ երևոյթին մտադրուել էին սպանել զինամթերքի՝ սաստիկ յոգնածութիւնից և անփոյթութիւնից քընած 8 պահակներին և տանել իրենց ուղտերը զինամթերքի հետ միասին։ Մենք հեռացրինք գիւղացիներին, իսկ ուղտապաններին ստիպեցինք մեզ ուղեկցել։ Նրանց ուղեկ-

ցուրիւնը մեզ շատ օգտակար եղաւ հետագային։

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՑԻՆ ՍԱԼՄԱՍՏՈՒՄ

22 հազար վասպուրականցի ժողովուրդը լեցուեց Սալմաստ։ Տեղացի հայերը մեզ ընդունեցին գրկաբաց, Մենք ինչանք պարսկական հարուստ Մուղանջուղ կոչուած գիւղը. պարսիկ ժողովուրդը ևս, մեզ ընդունեց սիրալիր կերպով։ Պարսիկ աշխատասէր գիւղացիները՝ կարեկից վասպուրականցու կրած անլուր տառապանքներին, մեզ ընդունում էին արտքացօրէն, անկեղծութեամբ և ոչ մի միջոց չէին խնայում մեզ որևէ ձևով աջակցելու համար։ Մենք լրիւ կերպով վայելում էինք պարսկական հոչակաւոր և պատմական հիւրընկալութիւնը։

Գիւղ հասնելուն պէս, Հաֆթեւանից մեզ համար ղրկեցին 5 սայլ ընտիր լաւաշ հաց, որն իսկոյն բաժանուեց զօրքի մէջ։ Հաֆթեւանից մեզ դիմաւորելու եկան, տեղի հասարակական մարմինների ներկայացուցիչները, որոնք գինւորներին տեղաւորեցին ևկեղեցու շրջապատում։

2 օրից ետք, մեզ թոյլատրուեց գնալ և տեսնել մեր հարազատներին։ Մերոնց տեսնելու համար որոշեցի մեկնել Սառնա գիւղը։ Մարտերի ընթացքում գինւորները բաժանուած էին իրենց հարազատներից. այժմ, երբ մի քիչ դադար կար, յարմար առիթ էր այդ տեսակցութեան համար։

Երբ Հաֆթեւանի կենտրոնից անցնում էինք 10 հոգով, մի դարպասից—որի մեծութիւնը ցոյց էր տալիս, որ այդ տունը ապրում է մի մեծ ու հարուստ ընտանիք—դուրս եկաւ բան երեսունին տան մեծ մայրիկը և մեզ տեսնց 15 հատ Սալմաստի հոչակաւոր, մեծ հացերից, որոնք նոր էին թոնրից հանուած։

«Թազա» հացը գրգռեց մեր ախորժակը։ Մենք որոշեցինք պանիր ևս ձեռք բերել. ուստի գինւորի «յանդրգնութեամբ» բաղխեցինք մի դուռ և պանիր խնդրեցինք։

Դուռը բացող կինը ցաւով յայտնեց, որ պանիր չունեն. ապա ասաց, սպասէ՛ք գուցէ գտնւի. մինչ նա գնացել էր պանիր փնտռելու մեր գինւոր-ընկերներից մէկը ձեռքը պաթրեց և կրակի վրայից վերցրեց մսաջրի պտուկը, որի մէջից գոլորշի էր դուրս գալիս; ախորժաբեր բուրմունք տարածելով: Ինչքան ժամանակ կլինէը, որ այդպիսի կեբաբուր չէինք կերել:

Առանց սպասելու պանրին, մսի պտուկը վերցրինք ու դուրս եկանք: Ետևից կինը կանչեց մեզ, պանիր տալու համար. բայց մենք ամօթից ետ չնայեցինք:

Զուլա գետի ափին մեր ճանկած «տրսը»,—որի մսերը դեռ կիսաեփ էին,—անուշ անելուց յետոյ ճանապարհ ելինք Սառնա գիւղը: Այնտեղ մեզ ընդունեց մի եռանդուն երիտասարդ՝ Սարիբեկ անունով:

Մենք իջանք Արշակենց մեծ տունը, որտեղ ապրում էին նաև իմ աներոջ՝ Գոմս գիւղի Ռէս Յովհաննէս Խլոյեանի ընտանիքը: Գաղթականութեան վիճակը ողբալի էր: Սալմաստի զոհաբերող ժողովուրդը և գանազան բարեգործական միութիւնները իրենց կարելի սահմաններում աջակցում էին իրենց պանդուխտ եղբայրներին:

Մեզ հետ կային նաև բաւական թւով ասորիներ, որոնց «Մարշիմոնը» սպանել էր Ճարայում Սմկոյի կողմից վատպուրականցի 3000 գինւորութիւնը ապահովում էր ոչ միայն 22 հազար վատպուրականցիների կեանքը այլ նաև պաշտպանում էր Սալմաստի ժողովրդին՝ հայերին, պարսիկներին և ասորիներին թշնամու անակնկալ յարձակումներից: Գնալով ծանրանում էր ժողովրդի դրութիւնը: Սովի մեզ ծանօթ ուրուականը, կրկին երևում էր մեր աչքերի առջև և ցոյց էր տալիս իր մահագոյն ատամները: Դիմում էինք գանազան հեռու և մօտիկ գիւղերը ցորեն կամ գարի ձեռք բերելու համար:

Մի օր, 25 հոգով Գարապ Թեյբեքի լեռան կողմը գը-

նայինք. ձորի միջով անցնելիս, ես ետ մնացի և ընկերներս բաւական հեռացան։ Յանկարծ նկատեցի, որ 4 քրդուհիներ դէպի ինձ են գալիս։ Ես, հրացանս ուսից վար բերելով, ազդարարեցի չմօտենան և յայտնեն իրենց նպատակը։ Նրանք ուշադրութիւն չդարձրին իմ ազդարարութեան վրայ և շարունակեցին արագօրէն դէպի ինձ գալ։ Ես նրանց կասեցնելու համար, 2 անգամ կրակեցի օդի մէջ. բայց իզուր. նրանք մի ինչ որ չար միտումով յամառօրէն մօտենում են ինձ։ Ատիպւած, նշան բռնեցի և փորձեցի կրակել. բայց աւաղ, հրացանս այդ դառն րոպէին չէր աշխատում։ Իմ սիրելի հրացանը, որ բազմաթիւ անգամներ փրկել էր իմ կեանքը, այժմ դաւաճանում էր ինձ, «բանթող» էր կատարել։

Քրդուհիները նկատելով իմ զէնքի անգործութիւնը, աւելի խրախուսւած վազում էին դէպի ինձ։ Մահուան պաղ քրտինքը պատեց ճակատս։ Սպառնում եմ, ազդարարում եմ մօտ չգան. բայց զուր և զուր... Հազիւ 16 քայլ էր մնացել, որ ինձ հասնէին, ես սթափւելով, մտաբերեցի ատրճանակս. մէկ ակնթարթում հանելով զէնքս կրակեցի. քրդուհիներից մէկը ընկաւ ցած. միւս երեքին բռնելով բերի Սալմաստ, որոնց վրայ գտանք մի քանի դաշոյններ։ Նրանք խոստովանեցին, որ տեսնելով իմ մենակ լինելը յարձակել էին իմ վրայ սպանելու և զէնքը գրաւելու մտադրութեամբ։

Սալմաստը խաղաղ էր։ Դիլիմանի ապահովութիւնը պաշտպանում էին հայ և ասորի գինւած ջոկատները։

Մայիս ամիսն էր։

Գիւղացիք, ըստ սովորութեան գնում էին Դիլիման առևտուրի համար։ Շուկայում, յանկարծ սպանւում են 2 հայ գիւղացիներ, մնացածը սարափահար գալիս և յայտնում են դէպքի մասին։ Պարզւում է Դիլիմանը ապստամբութեան դրօշ է պարզել Սմկոյի գլխաւորութեամբ, որն

իր 500-ի չափ «զոլամներով» պաշարել է քաղաքը և սպա-
նել հայ և ասորի պահակներին։ Կռիւը սկսեց։ Տեղացի-
ները օգնում էին ապստամբներին։

Մեր զօրքին հրամայւած էր քաղաք մտնել հարաւից,
Հաֆթւանի դարպասի կողմից։ Որոշւել էր Ծմկոյին ողջ
բռնել և քաղաքի հրապարակում կախել։

Մեր դիրքերը անյարմար, իսկ թշնամու դիրքերը յար-
մար և ապահով էին։ Զինւորական դեկավար մարմինը
արգիլեց թնդանօթ գործածել, որպէսզի անմեղ ժողովուրդը
չկոտորւի։ Այս հանգամանքը նպաստաւոր էր թշնամու
համար և մեր յաղթութիւնը ուշացնում էր, աւելորդ զո-
հեր խլելով։ Երրորդ օրը ճարահատ, մեր թնդանօթները
ամրակոծելով աւերեցին թշնամու կարևոր դիրքերը, իսկ
չորրորդ օրը հայկական զօրքը ուռռաններով խուժեց քա-
ղաքը։ Ամեն ինչ վերջացած էր. քաղաքը արդէն մեր
ձեռքն էր։

Զինւորական դեկավար մարմինը պարտկերէն ազդով
յայտարարեց ժողովրդին հանգիստ և ապահով շարունա-
կէն իրենց գործը. միայն թէ պիտի յանձնեն ապստամբ-
ներին, որոնք թագնւած են։ Մինչև գիշեր անձնատուր
եղան 65 ապստամբներ, որոնք խոստովանեցին, որ սոյն
խառնակութիւնը կազմակերպել էր Ծմկոն, նպատակ ու-
նենալով կոտորել տեղի հայերին։

Ծմկոն, գիշերը փախել էր քաղաքի ասորերկրեայ կո-
րանցքի միջով։ Անձնատուր եղած ապստամբներին զրկե-
ցինք Փայաջուկ՝ զինւորական դեկավար մարմնի կենտրոնը։

Մեր զինւորական դեկ. մարմնի և թշնամու մէջ եղած
բանակցութիւնների հետևանօք, որոշեց գերին եկի փոխա-
նակութիւն կատարել։

Փոխանակւող գերիների մէջ էր թիմարի կիւանենց
գիւղի Քիշմիշի վարդանի 70-ամեայ մայրը որը պատմեց
հետևեալը։

Ջանիկ գիւղում մնացած 3000 ժողովրդից, 400 հոգին, որի մէջն էի նաև ես, մարտի 28-ին վերադարձանք Գիւանենց, անցանք Թրքական Աղբեր գիւղը։

Այնտեղ գիմեցինք յայտնի Էմուշ Յանուսին և խընդրեցինք նրա պաշտպանութիւնը։ Վատահ էինք, որ Էմուշ Յանուսը չպիտի մերժէր, մեզ վերցնելու իր պաշտպանութեան տակ, որովհետև կամաւորութեան ժամանակ նա մնաք նրան, ուրիշ 18 թիւրք կանանց հետ պաշտպանել էինք և փրկել։

Մի օր, երբ Թշնամի հրոսակները գիւղ մտան, Էմուշ Յանուսը յայտնեց նրանց մեր թագստոցը։ Գազազած հրոսակները խուժելով ներս, սպանեցին բոլորին։ Ես իմ Թոռնիկիս գրկած ընկանք դիակների տակ և ողջ մնացինք։ Կէս գիշերից անց, դժուարութեամբ դուրս եկայ դիակների տակից։ 3 տարեկան Թոռնիկիս գրկած ոտքի կանգնեցի. շուրջս փռւած էին անգլուխ, յօշոտւած, բզկրտւած մարդկային մարմիններ։ Շրջապատիս տեսարանը սարսափելի էր։ Մարդկային մակարդւած արիւնը լճացել էր։

Արևը ծագեց. ստիպւած մտայ ջրապատի մէջ։ Մի քանի օր քաղցած մնացինք այդտեղ։ Մի գիշեր, հայ գրուններու նպատակով գիւղը մտայ. դիմացի փողոցի մէջ, յանկարծ մի տուեր նկատեցի, որ մրմնջում էր. «Օ՜հ, ինչ դառն է եղել, մեր ճակատագիրը...» ապա սկսեց ախուր երգել Իմանալով, որ հայ է, մօտեցայ և ձայն տւի.— ախպէր չան հայ ես։ Մօտեցայ նրան, Խարբերդի Յակոբն էր, որը կամաւորական գնդերի հետ երկիր էր եկել ու ամուսնացել Աղբեր գիւղի Ցերդազ անունով մի Թրքուհու հետ և որից ունէր մի աղջիկ. Յակոբը ինձ մի կտոր հաց տւեց։ Ես նրան պատմեցի Աղբեր գիւղի ցաւալի դէպքի մասին։ Յակոբը յուզւեց ու ասաց.—Մնա այստեղ, մինչև իմ գալը.—և հեռացաւ։

Նա վերադարձաւ ու պատմեց, որ սպանել է իր կնոջ,

երեխային և գիւղում գտնուող թրքուհիներին։ Ապա, անցել է Գոմա գիւղը. այնտեղ թշնամի հրոսակներ, իջել էին Ռէս Յովհաննէսի տունը և հանգիստ քնել էին. Յակոբը կարողացել է սպանել շուրջ 10 հոգու ու փախել ևս մեղադրեցի Յակոբին, իր կնոջ, երեխային և ուրիշ անմեղ թրքուհիներին սպանելու առթիւ. սակայն դրւատեցի զինւած հրոսակներին արժանի պատիժ տալու համար նա ասաց.

—Տո, հէնց այդ թրքուհիներն էին, որ ձեզ կոտորել տւին. հիմի դու նրանց խղճում ե՞ս։

—Այո, բայց նրանց անգթութիւնները մենք չպիտի կրկնենք.—պատասխանեցի ես։ Յամենայն դէպս ոճրագործներից մի մասը պատժւած էին, իսկ Ջանիկ գիւղի մնացած 2600 հոգին, քաշւել էին Լիմ անապատի կողմին։ Ոմանք մեռել էին քաղցից, իսկ մնացեալը յանձնւել էին թշնամուն։ Սպանում են Փոլիս Պօղոսին (Էրերինցի)։ Ժողովրդի մնացեալ մասին փոխադրում են քաղաք և այնտեղից էլ Բիթլիս։ Շատերը մեռնում են ճանապարհին. իսկ ողջ մնացածներին՝ 450 հոգի, բերում են Վան։

Այդ ժամանակ գերիներից Ռէս Յարութիւնը և Եսայի Ղազարեանը նամակ են գրում Կովկաս, որտեղից խնդրում են ազակցութիւն, փրկելու համար նամակը յանձնում են Աւանցի վահան Բարունակեանի կնոջ՝ Ագնիւին և Շահբաղեցի Մարգարիտին, որոնք մի քիւրդ սուրհանդակի 4 օսմանեան հնչիւն ոսկի տալով, խնդրում են հասցնել նպատակին։

Բնակչիում բռնւում է այն նամակը, որը հանում են ձիան պայտի տակից և գնդակահարում սուրհանդակ քիւրդին։ Ձերբակալւում են նաև 2 հայ կանայք։

Ալբյլ Սուրէն Նազարեանը, 120 հոգով Լիմ անապատի կողմից դուրս գալով, Աբաղայի դաշտի վրայով հասնում են Իգդիրի ճօտերքը. այնտեղ հանդիպում են թշնամի

զօրքերի. օրհասական կռիւ մղելուց յետոյ, բոլորն էլ ըսպանուում են. որոնց թւում՝ Աւանցի Յովհաննէս, Մելքոն, Աւագ, Նշան Մուրոյեան. Ամէմեան, Յակոբ Ջամկեմեան և Թանխոսեան Յովհաննէս: Դրանցից ազատւում է միայն Աւանցի Ալոյի տղան Յովհաննէսը, որն ապաւինելով մի «մոլլայի» տուն, անցնում է Երևան: (Միջանկեալ յիշեմ, որ 1924 թւին, 325 հոգի վանի գերիներից՝ Տաճիկ կառավարութեան կողմից, յանձնուեց Հայաստանի կառավարութեան: Ականատեսները պատմում են որ այժմ վանում ապրում են բազմաթիւ հայ կանայք կրօնափոխ եղած:)

Այստեղ վերջանում է պատմւ Մայրիկի տխուր պատմութիւնը:

Իսկ արիասիրտ Յակոբը,—որի մասին յիշուեց մայրիկի պատմութեան մէջ — ամբողջ ամառը ծիւում է լեռներում. միշտ նեզի է դնում թշնամի զինուորներին: Ապա Կովկաս անցնելու նպատակով, անցնում է Աբաղայի դաշտը, ուր կռւի է բռնւում թշնամի հրոսակների հետ: Բազմաթիւ գոհեր խլելուց յետոյ, սպանւում է քաջ զինուորը՝ Յակոբը:

Սալմաստում մենք յաճախ որսի էին գնում: Մի օր էլ, երբ աներոջս տղայի, 14 տարեկան՝ Սիանոսի հետ գնացինք որսի, ես նկատեցի մի մեծ թռչուն: Նշան բռնելով կրակեցի. գնդակներից 2-ը վրիպեց. երրորդ գնդակից թռչունը գլորւեց ձորը. Սիանոսը վազեց բերելու. ուշացաւ, անհանգստացայ, շտապեցի ձորի մէջ: Տեսայ հսկայ թռչունը, որը մի տեսակ բու էր—կատուով բռնել էր Սիանոսի ձեռքը, որը սաստիկ ցաւից լացում էր: Կէս ժամ չարչարւելուց յետոյ, հազիւ ազատեցի պատանու ձեռքը:

Առաջին վաշտի պետ՝ Գարեգին Հացպտրծեանի կարգադրութեամբ մեր վաշտը փոխադրւեց Ղալասար: Այնտեղ ապրում էինք զգրոցի շէնքում: Գետի միջով անցնող

գետակի կողքին կար մի գեղեցիկ պարտէզ։

Մեր ձիաւորական խումբը և զօրքի հրամանատարական կազմը միասին էին մեր մեծ վիպասան Րաֆֆու ծննդավայրը՝ Փայաջուկ գիւղում։ Սալմաստի մեր պաշտպանութեան գիծը Սալմաստի լեռնաշղթայից սկսելով տարածւում էր մինչ Քոհնաշհար, Մուղանջուղ և հասնում մինչ Համազգանդ, Զոպանլու գիւղերը։ Մեր պահակները հսկում էին աչալուրջ Պարսիկներից իմացանք, որ Ծոյում և Աղբակում թշնամին զօրք է լիցրել։ Մեր վաշտը, որ կազմւած էր երիտասարդ և խիզախ մարտիկներից և բոլոր մարտերում առաջին գծի վրայ էր, այստեղ նա առաջ անցաւ և բռնեց Բարգողլուի շրջանի առուները և յորենի արտերը։ Ղանթափայի, Գաբաղթափայի, Փիրզաւղխափայի լեռներում կենտրոնացւած էին թշնամու կարևոր ուժերը, որոնք հասել էին մինչև Քոհնաշհարի դիմացի լեռները։

Արևածագից առաջ, թշնամին յարձակւեց իր բարձրաբերձ դիրքերից։ Ժամի 10-ին նա կամենում էր գրաւել Շեյթանա գիւղը. սակայն անօգուտ։ Թշնամու 5 լեռնային թնդանօթները սկսեցին գործել ուժգնօրէն։ Թնդանօթների, գնդացիրների և հրացանների բիւրաւոր ձայներից դղրդում էր Սալմաստը։ Քոհնաշհարի շրջանից մերոնք ուզում էին նահանջել, սակայն համբարձում Մելքումեանը հասնելով այդտեղ շարունակում է դիմադրութիւնը և կայուն պարձնում դրութիւնը։ կենտրոնում տեղաւորւած մեր վաշտի դրութիւնը լուրջ էր։ Քոհնաշհարի անյաջող փորձից յետոյ, թշնամին դարձաւ դէպի մեր դիրքերը։ Թշնամու կանոնաւոր զօրքերը յորենի արտերի միջով մեզ էին մօտենում։ Ինչ, երիտասարդ մարտիկ՝ Ռուբէն ժամհարեանը 250-նոց Մաքսիմ գնդացիրով անընդհատ կրակ էր տեղում թշնամու վրայ։ Բարգողլու փուզի մօտ մօտիկ բլուրի վրայ տեղաւորւած 25-30 ասորի-

ջերմները լքեցին իրենց դիրքերը ու նահանջեցին. սակայն Ռ. Ժամհարեանը մի քանի հայ զինւոր միացնելով նրանց, ստիպեց վերադառնալ և վերագրաւել լքած դիրքերը։ Սոյն օրհասական կռւի ընթացքում, Կոստի Համբարձումեանը շրջում էր դիրքից-դիրք, հրահանգներ և ցուցմունքներ տալիս ու խրախուսում։ Թշնամու թնդանօթները ակօսում էին մեր դիրքերը և նրանց կից կանաչ մարգագետինները։

—Ո՞ւր են հապա մեր թնդանօթները,—հարցնում էինք մենք։

—Համբերէ՛ք տղերք, շուտով կհասնեն.—պատասխանում էր Համբարձումեանը։

Կէսօրից անց էր. թշնամին արագօրէն առաջանում էր դէպի մեր դիրքերը. մեր զէնքերը գործում էին անդադար։ Կռւի տաք պահին, յանկարծ, մեր թիկունքից լսւեցին թնդանօթների որոտալի ձայներ. մեր դաշտային, ծանր թնդանօթները հասել էին և անմիջապէս սկսել էին ռմբակոծել թշնամու դիրքերը։ Մենք, սկսեցինք շունչ քաշել. թնդանօթները, այսպէս ասած, «փոթորիկ էին անում»։ Եւ որքան հաճելի է զինւորի համար, իրենց կողմից արձակած ռումբերի սուլոցները. դա լաւագոյն երաժշտութիւնն է նրա համար. այնպէս, քաղցր են շոյում այդ ձայները, զինւորի արդէն բթացած ականջները։ Մեր ոգևորութեան չափ ու սահման չկար։ Հնձում էինք անխնայ թշնամու շարքերը։

Երեկոյեան ժամի 4-ին թշնամին նահանջեց պաշտօնապէս։ Երրորդ օրը. Յունիսի 5-ին կռիւը շարունակւեց։ Թշնամին յուսահատ յարձակումներ էր կատարում։ Այդ ժամանակ, յանկարծ, պարզ երկինքը մթագնեց և սկսեց ահռելի կարկուտ տեղալ սիսեռի մեծութեամբ, որին զուգընթաց էր մի սոսկալի փոթորիկ, որը ուղղւած էր դէպի թշնամին։ Այս հանգամանքը մեզ համար խիստ նպաստաւոր էր, չնայած որ մեր դիրքերը լցւեցին կէս մետր

չափ կարկուտախառն անձրևաջուր։ Դիրքերի մէջ ցեխակոլոլ սոսկալի պայմանների մէջ շարունակում էինք ինքնապաշտպանութեան սրբազան պայքարը։ Այո, պայքարների մէջ ամենասրբազանն է, ամենաճիշտը և ամենաարդարն է ինքնապաշտպանութեան պայքարը. այն պայքարը որ մարդ մղում է իր անձը, իր հարազատների կեանքը և պատիւը փրկելու համար. այն պայքարը, որ մարդ մղում է ազատ ու երջանիկ կեանք ստեղծելու համար. այն պայքարը, որ վերջապէս արդիւնաւորւում է ժողովրդի և Հայրենիքի ազատագրումով, նրանց փառապանծ յաղթանակով։

Յունիսի 6-ին, առաւօտեան, մեզ հրահանգւեց առաջ շարժւել։ Մենք անցնում էինք արտերի միջով, ուր թափւած էին բազմաթիւ թշնամի զինւորների դիակներ։ Թըշնամին ջարդւած քաշւել էր Սալմաստի սահմանները։ Մենք առաջանալով գրաւեցինք, թշնամու կարևոր դիրքերը, որոնք ժամանակին Անդրանիկի դիրքերն էին եղել. այնտեղ գերեցինք երկու տասնեակ թշնամի զինւորներ։

Քիւրդ կանանցից իմացանք, որ թշնամին իր հետ բերել էր հարիւրաւոր տեղացիներ, զինւած բահերով ու կացիններով, որոնց խօսք էին տւել,— Հայկական զօրքը ոչնչացնելուց յետոյ, կթոյլատրւի կոտորելու և կողոպտելու հայ ժողովրդին։ Սակայն թշնամու հոյակեր ծրագիրները յօդս էին ցնդել մեր զօրքի անօրինակ քաջութեան և անձնւիրութեան շնորհիւ։

Թշնամին անգիտանում էր, որ չի կարելի մի կենսունակ ժողովրդի ֆիզիքապէս ոչնչացնել։

Թշնամին, ժողովուրդը սխալում էր ոչխարի հօտի հետ, որին կարելի է մի անգամից սպանդանոց տանել և մորթել։

Ժողովուրդը, դա մարդկային գիտակից հաւաքականութիւն է, որ տնտեսական, քաղաքական և մշակութա-

յին որոշ պայմաններուն առաջ է եկել, և զարգանում է համաձայն այդ պայմանների զարգացման ժողովուրդը երբէք չի ոչնչանում. ժողովրդին երբէք, ոչ մի ձևով չի կարելի ոչնչացնել։

Ժողովուրդը, որպէս հասարակականութիւն, փոփոխուում է, որպէս ձեւ։ Փոխուում են տնտեսական պայմանները, փոխուում են արտադրական ձևերը, դրանց հետ փոխուում են նաև, մարդկանց փոխյարաբերութիւնները, ապրելակերպը, մտածելակերպը, մշակոյթը և այլն։ Սրանք արժէքներ են, փոփոխութեան և հոլովոյթի ենթակայ. պայմանաւորուած որոշ ժամանակի և տեղի հետ. իսկ ժողովուրդը, դա յաւիտենական արժէք է. ենթակայ փոփոխութեան իր ձևով. և ինչու չէ, երբեմն էլ խորքով. բայց բնաւ, ենթակայ ֆիզիքական ոչնչացման։

Ահա այս փիլիսոփայութիւնն է, որ չէին ըմբռնել հայ ժողովրդի դաժան բայց տպէտ դահիճները։ Նրանք որ չեն ըմբռնում այս պատմական, յաւիտենական ճշմարտութիւնը, երկաթեայ ակռաման, ջախջախում են պատմութեան և կեանքի միշտ յառաջդէմ և անդուլ անիւների տակ։

Յամենայն դէպս, հայկական տարագիր, մի բուռն ծօրքի առջև, թշնամու, պետական կանոնաւոր բանակները թիկունք տուած փախչում էին ասրատիահար։

Երկար խորհելուց ետք, վաստրականցի գաղթականութեան ղեկավարները ժողովրդին փրկելու համար, որոշեցին անցնել Կովկաս Ասորիները գլխաւորութեամբ՝ Աղա Պետրոսի ուղում էին անցնել հարաւ՝ անգլիացիների մօտ։ Մեր հարկադրանքով, նրանք ևս որոշեցին անցնել Կովկաս. ուստի Աղա Պետրոսը ուրիշ 10 ասորի ղեկավարների հետ գնացին Փայաջուկ գիւղը, մանակից լինելու այն ժողովին, ուր վերջնականօրէն պիտի որոշէր և ձևակերպէր Կովկաս անցնելու խնդիրը։ Աղա Պետրոսը

այդ ժողովում խոստացաւ, 3000 զօրքով բռնել Թաւրիզ տանող Շարաֆխանէի գիծը։ Այլ և ձախ թևերը ենթակայ էին կենտրոնին՝ հայ զինուորական հրամանատարութեան Մանրամասն ծրագիրը գծուեց։

Յուլիսի 1-ին, ըստ ծրագրի, Ուրմիից եկաւ Ագա Պետրոսը միայն 500 ձիաւորով և իջևնելով զեկավարներից մէկի մօտ, յայտնեց որ մնացեալ զօրքը անցել է Զոպանլու գիւղը։

Յուլիսի 2-ին Սալմաստը ծանական տեսք էր ստացել Բոլորը բարի երթի էին եկել հայկական զօրքին, որը մեկնում էր ռազմաճակատ։ Մենք զինուորական երգերով դուրս եկանք Ղալասարից, հասանք Բարզոզու, որտեղ մեզ միացաւ Ծիրուևի հարիւրակը և ձիաւորական խումբը։ Ապա բարձրանալով հասանք Անդրանիկի նախկին դիրքերը։ Զորերի մէջ մնացինք նստած, չնկատելու համար Տեղաւորեցինք դիրքերում։

Յուլիսի 3-ի առաւօտն էր։ Մուղանջուղից դուրս եկաւ թշնամու մի հարիւրակ ձիաւոր խումբ, որ Զոպանլու էր ուզում անցնել։ Մենք լուռ էինք երբ, յանկարծ սկսեցին մեզ, հրամայեց՝ կրակ. որոտացին մեր գէնքերը. թշնամին բազմաթիւ կորուստներ տալով նա դառաւ ու բռնեց փախուստի ճամբան։ Մենք ուռուցներով դուրս եկանք դիրքերից ու սկսեցինք առաջանալ բայց, մեր դուրթիւնը լուրջ էր. թշնամին ամուր և ապահով դիրքերից կրակ էր թափում մեզ վրայ. մենք գանուում էինք բաց պաշտի վրայ, առանց դիրքերի։ Շուտափ, հեռախօսով օգնութիւն պահանջեցինք։ Քիչ անց, մի ուուս սպայ, մի քանի հայ զինուորների հետ դէպի մեզ էին գալիս մեծ գգուշութեամբ, գրեթէ սողալով. թշնամու գնդակները սկսեցին տեղալ նրանց վրայ։ Սպան վիրաւորուեց ձախ ուսից և նստեց գետին, եկող տղերքը այլևս չկարողացան առաջանալ։

Կէսօր էր. արևը վերից, իսկ ներքևից տաքացած հողը մեզ այրում, խաշում էին։ Ծարաւից պապակւում էինք. շարժւելու կարողութիւնից զրկւել էինք։

— Ա՛խ, Յարութիւն, պուտ մը ջուր լինէ՜ր..— ասաց կողքիս ընկեր՝ Սերոբը։

—Ես էլ քո օրին եմ, դիմացիր քիչ էլ.—պատասխանեցի ես։

Ու յանկարծ թշնամու արձակած ռումբերից մէկը պայթեց մեզ շատ մօտ։—Այս էր պակաս.—գոչեց քաջ զինւոր՝ Ռաֆայէլը։

Թշնամին մեր ձախ թևից հարւածում էր մեզ։

—Տղերք, առաջ շարժւենք. ուրիշ ելք չկայ.—ասացի ես, և սկսեցինք սողալով առաջանալ։ Երբ հասանք ձորի ափին, վիրաւորւեց Սերոբը, իսկ թշնամին նկատելով մեր շարժումը ուժեղացրեց համազարկերը։ Ժամի 4-ն էր. աջ թևի մեր զորքը առաջ էր գնում ուռռաների և հրազէնների տարափի տակ։ Այս պահին ոտքից վիրաւորւեց, մեր վաշտապետ՝ Գարեգին Հացագործեանը և մի քանի ուրիշներ, որոնք փոխադրւեցին թիկունք։ Սպանւեց Խառանկոնիսցի քաջ զինւոր՝ Խաչիկը, 38 տարեկան։ Խաչիկի մահը տխրեցրեց մեզ։ Ժամի 7-ին մենք գրաւեցինք թըշնամու բոլոր դիրքերը և գերեցինք 24 զինւոր։

Երեկոյեան կողմ շահած այդ փառաւոր յաղթանակը մեզ մոռացնել տւեց, օրւայ կրած խիստ, իսկապէս «Քրիստոսի չարչարանքը»։

Մեր գրաւած լեռնաշղթան երկարում էր մինչև Եղդիքանի մօտ և միանում Խոյի Գեադուկին։ Մենք հանգստանում էինք, իսկ ամրաշէն բանւորները դիրքեր էին կառուցում։ Մեր թնդանօթաձիգները՝ ռուս բարեկամ և երիտասարդ աղջիկներ, յատուկ զինւորական գեղեցիկ համազգեստով, Կ. Համբարձումեանի հետ շրջում էին դիր-

քերը և իրենց ներկայութեամբ ու խօսքերով ոգևորում զօրքին։

Յուլիսի 4-ի արշալոյսին, նորից սկսւեց կռիւը։ Թշնամու 8 թնդանօթները գործում էին անդադար։ Մեր ձիաւորներից մի տասնեակ սլացաւ բաց դաշտի վրայով Թըշնամու վրայ. յանդուգն բայց անյաջող մի փորձ էր դա։ Թշնամին թնդանօթների սաստիկ կրակի տակ առաւ ցաքաղցի կարիճ ձիաւորներին. բայց նրանք անընդհատ այս ու այն կողմ ցատկելով խուսափում էին գնդակներից։

Մեր դիրքերի վերջաւորման կէտում մի գիւղ կար, ուր կենտրոնացած էր թշնամու զօրքը։ Մեր նոր փաշտապետ Շատախեցի Մուրադը — որ փոխարինել էր Գարեգին Հացագործեանին, վերջինիս վիրաւորւելու պատճառով — և Աղասը կամենում էին գրաւել այդ գիւղը, իսկ Թշնամին դիմադրում էր կատաղութեամբ։ Մի ուժեղ գրոհով մենք գրաւեցինք դա. բայց շատ չանցած ընկրկելով Թշնամու հակայարձակման դէմ ձեռքից տւինք. սակայն նորից գրաւեցինք. հէնց այսպէս, այդ գիւղը մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցաւ, որը ի վերջոյ մենք վերջնականպէս գրաւեցինք։ Զոհերի թիւը երկու կողմից էլ շատ էր։ Մեր աջ և ձախ թևերի դանդաղաշարժութիւնը վատ էր ազդում մեզ վրայ. Այս. Պետրոսը և իր եղբայր Միրզան սին խօսքերով օրօրում էին մեզ, 3000 խոստացածի փոխարէն բերել էին 500 ձիաւորներ և այն էլ այսպէս...

Յուլիսի 5-ին կռիւը սոսկալի էր. Թշնամու արձակած ռումբերը փշրում էին մեր դիրքերը։ իսկ մենք Թշնամու արձակած երկու թնդանօթի ռումբին, պատասխանում էինք հրացանի մէկ գնդակով միայն։ Ռումբերի պայթիւնից առաջացած հողը և փոշին լցւում էին մեզ վրայ, կարծես լրացնելու համար Թշնամու ռմբակոծութիւնից առաջ եկած աւերները։ Մեր ընտիր դաշտային թնդանօթները քար լռութեան էին դատապարտւած գնդակ չլինելու

պատճառով։ Ամենուրեք լսւում էր «գնդակ չունենք» չարագուշակ նախազգացութիւնը։

Մենք ունէինք 2 գնդացիր. մէկը գործածում էր ղարաբաղցի մի քաջ զինուոր, իսկ միւսը Քոմուրի Վարդանը, որը նոյնպէս արի տղաներից էր։ Թշնամու զօրքերը բարձրանում էին դէպի այն լեռը, որտեղ տեղաւորուած էին մեր գնդացիրները. սակայն, տասնապետ Սահակի արձակած գնդակները ոչնչացնում էին առաջացող թշնամու զինուորներին, որոնք թաւալագլոր թափւում էին ձորի մէջ։ Երեկոյեան կողմը լռեցին թշնամու թնդանօթները։ Նահանջի նշան էր այդ։ Յուլիսի 6-ին, մեր դիմաց Խոյի Գեադուկի վրայ տեղաւորուած թշնամու 8 թնդանօթներից երեքն էր մնացել։ Մեր հետախոյզները յայտնեցին, որ թշնամին յուսալքուած է։ Յուլիսի 7-ին կրկին թշնամու թնդանօթների թիւը դարձաւ 8-ը։ Գնդակները կարկուտի պէս ծեծում էին մեր դիրքերը։ Մեր և թշնամու միջև կար մի բլրակ, որ թշնամին կուզէր գրաւել այդ. սակայն մենք կանխեցինք։ Տասնապետ Սահակը, զինուոր Սերոբի հետ բռնեցին բլուրը և սկսեցին կռուել. թշնամին նկատելով այդ, սկսեց ռումբեր տեղալ բլրի վրայ։ Սերոբը, 2-րդ անգամը լինելով վիրաւորւեց. նրան մեծ դժուարութեամբ փոխադրեցինք թիկունք։ Լռել էր Քոմուրի Վարդանի գնդացիրը, որ մեզ մտահոգութիւն էր պատճառում։ Ծովափից երկարող լեռնաշղթայի աջ կողմից, որ հասնում է Սալմաստի Համազգանդ գիւղին, լսւեցին հրացանի կրակոցներ. տղաներին յայտնելով, ճանապարհւեցի Շատաք, այդ լուրը յայտնելու համար։ Դիրքից դուրս գալով մտայ ձորը. թշնամին այդ նկատելով սկսեց կրակել իմ ուղղութեամբ. մտայ երկրորդ ձորը. այնտեղ նկատեցի մի սպանւած դիակ. մօտեցայ. մեր սիրելի և հերոս ընկեր Քոմուրի Վարդանն էր, որ արիւնլւայ փռւած գետին, ննջել էր յաւիտեան։ Մօտակայ լեռան բարձունքի վրայ ընկած էր

նաև Փիրկարիբցի Հայրիկը, որը միակ ճրագն էր 43 շունչ ունեցող մի նահապետական ընտանիքի։ Շտաբի մօտ հանդիպեցի յիսնապետ Տրդատին։ Դրուխինը յայտնելով ուզեցի տեղեկանալ մեր աչ թևի մասին։ Ծամծմեց. չուզեց պատասխանել իմ յամառ հարցերից ստիպուած նա ակամայից ասաց. «Ծարուած ենք ու պաշարուած։ Եթէ մինչև ժամի 6-ը չհանձնվենք, ամբողջովին գերի ենք ճնալու։ Ագա Պետրոսը քաշուեց Ուրմի, մեր աչ թևը տալով թշնամուն։ Սիրելիս, գնա դիրքերը տղաներին ոչինչ չյայտնես. կսպասէք Շտաբի հրամանին, որը կյայտնենք հետևյալով» եւ վերադարձայ դիրքերը, ուր տղաները տանջուում էին ծարաւից։ Ճիշտ ժամի 5-ին ինձ հետևյեալին, հերկուբերկու, զգուշութեամբ և կանոնաւոր թողնել դիրքերը և նահանջել»։ Հրամանը յայտնեցի. տղերքը քաշուեցին. մնացինք՝ ես, տասնապետ Յովսէփը և գինուոր Աթանասը, իսկ առաջին բուրուում, անվեհեր Սահակը կռուում էր միայնակ. նա չգիտէր նոր որոշման մասին։ Ի՞նչ անել. ինչպէս յայտնել նրան. բղաւում ենք, բարձր ձայնով կանչում. բայց նա չի լսում թողնել Սահակին հետևնալ. դա ևս անխոհեմութիւն է. և վերջապէս ինչպէս թողնել մեր անզուգական Սահակը գերի մնայ թշնամուն ձեռքը։ Գնալ պէպի նա և յայտնել, դա ևս խիստ վտանգաւոր և յանդուգն քայլ էր։ Այնուամենայնիւ, Յովսէփը ստացաւ պէպի բլուրը յետ կանչելու Սահակին. թշնամին սաստկացրեց իր կրակը. ես և Աթանասը մի քանի համազարկեր տւինք։ Ինչ անց, Յովսէփը և Սահակը վերադարձան անվնաս։ Միասին իջանք ձորը. թշնամի զօրքերը անմիջապէս գրաւեցին մեր դիրքերը. նրանք լուտանքներ էին թափում և պահանջում որ անձնատուր լինենք։ Թնդանօթի գնդակները թափուում էին մեր շուրջը. սակայն հողը փափուկ լինելով, չէին պայթում։ Ի վերջոյ հասանք մերոնց։ Թշնամին փորձում էր կտրել մեր նահանջի ճամբան.

այդ նպատակի համար, նա յարձակեց դրաւելու մօտակայքում գտնուող մի կարեւոր բլուր. այդ բլուրը գրաւելու դէպքում մենք պաշարուած կլինէինք։ Մեր զէնքերը սկսեցին գործել. մեր ձիաւորները արշաւեցին դէպի բլուրը։ Տաճոց ատրճանակները հրաշք էին գործում։ Ուժեղ բախտաւորութիւնից յետոյ, 11 գոհ տալու գնով, մերոնք գրաւեցին բլուրը։ Թշնամին տուց 13 գոհ։ Երեկոյեան ժամի 7-ին հասանք Անդրանիկի 1915 թւի դիրքերին։ Ղալասարից ատացանք ուսելիք, ջուր և զինամթերք։ Այդտեղ պարզուց, որ Անդրանիկը Մոյուճն է եղել մի քանի օր առաջ, և թշնամին իր 5 թնդանօթները մեր ճակատից փոխադրել էր Անդրանիկի դէմ. այնուհետև վերջինիս նահանջից յետոյ, նրից թնդանօթները բերեցին մեր դիմաց։

Մութ գիշերը վրայ հասաւ։ Քար լուռթիւն տիրեց ամենուրեք։ Մեղմիկ քամին փչում էր անդադար և լիզում մեր գոհած ընկերների դիակները։ Կովկաս անցնելու ցանկութիւնը մեզ անկատար։ 3—4 օրերի բուռն ընդհարումները և զէնքերի ահռելի ձայները դեռևս հնչում էին մեր ականջներում։ Սաստիկ յոգնած էինք և հանգստի խիստ կարիք էինք զգում։ Մերթ ընդ մերթ, Քոհնաշհարի կողմից լսւում էր պայթիւնի ձայներ, և հորիզոնը լուսաւորւում էր կարմիր բոցերով։ Սարմաստը դատապարտած էր սուգի և ծանր, մղձաւանջային լուռթեան։ Ոչ մի մխիթարական երևոյթ չկար։ Մենք քայլում էինք լուռ և տխուր։ Ճանապարհին ոչ ոքի չհանդիպեցինք, որ գոնէ մի լուր ձեռք բերէինք ժողովրդից։ Մեզ համար անյայտ էր, թէ ինչ էր կատարւում հետևում։ Հասանք Զոլա գիւղը, ուր յափեցրինք մեր սաստիկ ծարաւը։ Շարունակելով մեր փշոտ ճանապարհը հասանք Ղալասար։ Հայ նահապետական, հիւրընկալ խրճիթների օրհնեալ ճրագները մարել էին։ Մեզնից երեք ժամ առաջ, ժողովուրդը թողնելով իր հայրենի օջախը, ուղեցւածքը, հեռացել էր։ Ամառւայ այդ

անուշ եղանակին, գիւղը իսպառ դատարկ էր։ Այս տեսարանը յուզեց մեր սրտերը. բայց քաղցը մեզ մոռացնել տւեց ամեն բան։ Գիշերով ընկանք գիւղամէջը ուտելիք փնտռելու. հազիւ գտանք 200 ձու և մի հողէ ամանով իւղ։ Մտանք դպրոցի բակը. մի մեծ խարոյկ պատրաստեցինք և կաթսայի մէջ սկսեցինք պատրաստել եղաձու։

Եղաձուն խժռելուց յետոյ, թողինք Ղալասարը և բռնեցինք Ուրմիոյ անծանօթ ճանապարհը։ Այսպէս ուրեմն, 3 ամիս շնչելով Սալմաստի կենարար օդը, թողինք մեզ հիւրընկալող այդ պատմական դաւառը։ Գիշերով անցնում էինք ծովափին կից աղի ջրից սպիտակացած դաշտերով։ Ճանապարհին, տեղ-տեղ փռւած էր նահանջող ժողովրդի սեփական իրերն ու կահ-կարասիները, ջարդւած սայլեր ու քայլելու այլևս անկարող կանայք ու երեխաներ։

Լոյսը բացւեց։ Երկար ժամանակ էր, որ չէինք քնել. ուստի պահակներ նշանակելով մուշ-մուշ քնեցինք կուշիի Գեադուկին կպած ընկուզենիներիհովանու տակ։ Մի քիչ յետոյ, հսկող պահակը ձայնեց։ Մենք նորէն շարժւեցինք ու անցանք Ջամալարադ՝ հայ և ասորական խառն գիւղը, որն ամբողջովին դատարկւած էր։ Մեր արևմտեան կողմից, բարձր լեռան բարձունքից, մեր դէմ էին գալիս թշնամու հեծեալ զօրքերը։ Մեր հեծելազօրը նրանց առաջ գնդակի տարափի տակ, որից յետոյ նրանք փախան խուճապահար։ Ժողովուրդը կարողացաւ շարունակել ճամբան։ Հասանք Կզլխանագահ գիւղի հարթ դաշտը։

ՈՒՐՄԻՈՅ ՄԷՋ

Յուլիսի 12-ին նահանջող հայ և ասորի ժողովուրդը հասաւ Ուրմիա և տեղաւորւեց շրջակայքի այգիներում, քաղաքում և գիւղերում։ Ինչպէս Սալմաստ, Դիլման քաղաքներում այնպէս էլ Ուրմիայում քաղաքի պաշտպանութիւնը յանձնւեց հայ զինւորներին։ Հրէական թաղամասը գտնւում էր յատուկ հսկողութեան տակ։ Հնչիւն ոսկինները

գրգռել էին շատերի ախորժակը, որի պատճառով կողոպուտի դէպքեր տեղի ունեցան հրէական թաղամասում։ Այդ անախորժ և անկարգապահ դէպքերին վերջ տալու համար էր, որ հրէական թաղամասը խիստ հսկողութեան տակ առնուեց։ Այդ օրերին երևաց մի անգլիական օդանաւ, որը բաւականին յոյս ներշնչեց տարագիր ժողովրդին, հետագային աւելի ուժեղ յուսալքելու համար. որովհետև ապագայ դէպքերը ցոյց տուեցին, որ անգլիացիները չնայած համաշխարհային 1-ին պատերազմում մեր աւագ դաշնակիցներից էին, այդուհանդերձ հայկական կոտորածների և մեր ինքնապաշտպանութեան կռիւների վերաբերմամբ պահում էին իրենց սովորական սառնարիւնութիւնը և անտարբերութիւնը։

Հայկական գործի մէջ եղած կարգապահութիւնը խիստ էր. օրինակի համար՝ մէկ հայ զինուոր, որ մի զոյգ կօշիկ էր վերցրել պարսիկ խանութից և արժէքը չէր վճարել, իսկոյն գնդակահարուեց։ Այստեղ ևս մեզ ընկերակցում էր սովի ուրուականը. մի քանի սովամահութեան դէպքեր տեղի ունեցան։ Ժողովուրդը ստիպուած, նորահաս ցորենը քաղելով ծեծում, չորացնում և ուտում էր։ Թշնամու լրտեսները քաղաքում գործում էին ակտիւօրէն։ Մի գիշեր, երբ շրջում էինք փողոցի մէջ, մի երկյարկանի շէնքից լսեցինք խրախճանքի ձայներ. մօտեցանք շէնքին. մէկը խօսում էր բարձրաձայն. «Եղբայրներ խմում եմ ձեր կենացը. ինչքան կարող էք կոտորեցէ՛ք հայերին»։ Դռնից բակը մտնել հնարաւոր չէր. ուստի մէկը պատից իջաւ բակը. դուռը բաց արեց. մենք ներս մտանք և տեղաւորուեցինք բակի անկիւններում։ Ապա երեքը մեզնից մօտեցանք սենեակին և ինչ տեսանք. փառաւոր սեղան, լիքը ուտելիքներով և խմիչքներով, շուրջը եօթ ագամարդիկ քէֆ էին անում։ Երկու կանայք ևս պարում էին զուարճացնելով նրանց։ Պատից կախած զէնքերը ցոյց էին տա-

լիս, որ դրանք բարի պտուղներ չեն. կամ թշնամի թագնըւած զինւորներ են կամ էլ թշնամի լրտեսներ։ Երկու դէպքումն էլ խիստ վտանգաւոր մարդիկ էին դրանք, որոնք կարող էին մեծ վնասներ պատճառել խառն դրութեան մէջ։ Ուստի որոշեցինք ձերբակալել այդ յանդուգն մարդկանց։ Անձայն քայլերով մօտեցանք դռանը և մի ակնթարթում ներս մտնելով ձերբակալեցինք բոլորին։ Նրանց, կանանց հետ միասին դրկեցինք զինւորական շտաբ։

Թշնամին գաղտագողի և անընդհատ հետևում էր մեզ. նա միշտ անհանգստացնում էր մեր հանգստի կարօտ ժողովրդին։ Չնայած, որ մենք դուրս էինք եկել արդէն, Թիւրքիայի սահմաններից և մտել Իրանի հիւրընկալ և բարեխնամ հողը, այդուհանդերձ թշնամին լրացնելու համար իր սև ծրագիրը անդադար հետևում էր մեզ, վասպուրականի այս մի բուռն հայութեան ևս «հաշիւը մաքրելու»։ Բայց շնորհիւ վասպուրականցու արտակարգ քաջութեան և անձնւիրութեան թշնամին չէր կարողանում իր նպատակին հասնել։

Յուլիսի 14-ի գիշերը թշնամին յարձակւեց ու գրաւեց Չոնկարլուի կամուրջը։ Այս լուրը ահ ու սարսափ տարածեց մեր ժողովրդի մէջ։ Առաջին վաշտը, գիշերւայ ժամի 11-ին ուղևորւեց Գեարդաբադ գիւղը։ Նախքան Գեարդաբադ մեկնումը, մեզ բաժանեցին չամիչ ու հաց։ Մեզ ուղեկցում էին պարսիկ «բալադներ»։ Նոր ջրած ցորենի արտերի միջով քայլում էինք անդադար. կպչուն ցեխը խիստ յոգնեցրել էր մեզ, բայց մենք աննկուն շարունակում էինք առաջանալի ճանապարհը։

Ի վերջոյ հասանք Գեարդաբադ, որտեղ պարզւեց, որ բալադները սխալւել և ոլոր-մոլոր ճանապարհներով էին բերել մեզ, որի պատճառով շատ և շատ յոգնել էինք։ Այգիների պատերի տակ հանգիստ քնած էինք, երբ շարժւելու հրաման տրւեց։ Ժամի 9-ին հասանք Նազլուչայի

Քամուրջը, թշնամուց գրաւեցինք և պահակներ նշանակեցինք։ Գետի ալ ափը իր այգեշատ գիւղերով մեր ձեռքին էր, որեղ սպասեցինք երկու օր. իսկ թշնամի գինուորները թաղնուած էին այգիներուն խոր-խոր առուներուն մէջ։

Քիչ կապդուրուած էինք. մեր դիրքերը ալ թնից հասնում էին մի հայ-ասորական գիւղի. իսկ ձախ թևը հասնում էր լճափին։ Մեր առաջապահները թշնամու կողմից շարժում նկատեցին. նա զարանակալ սպասում էր յարմար առիթի՝ յարձակելու և «խնդիրը փակելու»։

75 հոգւոյ հասնող հայ-ասորի ժողովուրդը և պարսիկները ճղնաժամային դրութիւն էին ապրում. կխաքաղց, մերկ և առանց պատսպարանի։

Այդ օրերին, յանկարծ մեր վերեւում նկատեցինք մի օդանաւ, որը յած իջաւ և յայտնեց, որ անգլիացիները գտնուում են Սալին-կալայում, և ժողովուրդը պիտի աշխատի ժամ առաջ հասնել նրանց։

Ուրմիա ճնալու ծրագիրը չուրն ընկաւ. մենք ուրախ էինք, բայց մեզ դեռ հրահանգ չէր տրուած։ Ամառ էր, շոգ. սառ չրում լոզալը հաճելի ճաշից առաջ տղերքով գնացինք գետի կողմը և մտանք չուրը։ Օրւայ հերթապահ՝ Տրդատը մօտեցաւ և յանդիմանական,— Յարութիւն, ինչ անմտութիւն էք անում, մինչ չէք տեսնում, որ թշնամին մեր քթի տակ է։

Իսկապէս, չրից հազիւ դուրս եկած, երբ արագ-արագ հագնւում էինք, յանկարծ լսեց թշնամու համազարկերը, որին յաջորդեց թնդանօթի զառագները։ Հրացանների վերցնելով, շտապեցինք այգու կիսափուլ պատերի տակ։ Ջինւոր Գարեգին Գասպարեանը, այդ պահին, մերկ, չրի մէջ լոզանում էր. նա այլևս ժամանակ չունեցաւ հագնւելու, ուստի ամբողջովին մերկ, շորերը գրկած վազեց մեր կեանից։ Այդ տեսարանը բաւականին ծիծաղ խլեց մեզնից։ Աւանցի 18 տարեկան երկուսեակ եղբայրները արդէն դի-

մադրում էին թշնամուն. կամուրջի վրայ եղող պահակները արդէն թողել էին կամուրջը և նահանջել, իսկ գինուոր Միսակը, հազուստները անուխի տակ առած մեզ անցնել էր ուղում։

—Ո՞ւր է հրացանդ.—հարցրի ես, նկատելով, որ հրացանը մօտը չի։

—Այնտեղ գետի ափին.—պատասխանեց։

—Դարձիր և վերցրու. թէ չէ... սպառնացի ես։

Նա վերադարձաւ և վերցրեց իր հրացանը։ Յետոյ ես նրան բացատրեցի, որ հրացանը գինուորի անբաժան մասնիկն է. նրա բնկերը, բարեկամը, մշտական ուղեկիցը։ Ոչ մի գնով չի կարելի հրացանը ձեռքից տալ. վերջին դէպքում դա կլինի գինուորի ամենամեծ նանգանքը։

Թշնամու զօրքերը գրաւել էին կամուրջը և հետևում էին մեզ. մենք վտանգի մէջ էինք։ Յետ դառնալով, իւրաքանչիւրս հինգ գնդակ արձակեցինք. թշնամու հետապնդման թափը թուլացաւ. նա չկարողացաւ նպատակադրած այլևս գրաւել։ Այդ ժամանակ մեր քնած գինուորները վեր ցատկելով, սկսեցին զիմադրել։ Մեր եռանի դաշտուկ, հանգրստանում էին մեր ձիաւորական խմբերը։ Հրազէնների ձայնից, նրանք շտապ վեր ցատկեցին և Շահբաղեցի Խաչոյի և Մեսրոպ Զանոյեանի զլխաւորութեամբ արագ հասան կամուրջի միւս ծայրը։ Այնտեղ սկսեց գրեթէ գիրկընդխառն մի կռիւ, որի ընթացքում վիրաւորեց տասնապետ Մանուէլ Յակոբեանը և սպանեցին մի քանի ձիաւոր գինուորներ։ Օրհասական և ճակատագրական այդ մարտը տևեց 20 րոպէ և վերջացաւ մեր փայլուն յաղթանակով։ Մենք գերեցինք 2 թշնամի գինուոր և 3 ձի։ Շուտով, կղլխանագահ գիւղին կից լեռան վրայից սկսեցին գործել թշնամու մնդանօթները։ Թշնամին ձգնում էր գոնէ ոչնչացնելու կամուրջը, սակայն բարձրակատար ծառերը արգիլում էին մնդանօթաձիգներին, ճիշտ նշան

բռնելու։ Պարտէզի խարխուլ պատերը թնդանօթի ռումբերից, փլչում և թափւում էին մեզ վրայ։ Գնալով կռիւը սաստկանում էր և մեր դրութիւնը լրջանում։ Կէսօրից ետք, բազմաթիւ խորը փոսեր էին բացւած մեր պարտէզի մէջ։ Ջինւոր Ռաֆայէլ Սարգսեանը ջուր խմելու պահին, դիմացը պայթեց թշնամու ռումբը։ Այդ ռումբից սպանւեց ռուս սպայի՝ սև ձին և վիրաւորւեց Ռաֆայէլը։

Մեր պարտականութիւնը լուրջ էր. մենք պիտի պաշտպանէինք կամուրջի վրայ կուող տղերքի թիկունքը։ Կէսօրից յետոյ, ժամի 4-ին ձախ ձեռքս վիրաւորւեց, իսկոյն կապեցի, սակայն որոշեցի չհեռանալ դիրքերից։ Հեռախօսով օգնութիւն ուզեցինք. մեզ օգնութեան եկան՝ Փիրկարիբցի Կիրակոս Մայիլեանը, Միհրան Դումոյեանը իրենց տղաներով։ Մեր ծանր թնդանօթները ևս սկսեցին գործել, ռմբակոծելով Կոլխոմնագան գիւղի և նրան կից յեռան լանջերում տեղաւորւած թշնամու դիրքերը։ Երևկոյեան կողմ, հեռադիտակով նայելիս, պարզ երևում էր, որ թշնամի զօրքը վեր էր քաշւում լեռան ստորոտից. նահանջում էր։ Անսահման էր մեր ուրախութիւնը։ Կռիւը թոյլ թափով շարունակւում էր։ Դիրքից վերկենալու ժամանակ, յանկարծ ձախ աչքիս մօտով, անցաւ մի գնդակ քերելով դէմքիս մորթը։ — Սա երկրորդը. մտածեցի ես.
— սպասենք երրորդին։

Իջաւ մութը և պատեց արար-աշխարհ։ Մեր ձախ թևում կռւող ջելօները ցանկանում էին թողնել դիրքերը գնալ հանգստանալու համար. սակայն ռուս սպան և Մուրադը հազիւ-հազ կարողացան համոզել նրանց, որ չթողնեն դիրքերը։ Պէտք է խոստովանել, որ ասորի ջելօները սքանչելի էին կռւում։

Յուլիսի 16-ի առաւօտեան, հրահանգւեց առաջ շարժւել. մենք անցանք կամուրջը և շղթայ կապած գնում էինք այգիների միջով։ Թշնամին չնայած նահանջում էր, բայց

մտադիր էր բռնել նոր դիրքեր լեռան բարձունքներում։

Մեր զօրքը Քարիմաբադի այգիների մէջ նստեց հանգըստանալու։ Քարուն լեռան լանջերում թագնուած թշնամին սկսեց հարուածել մեզ, թնդանօթներով։ Հէնց առաջին ռումբը ընկաւ ճիշտ մեր զօրքի մէջ։ Ասուների մէջ դիրք բռնելով սպասեցինք Մուրադի հրահանգին։

Արեը մայր մտաւ. մեզ հրահանգուեց առաջ անցնել Երեկոյեան ժամի 9-ին հասանք Քարւանսարան և սկսեցինք սարից վեր բարձրանալ։ Այնտեղ ամրացած թշնամին սկսեց կրակ ւեղալ մեր գլխին։ Սև-սև քարերը ճարճատում էին գնդակներից։

Այնքան ուժեղ էին համազարկերը, որ լուսաւորում էին շրջապատը։ Մենք սողալով, գոյշ առաջ էինք գնում, Մուրադի հրահանգով վեց ձեռնառումբ արձակեցինք թշնամուն հարկադրւած թողեց առաջին դիրքերը։ Մենք ուռաններով առաջանում էինք. թշնամին փախչում էր, փախչում անընդհատ... Առաւօտեան մեզ մօտ վերադարձան մեր յառաջապահ ձիաւորները, որոնք գերել էին 10 զինւոր և մէկ սպայ թշնամու բանակից։ Վերջինները դողում էին սարսափահար, աղերսում էին խնայենք իրենց կեանքը։

Յուլիսի 17-ն էր։ Ասից Սալմաստ մեզ մօտ ղրկւած Անդրանիկի զինւորներից մէկը, որը հրաշքով էր ազատւել, մեզ մօտ եկաւ և պատմեց հետեւեալը.

«Անդրանիկը ձեր Սալմաստից գաղթելու մասին լուր չունէր. այդ պատճառով մեզ 3 մշեցիներիս կարգադրեց գալ Սալմաստ և ձեզ յայտնել, իր Ասլ գտնւելու մասին. մենք կորցրինք մեր ճամբան. ընկերներից 2-ը սպանւեցին, իսկ ես մենակ թափառելով սարից-սար, ձորից-ձոր՝ հասայ մի «գեադուկ» և ուժասպառ ու քաղցած քնեցի աղբիւրի մօտ։ Մէկ էլ յանկարծ արթնացրին ինձ. վեր կացայ, 2 թշնամի զինւորներ էին։ Նրանք խոստացան, որ եթէ ճշմարիտ ասեմ ինքնութիւնս և նպատակս, ինձ

ողջ կթողնեն և կաջակցեն, որ գամ և հասնեմ հայերին։ Ճշգրիտ պատմեցի ամեն բան. ապա պարզվեց, որ նրանք ազգովին յոյն էին։ Ինձ գրկեցին և համբուրեցին։ Նրանք պատուիրեցին ինձ, որ ցորենների մէջ թագնուեմ և երեկոյեան սպասեմ նրանց։ Գիշերը նրանք եկան, ինձ հաց տուին և ցոյց տալով Ուրմիոյ ճանապարհը իրենք հեռացան։»

Խեղճ զինուորը չգիտէր, որ Անդրանիկը Խոյից արդէն նահանջել էր։ Մշեցի զինուորին կերակրելուց յետոյ, զինուորական սայլով Ուրմիա ղրկեցինք։

Յուլիսի 17-ի գիշերը հրահանգուեց, թողնել Քարւանսարան, Նազլուչայի կամուրջը և դառնալ Ուրմիա։

Յուլիսի 20-ին մեզ՝ առաջին վաշտին, կարգադրուեց Շահրալեցի Խաչոյի ձիաւորական խմբի հետ իբրև հետախոյզ—առաջապահ, անցնել Բարանդուզչայի շրջանը։ Գաւառի հիւրընկալ հայ գիւղացիները մեզ ընդունեցին ջերմ սիրով։ Մենք տեղաւորուեցինք՝ Բաբառու, Սարդառու և Դարբառու գիւղերի պտղառատ այգիներում։ Բարանդուզչայի գետը ունէր լաւ ու համեղ ձուկ, որը վայելում էինք առատօրէն։ Ձուկը որսում էինք այսպէս, որ տղերքից մի մասը մտնում էին ջրի մէջ, իսկ մի քանիսն էլ ջրի մէջ գնդակ էին արձակում. հրացանի ձայնից ձկները ուշաթափ լինելով գալիս էին ջրի երեսը։ Շատ հաճելի էր խաղողի չոր ճիւղերով խարոյկ պատրաստել, խարոյկի վրայ խորովել ձկները և ապա ուտել լաւաշ հացով։

Մեր աչքը ցցուած էին Մարգաւար և Թարգաւար բարձրագագաթ ձիւնածածկ լեռները, որտեղ թառել էր թշնամին։ Վերջապէս, մեր սպասողական դրութիւնը վերջ գտաւ. մեզ հրահանգուեց առաջ անցնել հայ բալաղների առաջնորդութեամբ։ Մենք անցնում էինք անդնդախոր ձորերով. մեր ճամբան դժուար և յոգնեցուցիչ էր. Երկար տառապելուց յետոյ, մայրամուտին հասանք Դաղթափէ

ձորը, ուր գիշերեցինք։ Արշալոյսին Թշնամին մեզ ողջունեց իր ահռելի համազարկերով։ Ուշնիի լեռան բարձր պաշտպը պէտք էր գրաւել։ Այդ լեռը ճակատագրական և բախտորոշ դեր պիտի խաղար կողմերի համար։ Մեր ձիաւորական խումբը փորձեց լեռը բարձրանալ. սակայն ձիերով հնարաւոր չէր. ուստի ձիերը թողնելով սկսեցին մագլցելով բարձրանալ Թշնամին կանխեց մեզ. նա արդէն գրաւել էր լեռը և այնտեղից ուժեղ կրակի տակ առաւ մեզ։ Կռիւը տաքացաւ. մենք աշխատում էինք Թշնամուն յետ շպրտել։ Մէկ ու կէս ժամ տևող բուռն մարտերից յետոյ, մենք գրաւեցինք Ուշնիի բոլոր գագաթները։ Մենք մնացինք այնտեղ երեք օր, մինչև Թշնամու վերջնական չախչախումը։ Այս կուռւմ, տաճնապետ Յարութիւն Միրոյեանը ծանրօրէն վիրաւորուեց դէմքից և ձեռքից։

Թշնամին փակել էր ժողովրդի նահանջի ճամբան. ուստի ժողովրդի մեկնումը Սայինկալա, — ուր գտնւում էին անգլիացիները, — յետաձգեց։

Յուլիսի 25-ին մեր ձախ թեւը (ծովի կողմ), որ յանձնած էր Ագա Պետրոսին՝ կտրեց։ Ագա Պետրոսը ցանկանում էր կռւով գնալ և հասնել անգլիացիներին։ Մեր և Թշնամու միջև ընկած դաշտում ջուր չկար. մեզ մօտ եղած աղբիւրի նւազ ջուրն էլ մեզ չէր բաւարարում։ Պապակռւմ էինք ծարաւից։

Գիշերւայ մութը ընդհատեց կռիւը. մեր ջղերը սկսեցին հանգստանալ։ Տղերքը պատրաստւում էին քնելու. գիշերւայ հերթապահը ես էի։ 12 կարևոր կէտերում պահակներ նշանակելով, վերադարձայ դիրքերը մի քիչ հանգրստանալու։ Տղերքը արդէն քնել էին անվրդով, հրացանները կրծքներին սեղմած։ Բայց Աստւած քուն համարէր, մի թեթև շշուկի հետևանքով, բոլորը խելագարի նման վեր կցատկէին։ Քանի րոպէի չափ անշարժ նստե-

ցի. քունս սաստիկ տանում էր. անասելի տանջանք էր պատճառում անքնութիւնը. բայց ինչ արած, պէտք էր տոկալ, պէտք էր համբերել և միշտ պարտականութեան վրայ լինել։ Քունը ծանրօրէն ճնշում էր կոպերս. իմ կամքից անկախ, մի պահ ննջեցի... Յանկարծ մի թեթև ձայնից վեր թռայ. մի թռչուն, իր անախորժ ձայնով խանգարում էր գիշերային լռութիւնը։ Էլ չքնեցի. վերցրի հրացանս և դուրս եկայ շրջագայութեան։ Գիշերուայ անունն էր «Լուսին»։ Մէկ-մէկ ստուգեցի պահակներին. արթուն էին. անցայ կենտրոնը. զարմանքով նկատեցի, որ պահակներից մէկը յենուած հրացանին ննջում էր։ Զգուշութեամբ մօտեցայ. իմ շատ սիրելի և մտերիմ ընկեր Անդրոնն էր (17 տարեկան)։ Քունը յաղթել էր։ Մեղմ ձայնով կանչեցի. զարմացած աչքերը բացեց ու սկսեց այս ու այն կողմ շուռ գալ։ Ձեռքից բռնելով հանգստացրի և յորդորեցի այլևս այդպիսի պարտազանցութիւններ չանի, որովհետև դրանք կարող են շատ վատ հետևանքներ ունենալ։ Խոստացայ կէս ժամից փոխել իրեն և թոյլ տալ գնալ, հանգստանալու համար։ Դիրք վերադառնալով, Անդրոնի տեղ պահակ նշանակեցի Եսայի Սնացականին։

Մէկ ժամից եկաւ Մուրադը և յայտնեց, որ պատրաստուենք յարձակելու։ Զինւորներին բաժանեց իւրաքանչիւրին 10-ական փամփուշտ։

Համազարկեր տալով յարձակուեցինք. թշնամին յանկարծակիի գալով մեծ կորուստներ տուեց։ Մենք գերեցինք 17 զինւոր և գրաւեցինք 12 արկղ փամփուշտ։ Զինւորները քննութեան ենթարկուեցին Մուրադի կողմից և տուեցին օգտակար տեղեկութիւններ։ Գերի զինւորների գըրպանում բոված գարի գտանք։ Մենք մեր դրութիւնից էինք դժգոհում, մինչդեռ հակառակորդի զինւորները շատ աւելի վատ դրութեան մէջ էին։ Հագուստները և ոտնամանները քրքրուած էին։ Հայ ժողովրդի դահիճները այդ-

պիսի թշնաւ դրութեան մէջ էին պահում իրենց զինուորներին։

Ես, խորհրդնին դիտելով այդ գերի զինուորների տանջանք և տառապանք արտայայտող դէմքերը մտածում էի. ո՞ր յարգելի և տրամաբանական պատճառով է, որ սրանք դուրս են եկել մեր դէմ. չէ՞ որ ասած «Սասունցի Դաւիթը» մենք էլ, սրանք էլ «ոանչրար», «հոգի և չրի մարդիկ» ենք։ Չէ՞ որ, մենք էլ, սրանք էլ, ճնշման և շահագործման ենթակայ ենք. գոհ ժամանակի իշխանութեան տրած դաւերի ի՞նչ հաշիւ ունենք իրար հետ, ինչ բաժանելու ապրանք ունենք և ի վերջոյ երբ պիտի գայ այն ժամանակը, երբ բոլոր ժողովուրդները հաշտ ու խաղաղ պիտի ապրեն իրար հետ, երբ մարդկային հասարակութեան մէջ եղած բոլոր հակասութիւնները պիտի վերանան և պիտի մնայ միայն մի հակասութիւն. մարդու և բնութեան մէջ եղած հակասութիւնը։ Յայնժամ, ամբողջ մարդկային հանճարը և ուժը պիտի կենտրոնանայ բնութիւնից աւելի շատ և աւելի լաւ դուրս քաշելու այն բոլորը, որ անհրաժեշտ է մի մարդավայել և երջանիկ կեանք վարելու համար։

Այս խորհրդածութիւնների մէջ էի, երբ հրահանգ եկաւ ճանապարհելու դէպի Սուլդուզ։

Ճամբու ընկանք։ Սուլդուզի ոլոր-մոլոր ճամբաները անծանօթ լինելով տանջում էին մեզ։ Թշնամու դիրքերը երկուսի բացառութեամբ մեր ձեռքը մնացին։ Մեր գօրքը օգակելով թշնամու մնացորդներին, չարդեց բոլորին, որից յետոյ Սուլդուզի ընդարձակ դաշտը բացւեց մեր առաջ...

Մի խումբ հայ քաջեր քանդում էին պողպատեայ պատնէշները և փրկութեան ճամբայ էին բացում 75 հազար ժողովրդի համար։

Յուլիսի 26-ին, 3 ժամ աղբիւրի մօտ հանգըստանալուց յետոյ, ուղևորւեցինք դէպի Սուլդուզի կենտրոն՝

Նաղադէ։ Այնտեղ գտնւող 20 տուն հայերը արդէն քաշուել էին Ուրմիայ։ Նաղադէից անցնելիս, փողոցի մէջ 3 փոքրիկները տեսանք. նրանք մեզ տեսնելով փախան։ Մենք հետևելով նրանց, մատնք մի բակ, ուր գտանք մի քանի կանայք և ծերուններ. ազգովին պարսիկ էին. նրանք ապերասում էին, որ խնայենք իրենց. մենք նրանց վստահեցրինք, որ պարսիկները մեր եղբայրներն են, և հայ ոչ պարսիկ ժողովրդների մէջ եղած պատմական բարեկամութիւնը ամուր է և անխախտ, ուստի մենք տպահովում ենք նրանց կեանքը, միայն թէ նրանք մեզ պիտի տան, այն բոլոր տեղեկութիւնները, որ գիտեն մեր թշնամի բանակի մասին։ Ծերուններից մէկը, առաջ եկաւ. միասին գնացինք Մուրադի մօտ, որ հարցաքննեց ծերուկին և ձեռք բերեց կարևոր տեղեկութիւններ։ Այդ տեղեկութիւնները օգտագործելով, մենք ձեռք բերինք 11 թշնամու թագնւած գինւորներ և 1 լեռնային փոքրիկ թնդանօթ։ Մուրադը արձակեց ծերուկին։

Մեր գինւորական շտաբը գտնւում էր գիւղի կենտրոնում՝ Թամրազի երկյարկանի շէնքում։ Այդտեղ սկսեցին հարցաքննել 11 գերի գինւորներին։ Նրանց տանտէրը՝ մի մոլի հակահայ մարդ, հարցերին պատասխանելու փոխարէն սկսեց հայհոյել մեզ և հայ ժողովրդին։ Մուրադը զայրանալով հրացանի կոթով ուժեղ հարւած հասցրեց տանտէրին։ Գերիները բանտարկեցին։ Մենք ապրում էինք ծիրանի ծառերով լի մի այգու մէջ, որը կից էր Սուլդուզից Միանդուաբ տանող ճանապարհին ու Նաղադէի գետակին։ Ուրմիայից մենք դժուարութեամբ էինք պարէն ստանում, ուստի մեզ մնում էր շրջակայ գիւղերից գնել։ Թշնամու պարտութիւնը ահաբեկել էր կարապետականներին, որոնք սարսափած թողել էին իրենց գիւղերը և հեռացել... Մենք նրանց առաջարկեցինք անձնատուր լինել մեզ. նրանց ցեղապետ կարելին Ադան ընդու-

նեց այդ առաջարկը, պայմանով, որ իրենց զէնքերը անձեռնմխելի մնան։ Դրա փոխարէն, նրանք մեզ կյանձնեն 300 ձի և առատ ուտելիք։ Առաջարկները երկուսանք ընդունեց. նրանք մեզ տեցին խոստացած ձիերը և անուղղակի՝ հաց, կարագ, մածուն, պանիր և այլն։ Նպաստէում մեզ միացաւ մեր աջ թևի ասորի-ձիաւորական խումբը։ Այդտեղ, մեր դինւ. զեկավար մարմինը յայտնեց պատկան իշխանութեան, թէ մեր յաղթանակի շնորհիւ պատուած է Շշնամու պաշարման օղակը, որով բացուած է ժողովրդի առջև ճանապարհը...։

Յուլիսի 31-ին ժողովուրդը թողեց Ուրմիան. 75 հազար գաղթական ժողովուրդը ուրտականների նման առաջ էին շարժւում, օրօրելով, քաղցած ու ծարաւ, անիծակուռ Շշնամու հարկադրանքի տակ։ Միանդուաբի կամուրջին հասնելով լուր եկաւ, որ Շշնամին Սովուղ Բուլաղից առաջանում է։ Մենք գիշերեցինք՝ բահրամի և Դարաւեզան գիւղերի կամուրջի մօտ. այդտեղ ես հանդիպեցի հարազատներիս, որոնց յայտնել էին, որ իբր թե ես ըսպանել եմ Սուլդուզի կուռմ։ Լուսաբացին բաժանուեցի հարազատներիցս։ Ամենուրեք սուգ ու շիւան էր. զանգան հիւանդութիւններից մեռնում էին տասնեակ մարդիկ, սուգի մատնելով իրենց հարազատներին։ Այդտեղ ժահացան՝ Գոմսեցի Պետրոս Ալոյեանը և Ներսէս Ներսոյեանը, որոնց թաղելու համար, ձի նստելով մօտիկ գիւղը գնացի բահ ու բրիչ բերելու։ Բազմահազար ժողովուրդը բռնել էր կամուրջը, հարկադրուած փորձեցի ջրով անցնել. ձիս խրուեց ցեխի մէջ։ Որքան աշխատեցի դուրս գալ չըձիս խրուեց ցեխի մէջ։ Բարեբախտաբար, ասորի կամաց խրում էի ցեխի մէջ։ գինւորները օգնութեան հասնելով փրկեցին ինձ, վերահաս, ատյգ մահից։ Մէկ ժամ չարչարելուց ետք, հազիւ կարողացայ ինձ մաքրել։ Անցայ գիւղը. բայց տեղացի-

ներից ոչ ոք չհամաձայնեց ինձ քահ կամ բրիչ տալ. ուզում վերադառնալով, գետի ափին, աւազի վրայ հրացանի ւսինով փոս փորեցինք,— որն լեցւած էր ջրով— և երկու ընաիր երիտասարդների դիակները թաղեցինք այնտեղ։

Շտապում էինք հասնելու անգլիացիներին, այն յոյսով, որ նրանք վերջնականօրէն պիտի փրկեն մեզ թշնամու վտանգից, որ դամոկլեան սրի պէս մշտականօրէն կախւած էր մեր ժողովրդի գլխին։ Մեր ճանապարհը լի էր զանազան անակնկալներով։ վերջապէս հասանք Սայինկալա։ Ժողովուրդը գալիս էր ցիրուցան ու անկանոն, հետևաբար մենք գիշերեցինք փոքր Սային-կալայում, որպէսզի ժողովուրդը ապահով մտնի քաղաք։

Երեկոյեան ես և Ահարոնը, երբ ձիերին ջուր տալու համար գետափ էինք գնում, մեր դէմ եկան 3 գինւած տեղացիներ։ Մենք նրանց առաջարկեցինք գէնքերը յանձնել, սակայն նրանք մերժեցին. փափուկ էր դրութիւնը և վտանգաւոր, ուստի գիջեցինք և ձիերը չ'եկով վերադարձանք։ Յայտնեցինք մերոնց. պարզեց, որ ինչ որ թակարդ է լարւում մեզ համար. ուստի թողնենք փոքր Սային-կալան, մեկնեցինք Մեծ Սային-կալան։ Այնտեղ էին նաև անգլիացիները. մեր հնթադրութիւնը իրաւացի էր և կատարւեց։ Յաջորդ առաւօտեան կ. Համբարձումեանը իր 6-տասնեակ ձիաւորներով վերադառնում էր ետ մնացած ժողովրդին օգնելու։ Այստեղ իրեն միացան Մուրադը. մեր ձիաւորական խումբը զանգաղ առաջանում էր և ժողովուրդը նրանց հետ մտնում էր քաղաք։

Հեռւում յանկարծ փողոց ամպ երևաց։ Հեռադիտակներով նայեցին. պարզեց, որ անգլիացի ձիաւոր զինւորներ են, մէկ հարիւրակ։ Մեր հետաքրքրութիւնը շատացաւ։ Հասնելով մեզ, մեր դէմ կանգ առան. զինւորական բարև տալով հարիւրապետը առաջ եկաւ և անգլերէն հարցրեց.

— Ո՞վ է ձեր մէջ կոստի Համբարձումեանը.— կոստին իրեն ներկայացրեց, մօտենալով հարիւրապետին։ Հէնց այդ ժամանակ «անգլիացի» հարիւրապետը մէկ ակնթարթում քաշեց իր սուրը և բարձրացնելով ուժգին ցած բերեց Համբարձումեանի ուսին, բոռալով.

— Վաւրուն, բուլարն մասաբնի... (խփէ՛ք սրանց կըրօնը.)

Մենք մի պահ շշմել էինք, չէինք ըմբռնում թէ ինչ է կատարւում. մեր կարծեցեալ «անգլիացիները» փոխել էին թշնամի զինւորների։ Մեր զեկավարը անշնչացած, ձիուց փուեց գետին։

Հարիւրապետը նոյն արագութեամբ յարձակուեց Մուրադի վրայ՝ սակայն հարուածը վրիպեց։ Մենք սթափուեցինք. ձեռները գնաց դէպի զէնքերը։ Յարութիւն Միրոյեանի շնչատակի գնդակից թաւալգլոր ցած գլորուեց դաւադիր հարիւրապետը։Մենք խառնուեցինք իրար։ Չնայած դաւադիր և ստոր թշնամին մեզ անակնկալի էր բերել, այդուհանդերձ նրանց ծրագիրը չիրագործուեց։ Մենք գրնդակի տարափի տակ առինք «սև» հարիւրակին։ Շուտով հարիւրապետի օգնականը և տասնեակ ուրիշներ փուեցին գետին։ Սոյն խանդիճատանճ դրութեան մէջ մեզնից սպանուեց՝ Թադեցի Պօղոսը, իսկ Բիթլիսցի Քերոբը անհետացաւ։

Վերցրինք մեր զեկավարի դիակը բերինք գիւղ։ Մինչև գիւղ հասնելը կռիւը սկսեց. մենք պաշարուած էինք։ Գիւղի երկու կողմերի դարպասները փակուած էին, որի պատճառով գիւղի մէջ գտնուող ժողովուրդը բնաջնջուեց ամբողջովին։ Սային-կալայի աջ կողմի լեռնաշղթան թշնամին բռնել էր։ Թշնամին ցանկանում էր գիւղին կից բլուրը ևս գրաւել. սակայն մենք կանխելով գրաւեցինք այդ։ Սոյն յաջողութիւնը յոյս ներշնչեց մեր խուճապի մատնուած ժողովրդին։ Դժւար է նկարագրել ժողովրդի կացութիւնը, յոյսի և սոսկումի րոպէները թշնամու ան-

մարդկային վայրագութիւնները և սոյն տմարդի յարձակումները ի տես, անգլիացիների անտարբերութիւնը հետագային պարզուեց, որ անգլիացի դեկավարները տեղեակ են եղել թշնամու սոյն դաւադրական ծրագրին։ Ի վերջոյ, անգլիացիները ջորիներով հինգ գնդացիր բերեցին և սկսեցին կրակել։ Սոյն կռիւը երկու ժամ տևեց, որի ընթացքում զոհ գնացին և կամ գերի ընկան շուրջ 3 հազար հայ և ասորի ժողովուրդ։

Ժողովրդի ծայրը հասաւ Սինա Սադկի, որտեղ զինուորներից մի մասը իջաև կամաւոր մնաց անգլիացիների մօտ։ Օգոստոսի կէսերին, ժողովուրդը հասաւ Համադան, ապա Քերմանշահ։ Այդ ճանապարհներում զոհուում էին շատ շատերը. ոմանք սովից ոմանք հիւանդութիւնից. իսկ մնացածն էլ արդէն կմախք էին դառել։

Համադանի բհար գիւղում, մեզ բոլորիս գինաթափ արին անգլիացիք։ Մենք խառնուեցինք ժողովրդին։

Այսպիսով մենք զրկուում էինք մեր ինքնապաշտպանութեան զէնքերից. այն զէնքերից որոնք փրկել էին մեր և մեր հարազատների կեանքը. այն զէնքերից, որոնց շնորհիւ վասպուրականցին ոչխարի պէս չմորթուեց, այլ ազատասէր մարդու պէս պաշտպանուեց և եթէ ընկաւ, ընկաւ զէն ի ձեռին։ Այդ զէնքերը սիրելի էին մեզ համար. այդ զէնքերը կերտել էին վասպուրականի հերոսամարտը. այդ զէնքերով մենք ապացուցել էինք, որ չի կարելի ընկճել, չի կարելի ոչնչացնել մի ստեղծագործ ժողովրդի։

Զէնքերից բաժանուելը խորապէս յուզեց մեր սրտերը. բայց ինչ արած. անտէր, տանջուած, անտուն, կոտորածից մազապուրծ ապաուած, մերկ, քաղցած և հիւանդ ժողովուրդը, ճարահատ իր ճակատագիրը յանձնել էր անգլիացիներին։

Մի ուրիշ դէպք եկաւ էլ աւելի յուզելու ինձ, անձ-

նապէս. դա իմ սիրելի փոքրիկիս՝ վեց ամսեկան Աստղիկի մահն էր, որ սուգի մատնեց մեզ։ Հրացանիս սւինով,— որ թագցրել էի մօտս.—գետի ափին փոքրիկ մի փոս փորելով, թաղեցինք զաւակիս և արցունքոտ աչքերով ճանապարհւեցինք դէպի անստոյգ ապագան։

Ճանապարհին զինեալ աւազակները մեզ նեղում էին և յարմար առիթով կողոպտում։ Մենք ոչ մի պաշտպանութեան միջոց չունէինք։ Մի գիշեր, աւազակները Յովսէփ Ստեփանեանի ձին ուզում էին տանել. վերջինս դիմադրում էր ձեռնափայտով. իրեն օգնութեան հասանք, բայց զուր։ Գողերը 3 գնդակ արձակելով տարան Յովսէփի ձին։

—Ա՜խ, ո՞ւր են մեր զէնքերը.—հառաչում էին տըղերքը։

ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ, ՆՈՐ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ.

Ժողովրդի կարաւանները հետզհետէ հասնում էին Պագուպա՝ մեր տանջանքների վերջակէտման ենթադրեալ վայրը։ Պագուպա վրանաբնակ քաղաքը գնալով ընդարձակւում էր։ Անգլիական իշխանութիւնը հարկ եղածը կարգադրել

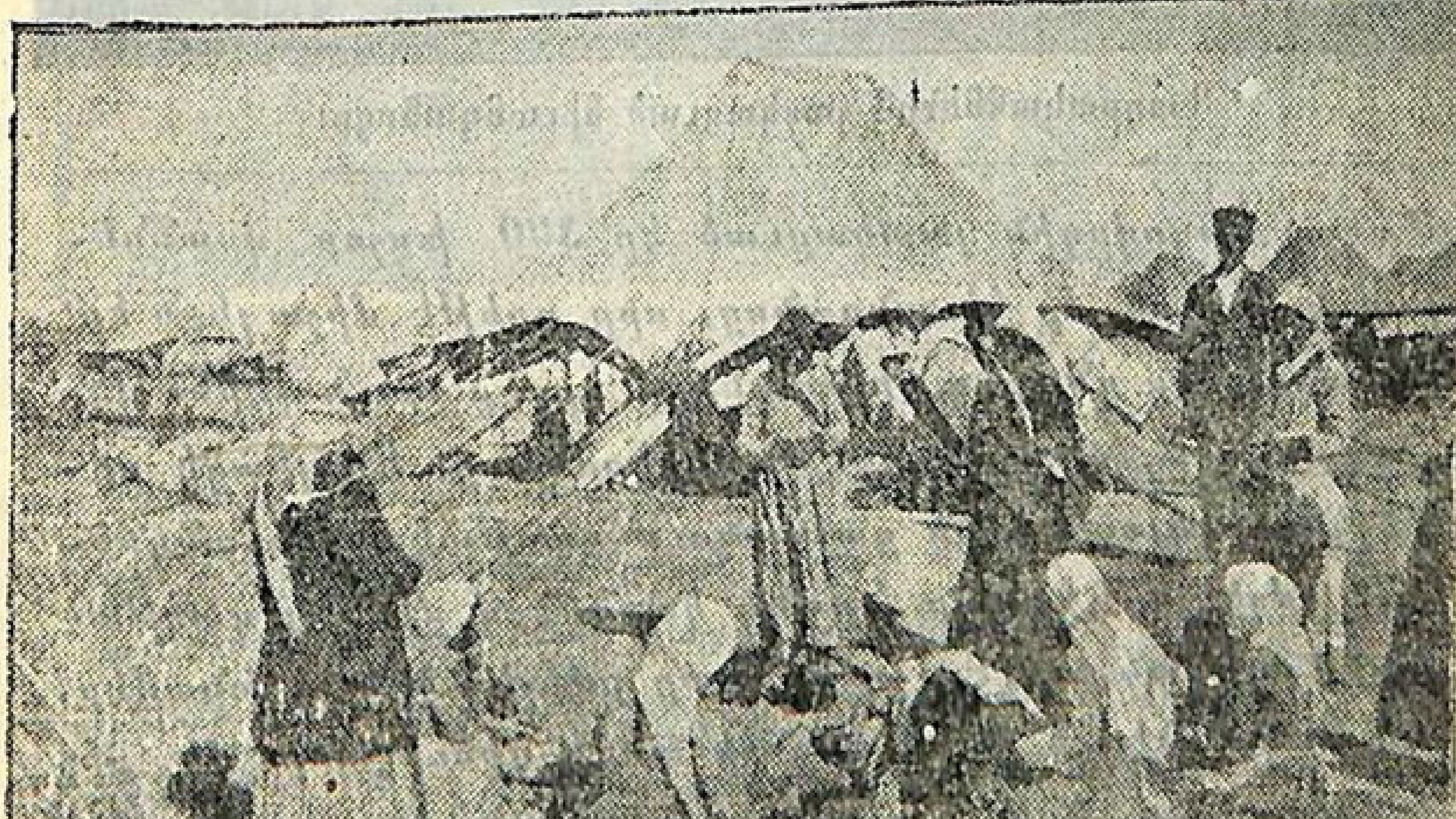

Մի տեսարան հայկական ճամբից։

էր. վրաններըը բաժանւած էին «Սեքշիններին» Թիւ 2-13 քեմփերը յատկացւած էին հայերին։ Իւրաքանչիւր քեմփին հսկում էին՝ մէկ սպայ և չորս անգլիացի զինւորներ։ 14—34 Թիւ քեմփերում բնակւում էին ասորիները, որոնք հայերից շատ էին։ Տարափոխիկ հիւանդութիւններին են-

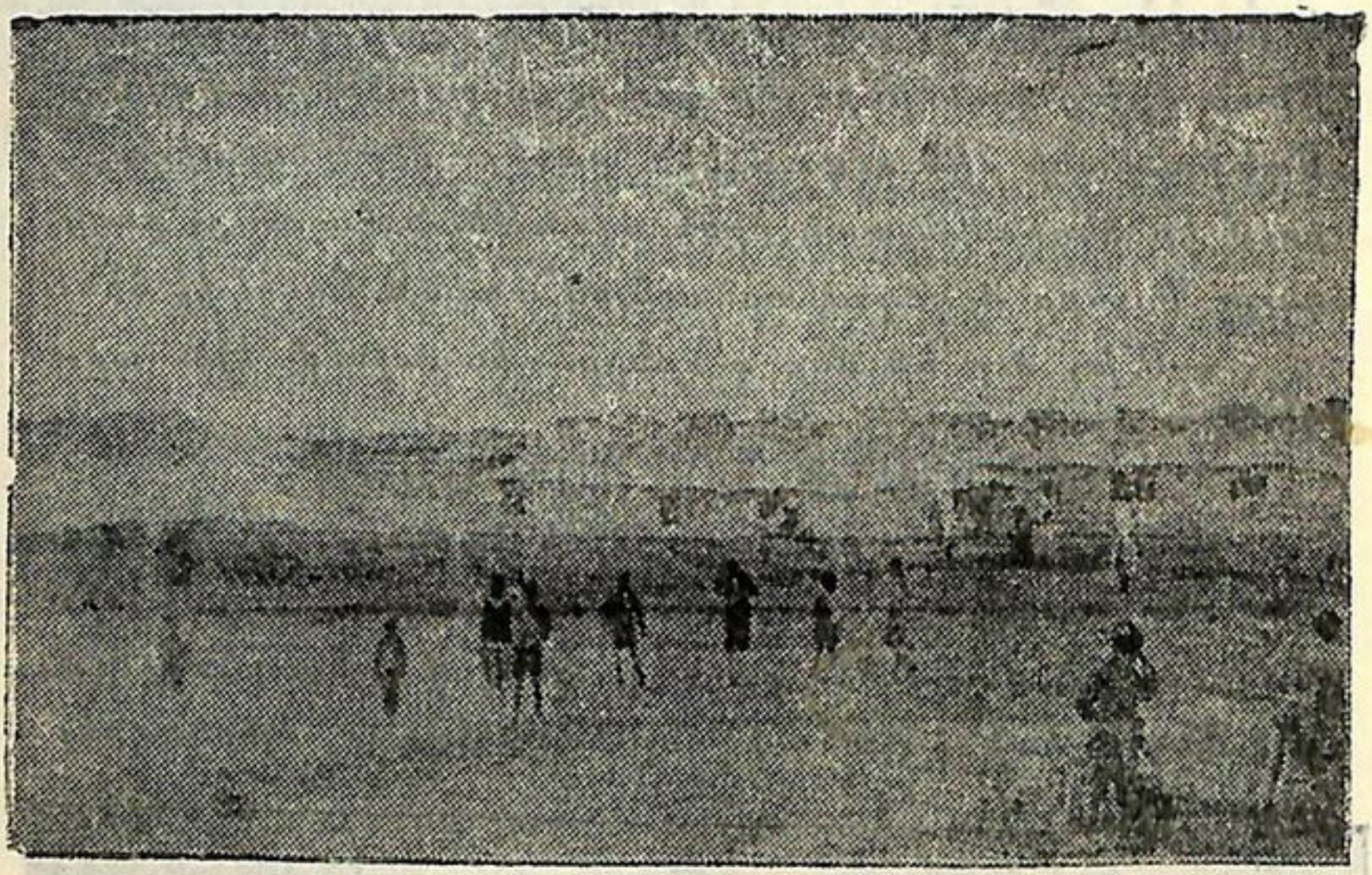

Գաղթականներից յատկացւած հիւանդանոցը։

Թակայ ժողովրդին յատկացւած էր 300 խոշոր վրաններով կազմւած մի հիւանդանոց, որը գրեթէ միշտ լիքն էր։ Հիւանդանոց գնացող հիւանդները երբէք տուն չէին վերադառնում, այլ գնում էին գերեզմանոց։ Անգլիացի բժիշկները գլուխ չէին ցաւացնում գաղթական հիւանդներին բժշկելու համար. ներանց կարծիքով մի հայ գաղթականն, այդքան արժէք չունէր, որ բժիշկը երկար խնամէր, դեղ գործածէր և այլն։ Երբ հիւանդի դրութիւնը մի քիչ լրջանում էր, իսկոյն «հաշիւը» այս «անցաւոր աշխարհի» հետ փակում էին և դրկում միւս «յաւիտենական աշխարհ», այնտեղ «հանդերձեալ կեանքը» վայելելու համար։

Գնացքի վագոնները անընդհատ նոր գաղթականներ

էին բերում։ Տեղ հասնելուն պէս, նրանց մազերը խուզում, լողացնում և հագուստները հականեխում կամ փոխում էին. ապա նրանց տեղաւորում էին նորանոր վայրերում։ Հակառակ խիստ մաքրութեան և բժշկական օգնութեան, սկզբնական օրերում միջին հաշւով մեռնում էին օրական 50-60 հոգի։ Մեզ տւած ուտելիքները մանաւանդ կերակուր կոչւած խառնուրդը գոհացուցիչ չէր։ Ժողովուրդը պահանջում էր, փոխանակ պատրաստի կե-

Հայկական քեմփում կանայք բաժանում են տւած պարէնը։

րակուրի, նրանց տրւի կերակրի հում նիւթերը, որպէսզի ով ինչպէս ուզում է կերակուր պատրաստի։ Ժողովրդի այդ արդար պահանջը բախւեց անգլիացի ղեկավարների բուռն ընդդիմութեան, որոնք ոչխարի տեղ դնելով տարագիրներին, երբէք այդպիսի ընդդիմութիւն չէին սպասում. չէին սպասում, բայց ի վերջոյ ստիպւած եղան տեղի տալու։ Կերակրի խնդիրը լուծւեց դրականօրէն, ի շահ ժողովրդի։ Օգոստոսին արդէն 60—65 հազար հայ-ասորի

ժողովուրդը հասել էր Պագուպա և տեղաւորուել Դիալար գետի ափին։ Կլիմային անծանօթ ժողովրդի մէջ հիւանդութիւնը խիստ տարածւած էր. սակայն հիւանդները հիւանդանոց գնալու վախից զսպում էին իրենց. քաջ գիտենալով, որ հիւանդանոց փոխադրուողներից շատ քչերն են վերադառնում։

Ամենափոքրիկ յանցանքի համար անգլիացիք բանտ էին նետում և ծեծում սաստկօրէն։

Նպաստի բաշխումը դրւած էր կանոնաւոր հողի վրայ։ Մեր ղեկավարների միջամտութեամբ քեմփի պատասխանատու՝ Գեներալ Ուսաին անհրաժեշտ միջոցներ տրամադրեց մեզ, կառուցելու դպրոց և եկեղեցի։ Մի քանի շաբաթւայ ընթացքում, ստեղծագործ և աշխատունակ հայը, թիւ 3 «սեքշինի» մօտ կառուցեց փայտերով և խոխրններով մի եկեղեցի, որի վրայ կանգնած էր թիթեղեայ գմբէթը, իսկ ծայրին Ս. Խաչը։ Բաղդադից դասագրքեր բերելով սկսեցինք կրթական գործը։ Դասաւանդութեան գործը ստանձնեցին վաստակաւորների մտաւորականները։ Մեր կեանքը քիչ-քիչ մտնում էր բնական հունի մէջ։

Գաղթականների դատական գործերի համար ընտրեց դատական ատեան, նախագահութեամբ՝ Սիմոն Զարուխիկեանի։ Ատեանին անդամակցում էին նաև՝ Համբարձում Մելքումեանը, Շահրաղեցի Լևոն Օսիկեանը, Ուրմեցի Օննիկ, Աւետիս Աւետիսեան, Արշակ Տ. Գալուստեան, Եկմալցի Նշան, Խաւենցի Միհրան։

Բաղդադի հոգևոր առաջնորդ՝ Մուշեղ եպիսկոպոս Սերոբեանը, երբեմն այցելում էր գաղթական ժողովրդին և գլխաւորապէս զբաղւում էր որբերի հաւաքման կարևոր գործով։

1918 թւի Հոկտեմբեր 20-ից Մուշեղ եպիսկոպոսը և վհան քահանան ձեռնամուխ եղան կրօնական գործերի կազմաւորման։ 18 քահանաներից ընտրեց «կրօնա-

կան ժողով հետևեալ կազմով՝ վահրամ ծ. վարդ. կանաչեան՝ նախագահ, Յովհաննէս քհնյ. Սիմոնեան՝ քարտուղար, Ստեփան քհնյ. Տ. Սահակեան և Պարտիրոս քհնյ. Եղիազարեան՝ անդամներ։ Հետագայում սոյն մարմնի նախագահութիւնը ստանձնից Պարմեցի Սահակ ծ. վարդապետը, և ապա Յովհաննէս ծ. վարդ. Հիւսեանը։

Այդ օրերին Պագուպա եկաւ Արսէն Կօրկեզեանը՝ Թեհրանի եղբայրական օգնութեան կոմիտէի յանձնարարութեամբ նա բաղդադում ներկայացաւ Մուշեղ Եպիսկոպոսին և նրանք միասնարար փարեցին ժողովրդական գործին։ Տէր Յովհաննէս քհնյ. Սիմոնեանը 300 երկսեռ փոկրիկներ հաւաքելով տեղաւորել էր Թիւ 1 «սեքշինի» վրաններում տակ նրանց տրել էր մաքուր սպիտակեղէն։ Հրեաները մեր քեմփերում առևտուր էին անում։ Գաղթականութեան բազմաթիւ դիմումներից յետոյ, կառավարութիւնը մերոնց ևս թոյլատրեց զբաղելու՝ առևտրով։ Երկաթուղագծին մօտիկ տարածւած դաշտը վերածւեց շու-

Հայ մաճիր առեւտրականներ Պագուպայում։

կայի, որտեղ կողք-կողքի հիմնւեցին խանութներ և արհեստանոցներ։

Մի օր, համագիւղացի՝ Մակար Յովհաննիսեանի հետ կամրջապլուխ դնացինք. հասնելուն պէս պահակ-ոստիկանը, (փոլիս) մեզ բանտ առաջնորդեց արտօնաթուղթ չունենալու պատճառով։ Ընկերս հիւանդ էր և տնքում էր՝ զարմանալի և իւրայատուկ ձևով ծիծաղ պատճառելով ուրիշ բանտարկեալներին։ Երեք ոստիկաններ մեզ մտրակելով ստիպում էին փորել վրանների շուրջը. ընկերս ադերսում էր և ներողութիւն խնդրում, սակայն ապարդիւն։ Մեզ տւին մի քիչ ալիւր, որը սաջի վրայ թխելով պիտի ուտէինք. բայց չկարողացանք ուտել և ձգացինք քաղցած։ Վերջապէս երեկոյեան բանտը եկաւ անգլիացի բժիշկը։ Ամենքը խոնարհաբար բարև տւին։ Մեզ ներկայացրին բժշկին։ Մենք սաորի թարգմանին խնդրեցինք, ասի բժշկին, որ մենք անգիտակցաբար ենք մօտեցել կամրջապլխին և բացի այդ հիւանդ ենք։ Վերջապէս հազիւ հազ ազատւելով տուն վերադարձանք, մէկ շնչով և առանց նա նայելու։ Վրանների մօտ Միքայէլ Մարգարեան անունով մէկը հարցրեց մեզնից.

— Դուք ո՞րտեղ էիք այդ ժամանակ.

— Մենք, մենք ոչինչ, գնացել էինք կամուրջի մօտ մեծ այդին, որտեղ մոնոդին հիւրասիրում են հազար ու մի բարիքներով.— կատակով պատասխանեցի ես։

Միամիտ մարդը, հաւատալով իմ խօսքերին, ճանապարհ ընկաւ դէպի կամուրջը, ուր խեղճին բռնել, ծեծել և բանտարկել էին 3 օր։ Մեզ մօտ վերադարձաւ, անվերջ անիծելով ինձ և Մակարին։

Մեր վրաններին կից էր Դիալար գետը, որը մեծ բարիք ու առաւելութիւն էր գաղթականութեան համար։ Անապատի արևի կիզիչ ճառագայթները անտանելի էին ցուրտ կլիմայի սովորած վաստակաւորութեան. ուստի շա-

տերը նրանցից, գետն էին մտնում մի քիչ զովանալու համար։ Ես, լաւ լողալ գիտէի։ Յաճախ լողալով գետի միւս ափն էի անցնում և այնտեղից քաղցր նուռ էի բերում։

Մի անգամ, գետում լողանում էր համր և խուլ՝ գոմաւեցի Աղոն Յովհաննիսեանը։ Ես էլ սովորականի պէս, մտայ ջուրը միւս ափ անցնելու համար. հազիւ ջուրի կէսը կտրել էի, երբ լսեցի, ափից բղաւում են թէ «Աղոնը խեղդւեց». շտապելով վերադարձայ. մի քանի քայլ մնալով խեղդւողին, սուզւեցի ջրի տակ։ Մօտեցայ Աղոնին և մինչ ես կփորձէի բռնել նրա մազերից, նա ինձ տեսնելով ամբողջ ուժով փաթաթւեց մարմնովս։ Ես աշխատեցի ազատւել. բայց իզուր. նա ինձնից աւելի ուժեղ և աւելի ծանր էր։ Ամբողջ ուժերս լարած, գերմարդկային ճիգ եմ գործ դնում. բայց անօգուտ. ոտքերս և ձեռներս այլևս ինձ չեն ենթարկւում. Մահւան դող անցաւ մարմնովս։ Ինչպէ՞ս, մտածում եմ ես, այսքան վատ օրեր անցկացնելուց յետոյ, այսքան վտանգներից խուսափելուց ետք, գոհ պիտի գնամ ջրի ալիքներին, Հէնց այսպէս գրեթէ ուշաթափ դրութեան մէջ, սպասում էի իմ անագորոյն ճակատագրի վերջին հարւածին, երբ յանկարծ թեթևութիւն զգացի. Աղոնը պոկւել էր ինձնից, ես ուրախացած, բայց նւաղուն, սկսեցի դանդաղօրէն լողալ դէպի գետափ։ Այնտեղ ինձ շրջապատեցին ընկերներս. հարցրի Աղոնի մասին. պարզւեց, որ ջուրը տարել էր նրան։

Այսպիսի բազմաթիւ զոհեր խլեց մեզնից Դիալար գետը։

Պագուպայի հիւանդանոցի հսկողութիւնը յանձնւած էր հնդիկներին։ Հիւանդանոցից փոխադրւող մեռելները թաղւում էին կողք կողքի։ Երկու հայ քահանաներ կատարում էին թաղման կարգը։ Մահը այնքան յաճախակի էր, որմի քանի տասնեակ գերեզմանափորներ անընդհատ աշխատում էին։

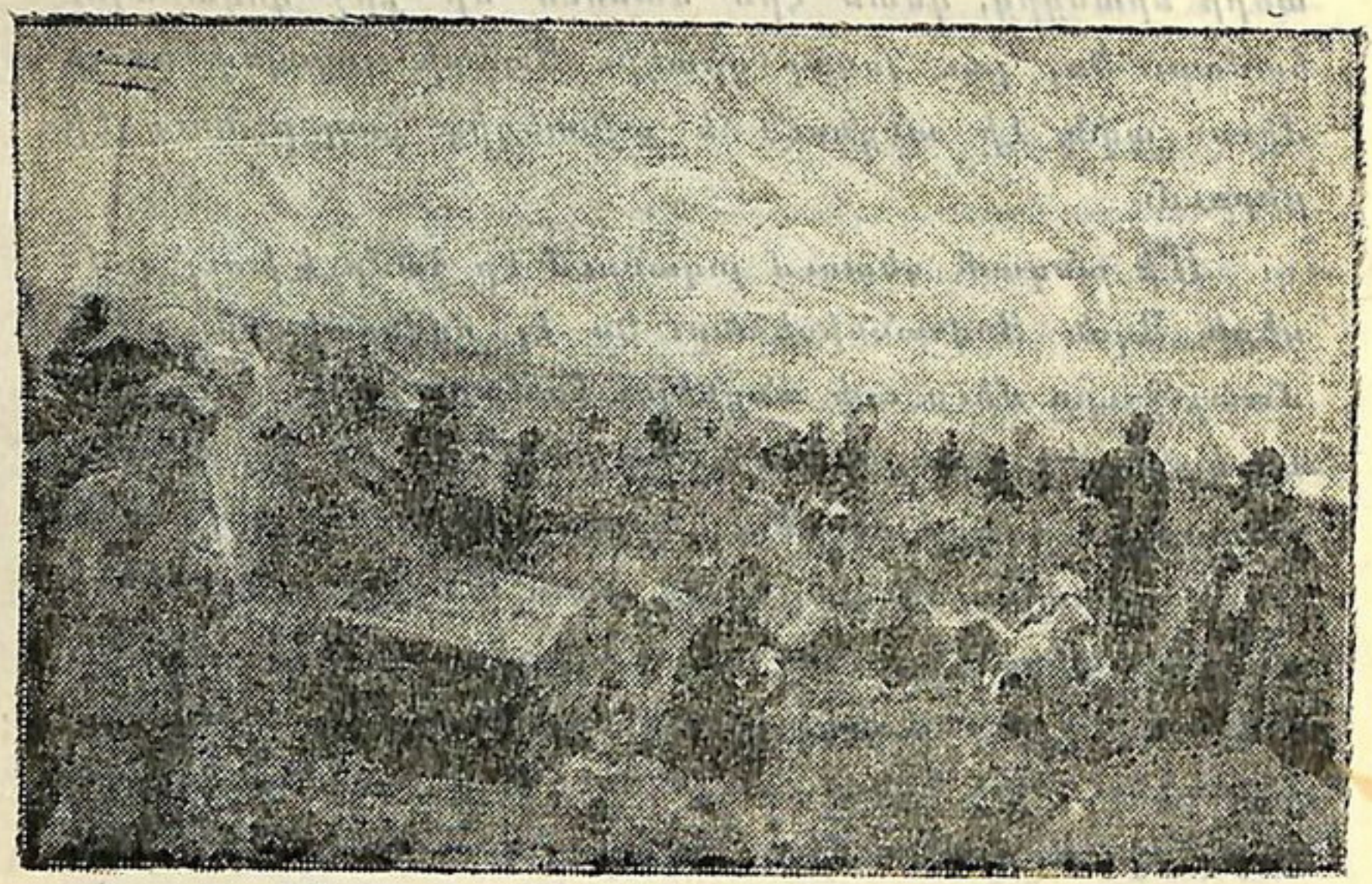

Գերեզմանատունը:

Յովհաննէս Ալոյեանին և իմ վաղեմի ընկեր՝ Աթանաս Շահրազեանին ծանր հիւանդութեան պատճառով փոխադրել էինք հիւանդանոց։ Մենք նրանց սպասում էինք գերեզմանատունում։ Սովորական կարգն էր դա. հիւանդի տէրը փոխանակ հիւանդանոց գնալու, կերթար գերեզմանատուն. այնտեղ սպասելու իր սիրելիներին։ Հետում երևացին երկու մարդ, որոնք պատգարակով բերում էին ընկերոջս դիակը։ Քահանան մի քանի րոպէ աղօթք մրմնջաց և դիակը յանձնեցինք սառ հողին։ Արցունք չկարսիրտ չէր ճնացել, քարացել էր։ Զոքեցի գերեզմանի առջև և իմ վերջին հրաժեշտս տուի իմ շատ սիրելի ընկերոջս, որը հայրենադարձի մուրապը որտին հանգաւ յաւիտեան։ Գոմսեցի Տ. Մկրտիչ քահանան ևս կնքեց իր մահկանացուն։

1918 թ. Հոկտեմբերին բոլոր վրանները մաղ գալով ցուցակագրեցին որը երեխաներին, որից յետոյ կազմեց որբանոց՝ Մուշեղ եպիսկոպոսի չանքերով։ Որբանոցի դրպրոցի ծախսերը հոգում էր անգլիական կառավարութիւնը։

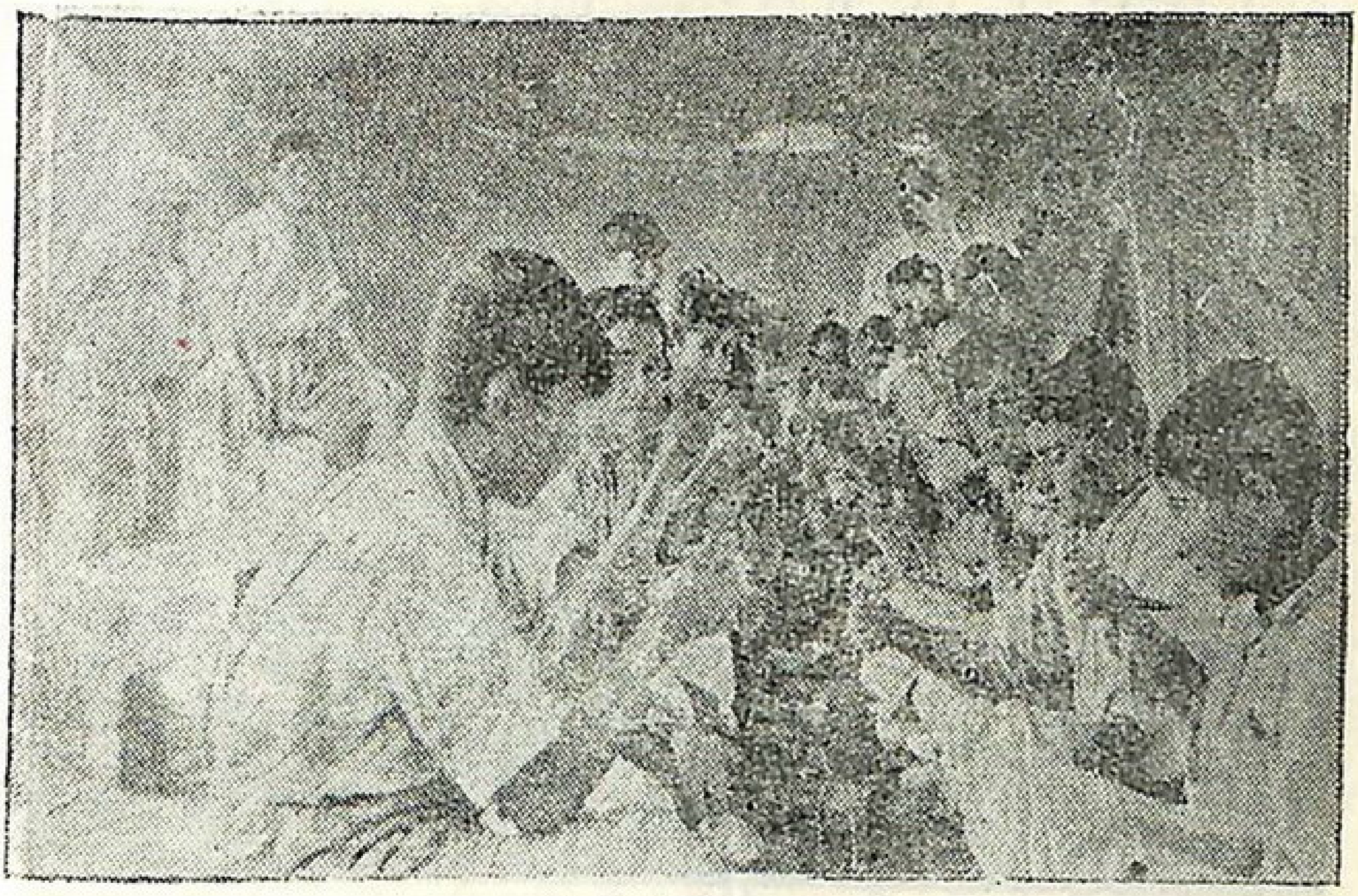

Որբերի ճաշը։

Դպրոցի տեսուչն էր՝ Մատիլ Խերանեանը։ Որբ հայ մանուկները հագնում էին մաքուր և միաձև։ Որբերի նախանձելի զուարթիւնը մեծ ուրախութիւն էր պատճառում գաղթականութեան։ Որբանոցի մատակարարուհի էր նշանակել Տիկ. Նաթերը, որն այդ պաշտօնի վրայ էր և բարեխղճօրէն կատարում էր իր պարտականութիւնը, մինչև որբանոցի Երուսաղէմ փոխադրուելը։ Մուշեղ եպիսկոպոսի ջանքերով, տարագիրներին և որբանոցին աջակցելու նպատակով ընտրւում է մի մարմին, «Տարագրելոց մարմին» անունով, որը բաւականին օգտակար եղաւ իր ժամանակին։

«Տարագրելոց մարմնի» դիւանը ընտրւեց հետևեալ կազմով։ Մարտիրոս Գույումճեան՝ ատենապետ, Տիկ. Ռօզ Գույումճեան փոխ-ատենապետ, Մինաս Կարապետեան՝ ատենադպիր, Օր. Արուսեակ Ներսէսեան՝ փոխ-ատենադպիր, Յովակիմ Տ. Եղիայեան՝ հաշւապահ-գանձապահ։

Գաղթականական գործերի համար ընտրւել էր նաև «Կոմիտէ», նախագահութեամբ՝ Լևոն Շաղոյեանի։

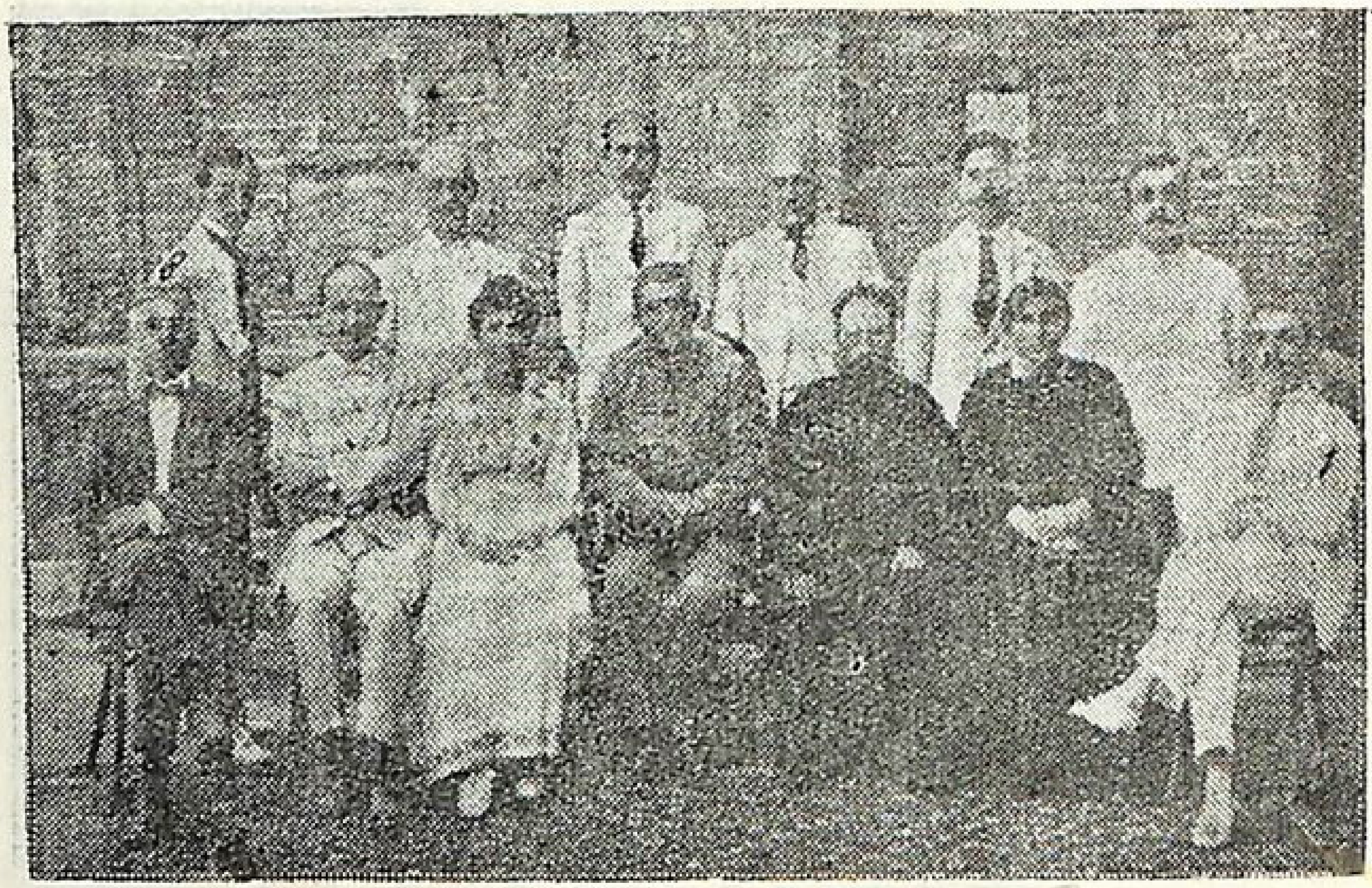

Բաղդադ-Միջագետքի Հայ Տարագրելոց Նպաստամատոյց Մարմին.

1. Մարտիրոս Գույումճեան. - 2. Օր. Ա. Ներսէսեան. - 3 Վահան Խան. Թաջիրեան - 4. Մուշեղ եպիսկ. Սերոբեան. - 5. Տիկին Ա. Գասպարեան. - 6 Սիմոն Ղարիբեան. - 7. Ռուբէն Հերեան. - 8 Սեպուհ Փափազեան. - 9. Թովմաս Մէյմարեան - 10. Տիգրան Էքմէքճեան. - 11. Յովակիմ Տէր-Եղիայեան. - 12. Մարկոս Աւետեան. - 13. Յակոբ Ղազիկեան.

Անգլիացիների և մեր ղեկավարների բանակցութիւնների հետևանքով, որոշւեց տարագիր երիտասարդներից կազմել հայկական բանակ, անգլիացիների ղեկավարութեամբ։ Օգոստոսի 28-ին, առաւօտեան 850 վասպուրականցիներ կազմ ու պատրաստ շարքի կանգնած առաջ շարժւեցինք։ Մենք հոգեպէս անհանգիստ էինք. ո՞ւր պիտի գնայինք յայտնի չէր։ Մենք ճանապարհւեցինք անյայտ ուղղութեամբ։ Հոկտեմբերի 16-ին զօրքը յոգնած ու ջարդւած հասաւ Ղասրէ-Շիրին, որտեղ յայտնեցին Մուսուլի անկումը։ Զօրքը ոգևորւած էր։ Նոյեմբեր 3-ին զօրքը տեղաւորւել էր Դիալա գետի արևելեան ափում։ Յայ-

տարաբեց կամաւորների արձանագրութիւնը։ Մինչև 10 օր շուրջ 500 հոգի արձանագրեցին։ Գետը անցնելով մեացանք մեր բանակին, որն արդէն կանոնաւոր բանակի տեսք ունէր և մարզւում էր անգլիացիների ձեռքի տակ։ Ուժեղ էր դիսցիպլինը բանակում։ Անգլիացի սպաները շատ խիստ էին այդ տեսակէտից։ Առաւօտը շատ շուտ, դեռ արևը չծագած, զինւորութիւնը ոտքի վրայ էր կենսաշարժութեան համար։

Մուշեղ եպիսկոպոսը այցելեց զօրքին։ Նրա այցելութիւնը ոգևորեց զինւորներին, մանաւանդ, երբ նա հարցրեց.—Կուզէ՞ք հայրենիք վերադառնալ։—ամենքը ոգևորւեցին ու գոչեցին.—այո, հայր սուրբ, այո։

Նոյեմբերի 20-ին լուր տարածւեց, թէ մեր բանակին պիտի առաջարկէին, մի թուղթ ստորագրել, որը պայմանագրական բնոյթ պիտի ունենար։ Դրանով մեզ առաջարկում էին գնալ Մուսուլ և 5 տարի ծառայել բանակի մէջ։ Ամբողջ զօրքը միակամ և միաբերան յայտարարեց, որ այդ թուղթը չպիտի ստորագրի։ Հայ զինւորութիւնը քաջ դիտէր, որ այդ թուղթը ստորագրել նշանակում էր, զրկւել ամբողջովին ազատութիւնից և դառնալ ստրուկը անգլիացիների. դա նշանակում էր, որ մենք պիտի դառնայինք կոյր գործիքներ անգլիական քաղաքականութեան ձեռքին։ Դրանով մենք ստիպւած կլինէինք մի անգամ ևս կոտորակւելու, արիւն թափելու, բայց այս անգամ ոչ թէ մեր ինքնապաշտպանութեան, այլ անգլիական կայսրութեան շահերը իրաքի անհրապոյր անապատներում պաշտպանելու համար։

Կ. Պօլսոյ երբեմնի Զաւէն պատրիարքը կառավարութեան միջոցով բերւեց Պադուպա։ Այնտեղ, նա էր հայրական խրատներով ցանկանում էր համոզել մեզ, որ ստորագրենք պայմանագիրը — որովհետև մեր երջանկութիւնը դրա մէջն է.—բացատրում էր նա. սակայն անօգուտ։ Զօրքը և ժողովուրդը մնացին անդրդւելի։

Տխուր առաւօտ էր. ամեներ լուռ էին ու անխօս։ Զօրքը անգլիացի սպայի առաջնորդութեամբ դուրս եկաւ կամուրջի գլուխը։ Մեր ընդհանուր հրամանատար՝ Մեյջըրը վար իջնելով ձիուց յուզուած նայեց մեզ և ազդարարեց.

—Դուք չըամաձայնեցիք ստորագրել պայմանագիրը. ուստի, այժմ գնում էք զինաթափելու վերջին անգամ հարցնում եմ, պայմանագիրը չպիտի ստորագրէ՞ք.

—Ոչ, ոչ,—լսեցին ամեն կողմից։ Մեյջըրը ձին նըստելով շարժեց, որին հետևելով կանգնեցինք 9 – 10 – 11 թիւ քեմփերի պողոտայում։ Տեղի կառավարիչ՝ գեներալ Օատին ևս իրատելով կամենում էր մեզ համոզել, որ ստորագրենք թուղթը. մենք կրկին յամառեցինք։

—Ուրեմն, գէնքերը վար.— գոռաց Մեյջըրը։ Մենք հրացանները վար դրինք։ Անգլիացիները ժամենալով մեզ, ճանրամասն խուզարկեցին. մենք վերադարձանք մեր բնակավայրերը անգէն՝ նման վիտրաթափ աքաղաղների։ Դրանից յետոյ, սկսեց մեր տառապանքների նոր շրջանը, որ շաբաթներ տևեց։ Այսպէս կազմալուծեց մեր բանակը, որը յայտնի չեղաւ, թէ ինչ նպատակով կազմակերպեց և ինչու կազմալուծեց։ Այնուհետ անգլիացիների վերաբերմունքը շատ աւելի խստացաւ։ Նրանք բռնութեամբ, փողոցային հայհոյանքներով և մտրակի հարուածների տակ գործի էին քաշում մեզ, սուչի, սուչի բառերով։ 1918 թ.ի դեկտ. 31-ի մշուշապատ երեկոն էր, Ահաւոր Տարւայ վերջալոյսը։ Ձիշտ էինք նոր տարւայ դիմաւորութեան իրախճանքի հանդէսները երկրում. իսկ այսօր, գաղթականն, անտէր ու անտուն, օտար հորիզոնների տակ հեծում էինք դառնօրէն։

Յունվարի 6-ն է. թիւ 3 «սեքշինի» մօտ եկեղեցու կոչնականները հնչում և հաւատացեալներին եկեղեցի են կանչում։ Ս. Պատարագից ետք, Ս. Միւռոնի օրհնութիւն է կատարւում, որին զուգընթաց, լսւում է գաղթական

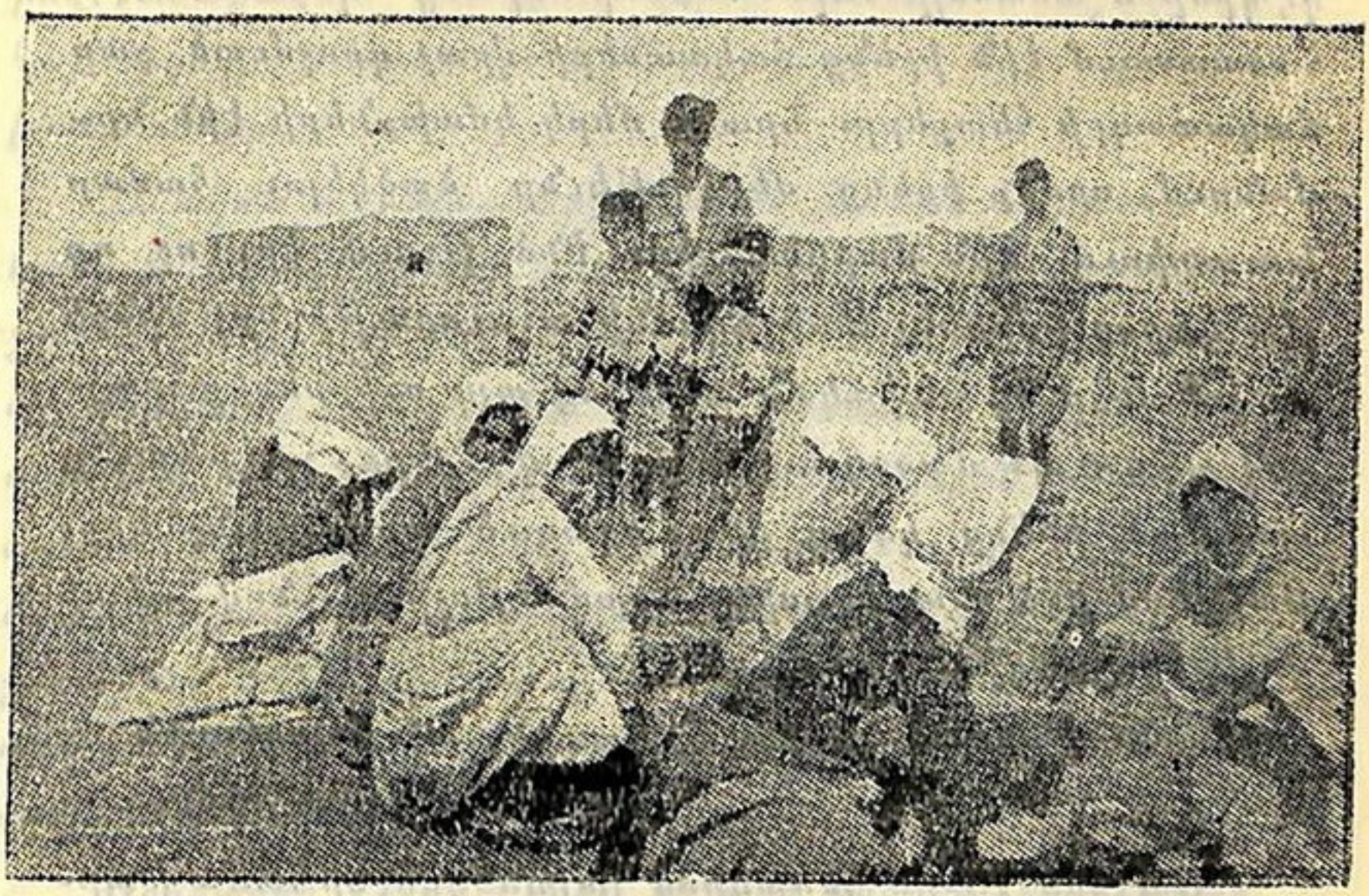

Գաղթական կանայք:

ժողովրդի դառն հեկեկոցները։ Ամենքը վերյիշում էին հայրենի երկիրը, իրենց անդորձ հարազատներին։ Նրանք Աղօթում էին Ամենակարողին, բայց անի երկրի դռները և վնրչ տայ իրենց յաւերին։ Սակայ աւաղ, Ամենակարողը չլսեց մեր աղօթքները։ Զորս երկար տարիներ ճնացինք Միջագետքի կլիզիչ անապատներում։ Այնտեղ թաղեցինք մեր հարազատներից շատ-շատերին, որոնք մեռան հայրենի կարօտը սրտներում։

Առաջին համաշխարհային պատերազմը հայ ժողովրդին ստիպեց վերցնել թափառականի ցուպը և բռնել օտարութեան ճամբաները։ Բռնի արտագաղթը ամայեցրեց հայկական. Միջագետքի անապատները լեցուեցին տեղահանուած էրզրումի, Զեյթունի և այլ վայրերի գաղթականներով։ Նրանց միջից ազատուած հազ ու կենդ մարդիկ, որոնք գալիս էին գլխաւորապէս Մուսուլից, մեզ պատմում էին սոսկալի պատմութիւններ, նկարագրում էին պատմութեան մէջ չտեսնուած վայրագութիւններ, եզակի

դէպքեր և անասելի հալածանքներ։ Նրանց պատմածները հատատում էին իրենց ճակատների վրայ դրոշմած չար ճակատագրի հետքերը։ Նրանք մերկ կմախքների էին նմանում, որոնք իրենց մերկութիւնը ծածկելու համար խուսափում էին մարդկանցից։ Ինձ թւում էր, ոչ ոք չէր կարող ըմբռնել Մեծ Եղեռնի ահաւորութիւնը, մինչև որ չտեսնէր իր սեփական աչքերով այդ ոճիրներից հրաշքով ազատուած մարդկանց ակօսած դէմքերը, չլսէր նրանց պատմած, իրենց կաշու վրայ զգացած տառապանքները։ Յայնժամ ինձ հետ միասին Սիամանթոյի բերնով պիտի գոչէր պայրապին.

—Ու թող թքնեմ քու ճակատին, ով մարդկային արդարութիւն.

Յունիսի 18-ին հեռագրով յայտնեցին, որ համաշխարհային պատերազմը վերջացուելուն շահ դաշնակիցների և գերմանո-աւստրո-թիւրք կառավարութիւնների պարտութեամբ։ Յունիսի31-ին գինադադարի ստորագրման առթիւ, Պագուպայի շուկայի դիմացի դաշտում ծօնախմբութիւն կար։ Անգլիացի պաշտօնեաները իրենց յատուկ տեղն էին գրաւել։ Ըրթերի շարքերը շարժւում էին հպարտ ու առնական քայլերով։ Երգեցիկ խումբը հետևում էր որբերի շարքերին. սպիտակ պաստառի վրայ գրած էր՝ «կեցցէ՛, համաշխարհային խաղաղութիւնը»։ Հայութիւնը խանդավառ դրութեան մէջ էր. հրճւանքով լի բացականչութիւնները լեցրել էին դաշտը։ Բոլորս չգիտեմ ինչու վստահ էինք, որ պիտի անպայման մի օր վերադառնանք հայրենիք։ Վստահ էինք, որ վաղ թէ ուշ պիտի գայ այդ վարդագոյն և երջանիկ օրը։ Հիանալի է այս տեսակէտից, հայ ժողովուրդը։ Ամենավատ օրերին, ամենադժբախտ օրերին, չի կորցնում իր անխախտ հաւատքը լուսաւոր ապագայի վերաբերմամբ։ Յուսահատուել, հայ ժողովուրդը չգիտէ։ Հայը անհատական կեանքում դժգոհ և մի քիչ յոռետես է,

իսկ հաւաքական կեանքում խիստ լաւատես։ Այսպէս է հայ ժողովրդի հոգեբանութիւնը, այսպէս է նրա ազգային խառնուածքը։

Աւազոտ անապատների կրծքին թառած հայ գաղթականութեան հանգիստը խռովելու եկաւ՝ վանի տխրահռչակ Ջևդեթը, որը յայտարարել էր.—Ձեզնից ձեռք չպիտի վերցնեմ, հայեր։—1920 թւի Օգոստոսի 14-ին Պագուպայի արաբները Ջևդեթի գրգռութիւններին զոհ գնալով և նրա ղեկավարութեամբ յարձակեցին մեր ժողովրդի վրայ։ Գնդակները ծակծկելով վրաններն ապառում էին շատերին։ Մենք ձեռնածալ նստած էինք։ ոչնչ չկար։ Մեր պիմուճներին անգլիացիները պատասխանում էին.—Սպասում ենք Բաղդադի հրահանգին։

Օգոստոսի 12-ին Բորեղ կոչուած գիւղից արաբական ձիաւոր զինուորները յարձակեցին թիւ 5 և թիւ 6 քեմփերի վրայ։ Ժողովուրդը խուճապի մատնուեց։

Ալ-Ջալոնների Բաղդոնը, վանեցի 5 եղբայրներ էին, որոնք իրրև հմուտ կուռոններ այդ տիտղոսին էին արժանացել։ Երկու եղբայրները տասնոց-ատրճանակները հանելով սկսեցին պիմպրել. շուրջ 50 արաբ ձիաւորներ շփոթելով գնդակների տարափի տակ, փախուստի ճամբան բռնեցին։ Նոյն օրը, Պագուպացի տասնեակ արաբներ գետն անցնելով խուժեցին թիւ 9 քեմփը։ Քեմփի կանայք պաշտպանեցին փայտերով դուրս քշելով զինուած արաբներին։

Անգլիացիները տեսնելով տարագիրների սոյն արիութիւնները մեծ գովեստով էին խօսում հայերի մասին։ 200 հայ ոստիկաններ, որոնք կառավարութեան ենթակայ էին, սոյն դէպքերին բերում էին իրենց մասնակցութիւնը օգնելով գաղթականութեան, հակառակ այն հանգամանքին, որ իրենց մօտ եղած զէնքերը բացարձակ անպէտքութիւն էին և աւելի խրախուսում էին նախա-

յարձակներին։ Շուրջ 200 հայ ու ասորի սպանուածներ ու վիրաւորներ կային։ Հազարերորդ անգամը լինելով նահատակւող ժողովուրդը դիմում էր անգլիացիներին և զէնք պահանջում։ Արաբները նոյնիսկ փորձում էին կըտրել Դիալա գետի ջուրը ծարաւի մեռնելու համար խեղճ ժողովրդին։

Երեկոյեան, որբանոցի տնօրէն՝ Սարգիս Շիրուանեանը վերադառնալով անգլիացիների մօտից, յայտնեց, որ այս գիշեր ժամի 12-ին ուժեղ յարձակում պիտի կատարուի ժողովրդի վրայ։ Ուսուցչական կազմը մտահոգուած էր 1200 մանուկների խնդրով։ Ժողովուրդը յուզուած համախմբուեց Գոմանդան Քոլոնելի վրանի մօտ, զէնք պահանջելով։ Սակայն վերջինս վրանից դուրս չեկաւ։ Գիշերը որբանոցի ուսուցիչները հանգիստ չառին, մինչ մեր փոքրիկ անմեղ մանուկները մուշ-մուշ քնել էին։ Կէս գիշերին, կամուրջին կից այգիներից համազարկերը սկսեցին։ Տափարակ դաշտը զրկուած էր պաշտպանութեան որևէ միջոցից. գնդակները թափւում էին որբանոցի և Գոմանդանի վրանի վրայ։ Համազարկերը տևեցին շուրջ 2 ժամ. արաբները առաջանում էին։ Օրհասական այս ժամին, մի քանի հայ ոստիկաններ 6 կտոր հրացանով հասնում են որբանոցի շէնքը և սկսում հակայարձակման անցնել։ Սրանց օգնութեան հասան մէկ տասնեակ ասորի ջելոներ. Թշնամին նահանջեց, տալով 5 զոհ։ Որոշ քանակութեամբ զէնք անցաւ մերոնց ձեռքը։

Անգլիացիները միշտ գովում էին հայ ժողովրդի ռազմունակութիւնը։

Օգոստոսի 17-ին խաղաղութիւն էր տիրում։ Գոմանդանը յայտնեց թէ զէնք պիտի հանել և բաժանել ժողովրդի մէջ։ Սոյն յայտարարութիւնը ուրախացրեց բոլորին։ Երեկոյեան ժամի 5-ին Բաղդադից եկած գնացքը կամաց-կամաց մօտենում էր մեզ. յանկարծ շոգեկառքը

գծից դուրս եկաւ և խորտակւեց։ Արաբները գիծը փչացրել էին կամենալով կողոպտել այն, բայց հնդիկ զինւորները արգելք եղան։ Վագոններում գտնւում էր 100 հրացան և զինամթերք։

Մենք ունեցանք արդէն մէկ հարիւրակ երիտասարդ զինւորներ։ Օգոստոսի 17-ին, գիշերը Բաղդադից ուղարկւեց 500 հեծեալ զօրք և մի քանի թնդանօթ, որոնք տեղաւորւեցին հայկ. դիրքերում։

Օգոստոսի 18-ին Գոմանտան Քոլոնելի վրանի առջեւը փռւած էր սպիտակ սաւան, Կարմիր Խաչի նշանով։ Առաւօտեան ժամի 8-ին Բաղդադի կողմից երևաց մի օդանաւ, որն իջաւ ու միջից դուրս եկան մի շարք մարդիկ. անգլիացիների հետ կարճ խօսակցութիւնից յետոյ, օդանաւը կրկին ետ դարձաւ։ Օգոստոսի 19 ին Բաղդադից եկան 7 ամբաձիգ օդանաւեր, որոնք արաբական դիրքերը գտնելուց յետոյ սկսեցին ռմբակոծել. Նրանց միացաւ թնդանօթների և հրացանների չեշտակի հարւածները։ Այդ օրը եղաւ Պագուպա վրանաքաղաքի կործանման առաջին օրը։ 4-րդ և 27-րդ «սեքշիներին» ժողովրդին վագոնները լցնելով սկսեցին փոխադրել այլ վայրեր՝ Բաղդադ, Բասրա, Նահր էլ Ումար։ Օգոստոսի 28-ին Պագուպա վրանաքաղաքը ոչ ևս էր. Բազմաթիւ սիրելիների շիրիմները թողնելով այդ անապատում հեռացանք տխուր ու տրտում։ Ամենավերջին կարաւանը բաղկացած էր որբանոցի փոքրիկներից, որոնք մեկնեցին օգոստոսի 31-ին։ Բաղդադ չհասած մի կայարանի մէջ, 7 տարեկան մի որբ երեխայ ժողովրդի հայերէն խօսակցութիւնը լսելով, արաբների միջից առաջ եկաւ ասելով.— Ես հայ եմ, ինձ էլ ձեզ հետ տարէք.— ու փաթաթւեց հայ փոքրիկներին։ Լևոն Շաղոյեանը, Յովհաննէս ծ. վարդ. Հիւսեանը, ուսուցիչները և որբուկները դուրս թափւեցին գնացքից, սակայն փոքրիկին փախցրին ճարպիկ արաբուհիները։ Մեր

բողոքներն ապարդիւն անցան և փոքրիկ հայ որբուկը մնաց արաբների մէջ։ Սոյն դէպքը յուզեց բոլորիս։ Հայասէր մի արաբ պատմեց, որ մեզ մօտ բազմաթիւ այդպիսի փոքրիկներ կան, որոնք միշտ լալով յիշում են իրենց հարազատներին։

Բաւականին երկար համբերութիւնից յետոյ հասանք Նահր էլ Օմար, և բնակութիւն հաստատեցինք այդտեղ։ Նահր էլ Օմարում ժողովրդի մէջ աւելի արմատացաւ հայրենադարձի միտքը։ Սեպտ. 11-ին ժողովուրդը հաւաքուած Քոլոնել Օւնի վրանի մօտ խնդրում էին արտօնել ներգաղթը դէպի երկիր։ Այդ իմաստով, Կոմիտէի համաձայնութեամբ Վահրամ վարդ. Կանաչեանը և ուրմեցի Ջանի անունով մի երիտասարդ մեկնեցին Երևան։ Ամենքը ոգևորուած սպասում էին պատասխանի։

Նահր էլ Օմարում կամաց կամաց կառուցւեցին բնակարաններ, խանութներ և այլն։ Ժողովրդի կեանքը քիչ քիչ մտնում էր բնական հունի մէջ։ Այստեղ ևս հիմնւեց դպրոց բաղկացած 10 վրաններից՝ 2200 աշակերտով։ 1920 թւի հոկտ. 4-ին դպրոցը արդէն կանոնաւորւել էր։ Ուսուցիչները նւիրւածօրէն, կանգնած իրենց կոչման բարձրութեան վրայ, տանում էին իրենց ծանր գործը, հայեցի դաստիարակութիւն տալով մեր սիրելի մանուկներին. մանուկներ, որոնք հայ ժողովրդի յոյսն ու ճրագն էին և նրա ապագայ փառքը։ Հոկտեմբերի 14-ին, Մուսուլից եկող մի նաւ մեզ մօտ բերեց 3000 հայեր։

Բաւական թւով ընտանիքներ թողնելով Նահր էլ օմարը, մեկնեցին՝ Բաղդադ, Բասրա, Աշուր և այլն։

1922 թիւը Նահր էլ օմարի 14 հազար գաղթականութեան տանջանքի տարին եղաւ։ Անգլիացիները տեսնելով մեր ժողովրդի շինարար ոգին կամենում էին շահագործել գաղթականներին։ Հայերը ընդդիմանալով ծառս էին լինում անգլիացիների ցանկութեան դէմ։

Գաղթականները բաժանում են պարեն տրած միսը. Նահր էլ օմար:

Արեւելեան ժողովրդներից անգլիացիները ընդդիմութիւն չսպասելով սաստիկ գայրանում էլն և փոխարէն սաստկացնում իրենց ճնշումները: Այդ նպատակով նահր էլ օմարի հայկ. քեմփի հրամանատար՝ Մեյջըր Ռինդինի հրահանգով քանդեցին մեր բնակելի վրանները, և ժողովուրդը մնաց անապատի բարկ արևի տակ...

Յովհ. ծ. վարդապետը և Լևոն Շաղոյեանը կանչեցին պատասխանատուութեան և խիստ նկատողութեան արժանացան: Անգլիացիները նրանց հարկադրեցին հեռանալ քեմփից: Լևոն Շաղոյեանը հեռացաւ, իսկ Յովհ. ծ. վարդապետը տեղի տալով ժողովրդի կամքի առջև մնաց քեմփում և չհեռացաւ: Յովհ. ծ. վարդապետը, 1923 թւին թեհրանի վրայով մեկնեց Երևան, նրա ջանքերի շնորհիւ էր, որ 1923-24 թւերին Թոյլատրուեց նահր էլ Օմարի ժողովրդի ներգաղթը դէպի Հայաստան:

Մարտի 19-ին կոմիտէն և առաջնորդը պատասխանատուութենից խուսափելու համար, խորհրդակցական

նիստ—գումարեցին։ Դրութեան լրջութիւնը քննելով, ժողովը մերժեց անգլիացիների առաջարկը՝ այսինքն՝ Միջագետքում ցրել գաղթականներին»։

Յունիսի 13-ին Բաղդադից Նահր-էլ-Օմար եկան՝ Մարտիրոս Գույումճեանը, Սիմոն Ղարիբեանը և Տէր Վահանը։ Որբանոցի ցրման գործը աւելի քան ծանրացել էր ազգային մարմինների վրայ։ Որբանոցի ծախսերը մեծ մասամբ հոգացւում էր հնդկահայերի նուիրատւութեամբ։ Խօսք կար, որ հնդկահայերը ցանկանում են դադարեցնել իրենց նպաստը. այդ դէպքում կացութիւնը աւելի կծանրանար։

Յունիսի 13-ին Լևոն Շաղոյեանը մեկնեց Բաղդադ խորհրդակցելու «Տարագրելոց Մարմնի» հետ։ Այդ օրերին անգլիացիները խումբ-խումբ գաղթականներ փոխադրեցին Մարգիլ որպէս բանւոր աշխատեցնելու համար։ Սոյն պարագան խիստ զայրացրեց ժողովրդին։ Յուլիսի 7-ին Իրաքի Թագաւոր՝ Ամիր Ֆեյսալը մասնաւոր նաւով Բասրա իջաւ։ Յուլիսի 15-ին լուր հասաւ, որ բոլոր այն գաղթականները, որոնք անգլիացիների ձեռքի տակ որպէս բանւոր աշխատում էին Մարգիլում հիւանդ լցւել են Բասրայի եկեղեցու բակը։ Նոյն օրը Բաղդադից վերադարձաւ Լ. Շաղոյեանը յայտնելով, որ դիմել եմ Պօղոս Նուպար փաշային, և նա հարկ եղածը կկարգադրի անգլիացիների հետ։

Յուլիսի 19-ին Թիւ 1, 7, 9 «սեքշիններին» պարէնը դադարեցւեց, որը շփոթ առաջացրեց ժողովրդի մէջ։ Յուլիսի 20-ին քեմփի Քոմանդանը վերադառնալով Բասրայից իր հետ բերել էր 7500 հնդկական ռուփի, որը բաժանւեց ժողովրդի մէջ։ Բաժանեցին նաև 11 օրւայ կենսամթերք-պաշար, որից յետոյ անգլիացիները ուզում էին մեզ ցրել։ Ըստ երևոյթին, մինչ այդ մեր արած դիմումները և հեռագիրները ապարդիւն էին անցել։ Յուլիսի 27-

յին, երեք արաբներ քեմփը գալով 100-ի չափ բանւորական ձեռք էին ուզում ժողովրդից։ Մերժեցինք կարականօրէն այդ անարդար պահանջը։ Անգլիացիները ևս աշխատում էին համոզել, բայց անօգուտ. նրանց բոլոր խաղերը, ժողովրդին ցրելու համար արդիւնք չտուին։ Անգլիացիները ժողովրդի վրայ ճնշում բանեցնելու համար Եփրատ գետի եզերքին դրւած ջրհան մեքենան քանդեցին և տարան, զրկելով ժողովրդին մաքուր ջրից։ Այսպիսով Վասպուրականի քաջարի ժողովուրդը, որ իր հերոսական մարտերի շնորհիւ, ֆիզիքական բնաջնջումից ազատւել էր, այժմ ստիպւած էր նորէն մաքառելու բնութեան դէմ, որը թէև չէր սպառնում իր ֆիզիքական գոյութեան, բայց ձգտում էր հաւաքականօրէն կազմալուծելու, ոչնչացնելու այդ մի բուռն հայութեան։

Օգոստոսի 2-ին քեմփը արդէն ամբողջովին աւերւած էր։ Այդ օրերին, 2500 պարսկահայեր մեկնեցին իրենց նախկին բնակավայրերը։ Մնացողները գետափին հաւաքւած երանի էին տալիս մեկնողներին։

Մենք վասպուրականցիներս էլ, Նահր-էլ-Օմարում թալով սպասում էինք այն երջանկաբեր օրւան, որ պիտի կարողանայինք երկիր վերադառնալ։

Յովհաննէս ծ. վարդապետի ջանքերով Հայաստանի կառավարութիւնը թոյլատրեց միջագետքի գաղթականների ներգաղթը։ Առաջին կարաւանը շարժւեց 1924 թւի Յուլիսի սկզբներին։ Մնացած տարագիրները անհամբեր սպասում էին իրենց հերթին։ Մեկնողները ճանապարհ ընկնելուց առաջ այցելում էին իրենց սիրելիների հողաթումբերին, տալու համար վերջին հրաժեշտը իրենց մեռելներին։ Գերեզմաններից բարձրանում էր խունկի ծուխը, իր հետ երկինք տանելով տարագիրների՝ դժգոհութեան, բողոքի ձայնը առ Աստւած, որ ի տես այսքան անարդարութեան պահպանում էր քար լռութիւն։ Բոլորը

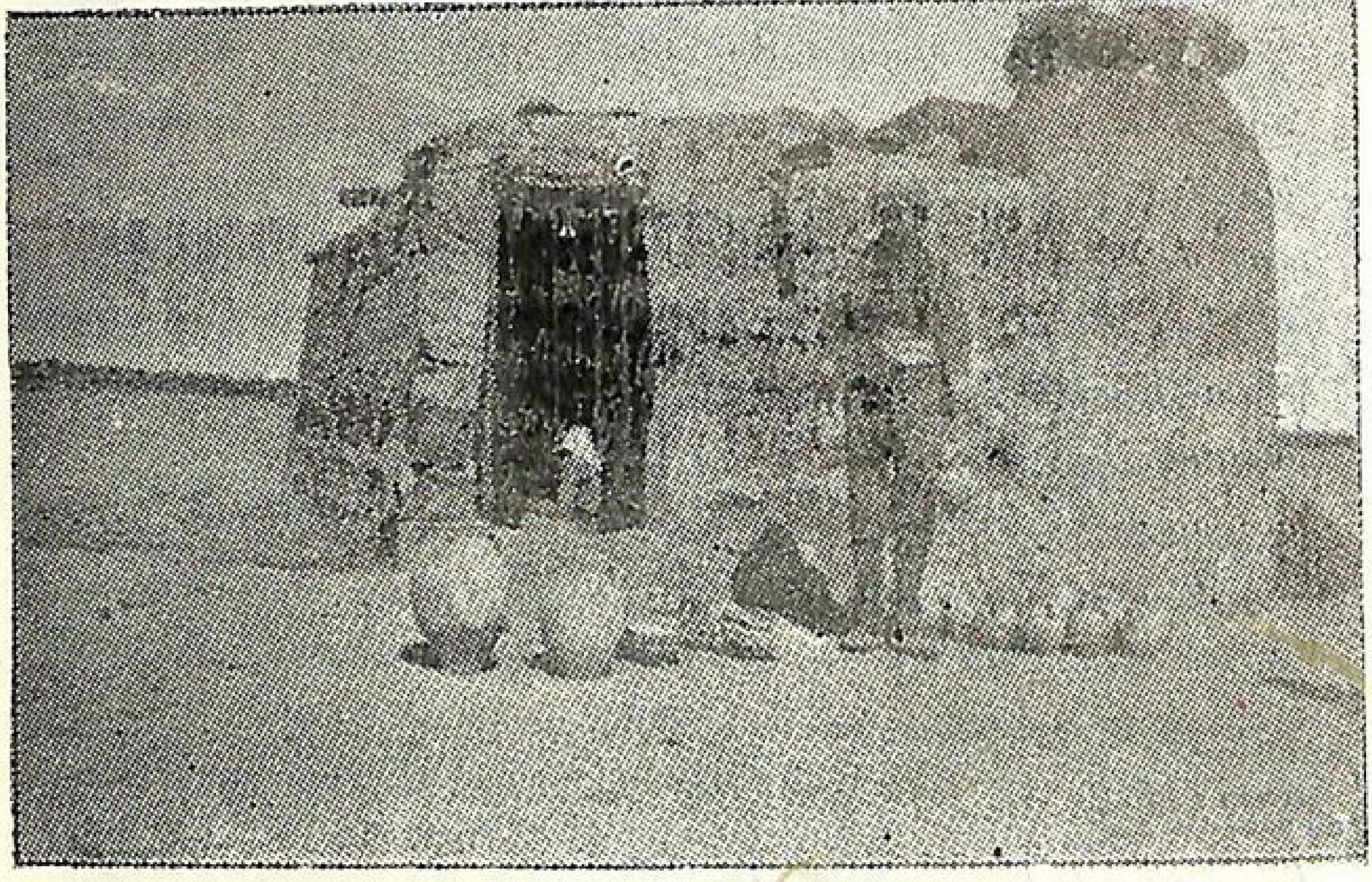

Վասպուրականցի բրուտների գործատուն-խանութ Նահրէլ օմարի մէջ:

գիտէին որ այսուհետ, էլ չի գտնուելու որեւէ անձնաւորութիւն խունկ ծխելու այդ դժբախտ շիրիմների վրայ:

1923-ի ամառը մի ուրիշ դժբախտութիւն եւս աւելացաւ թշուառ գաղթականների բազմաթիւ դժբախտութիւնների վրայ: Դա քոլերա հիւանդութեան տարափն էր: Տիգրիս եւ Եփրատ գետերի եզերքում վրանաբնակ արաբների մէջ տարածուեց քոլերա հիւանդութիւնը: Նահր-էլ-Օմարի գաղթականութիւնը անարեկուած էր: Մենք մեր պարէնը ձեռք էինք բերում շրջակայքի արաբներից. հիւանդութեան տարածումից յետոյ դադարեցրինք պարէնի առացումը: Բասրայից ուտելիք փոխադրելը բարդ խնդիր էր. գաղթականութիւնը անելի էր մատնուած: Առաջնորդ Հայր Սուրբի առաջարկութեամբ դրամ հանգանակեց գոհ մատուցելու համար: ամենքը աղօթում էին ջերմեռանդօրէն, քոլերայից գերծ մնալու համար: Ինչպէս ի մեծ բարեբախտութիւն գաղթականութեան, այդ բնաւեր հիւանդութիւնը չտարածուեց տարագիրների մէջ: Մեզնից մի-

այն 2 հոգի վարակւեցին. մէկը մահացաւ, իսկ երկրորդը՝ Շուշանցի վիրաբոյժ Նշանը փրկւեց։

Քեմփի արեւմտեան մասում կառուցւած էր մեր դըպրոցը, ուր սովորում էին 1700 աշակերտ-ուհիներ։ Ուսուցչական կազմը բաղկացած էր 14 հոգուց, որոնց մէջ էի և ես, որպէս հայոց լեզւի, կրօնա-քարոզագիտութեան, երգեցողութեան և մարզանքի ուսուցիչ. միաժամանակ եկեղեցու երգեցիկ խմբի ղեկավար։ Դպրոցի տնօրէնն էր Մատիր Խերանեանը, իսկ նրա օգնականն էր՝ Շուշանցի Գեղամը։ Ամեն օր փոքրիկ նաւակը երթեւեկում էր Բասրա-Նահր-էլ-Օմար։ Դիարբեքիրցի Յակոբը Եփրատի աջ ափին կից գնել էր մի հողամաս, որի վրայ կառուցել էր երկյարկանի շէնք։ Նա Եփրատի մէջ գետեղել էր ջրհան մեքենայ։ Այդ օրերին ինձ հրաւիրեցին Բասրա, որպէս խմբավար՝ եկեղեցու երգչախմբի։ Առաջնորդի կարգադրութեամբ մեկնեցի Բասրա. Ծիծանցի Տ. Ղուկասը յորդորեց ինձ մնալ. սակայն ես չմնացի։ Եկեղեցու և դպրոցի գոր-

Հայ որբեր մաքրում են իրենց կերակուրի ամանները։

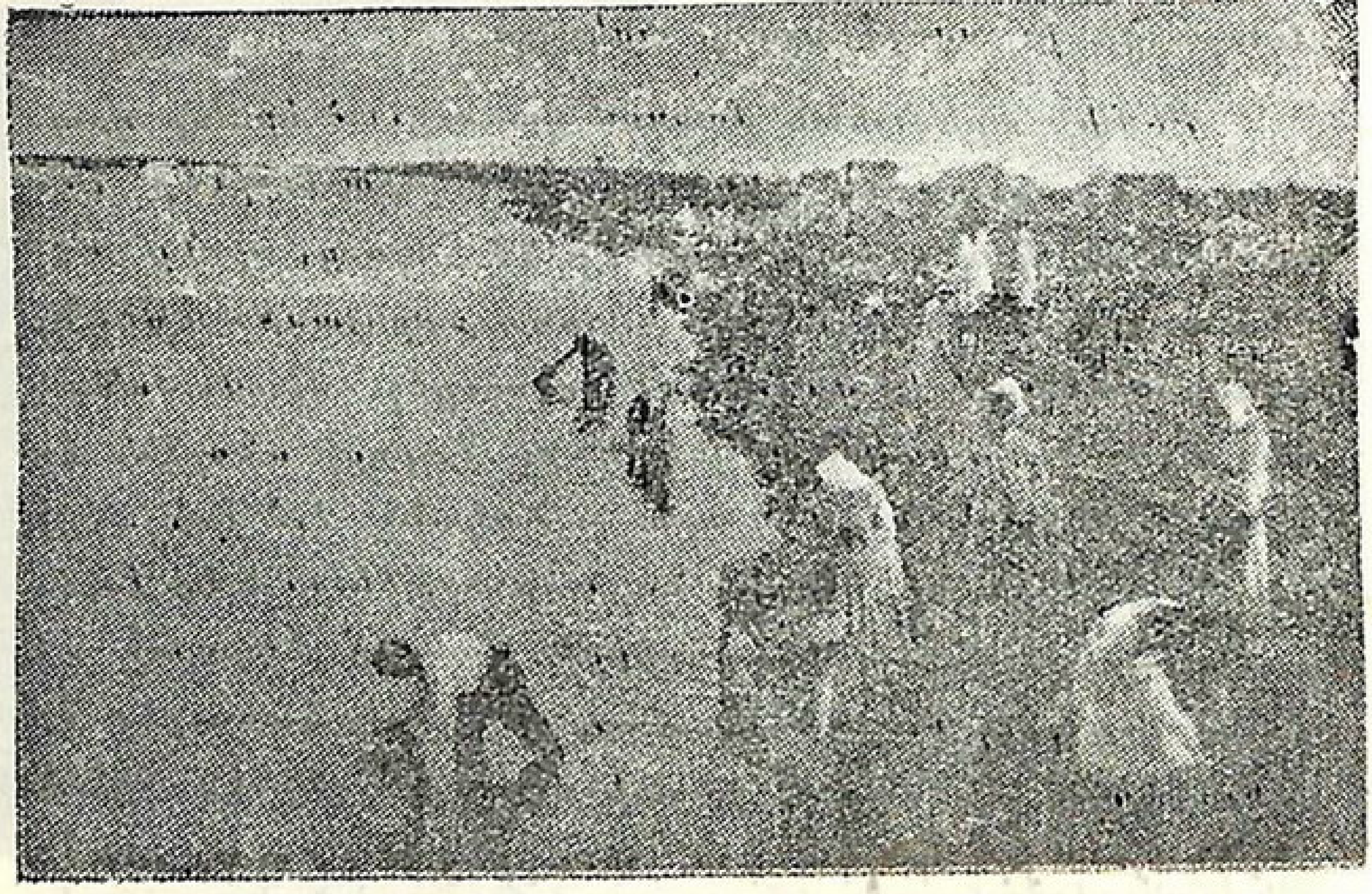

Գաղթականներ Տար-օյ-ամարի եզերում:

ծերը ընթանում էին կանոնավոր կերպով: Ունէինք նաև թատերական խմբակ, որին մասնակցում էինք՝ մենք ուսուցիչներս: Այստեղ բեմադրում էինք զանազան թատերգութիւններ: Վարդանանց տօնի առթիւ բեմադրեցինք «Վարդանանք» թատերգութիւնը, որտեղ ես ստանձնել էի Ղևոնդ երէցի դերը: Ուսուցիչներ՝ Խիզանցի Աւետիսը, Արտաւեզցի Ռաֆայէլը, Վանեցի Աւետիսը և Շահրազեցի Աւետիս Բուլուզեանը մասնակցում էին ներկայացումներին:

Աւետիս Բուլուզեանը, (Այժմ ողջ) մի վառվռուն երիտասարդ և անձնուէր ուսուցիչ էր: Նա իր ակտիւ մասնակցութիւնն էր բերում բոլոր հանրային գործերին:

Անգլիական իշխանութիւնը չկարողանալով գաղթականներին ցրել Միջագետքում դիմեց ծայրահեղ միջոցի: Նա քանդեց վրանները և ժողովուրդը թողեց անապատի կիզիչ արևի տակ: Սակայն աշխատասէր հայ ժողովուրդը կարճ ժամանակամիջոցում կառուցեց բնակարաններ իր յարմարութիւններով: Անգլիացիները հիանում էին այս

ժողովրդի ստեղծագործ ոգու վրայ։ Ինքնագործ ժողովուրդը կազմեց տեղական իշխանութիւն, ոստիկանութիւն, կոմիտէ և առաջնորդարան։ Հայկական կեանքը Նահր-էլ-Օմարում մտել էր իր բնական հունի մէջ։ Բաղդադի և Բասրայի մեր հայրենակիցները և այլազգիները խումբ առ խումբ մեզ գալիս էին այցելութեան, հիանում, գովում և նուէրներ էին տալիս եկեղեցուն և դպրոցին։ Աշխատող տղամարդիկ գնում էին Բաղդադ, Բասրա և ըզբաղւում աշխատանքով։ Տօնակատարութիւնները Նահր-էլ-Օմարում տեղի էին ունենում ըստ Վասպուրականի ազգային-ժողովրդական սովորութիւնների։

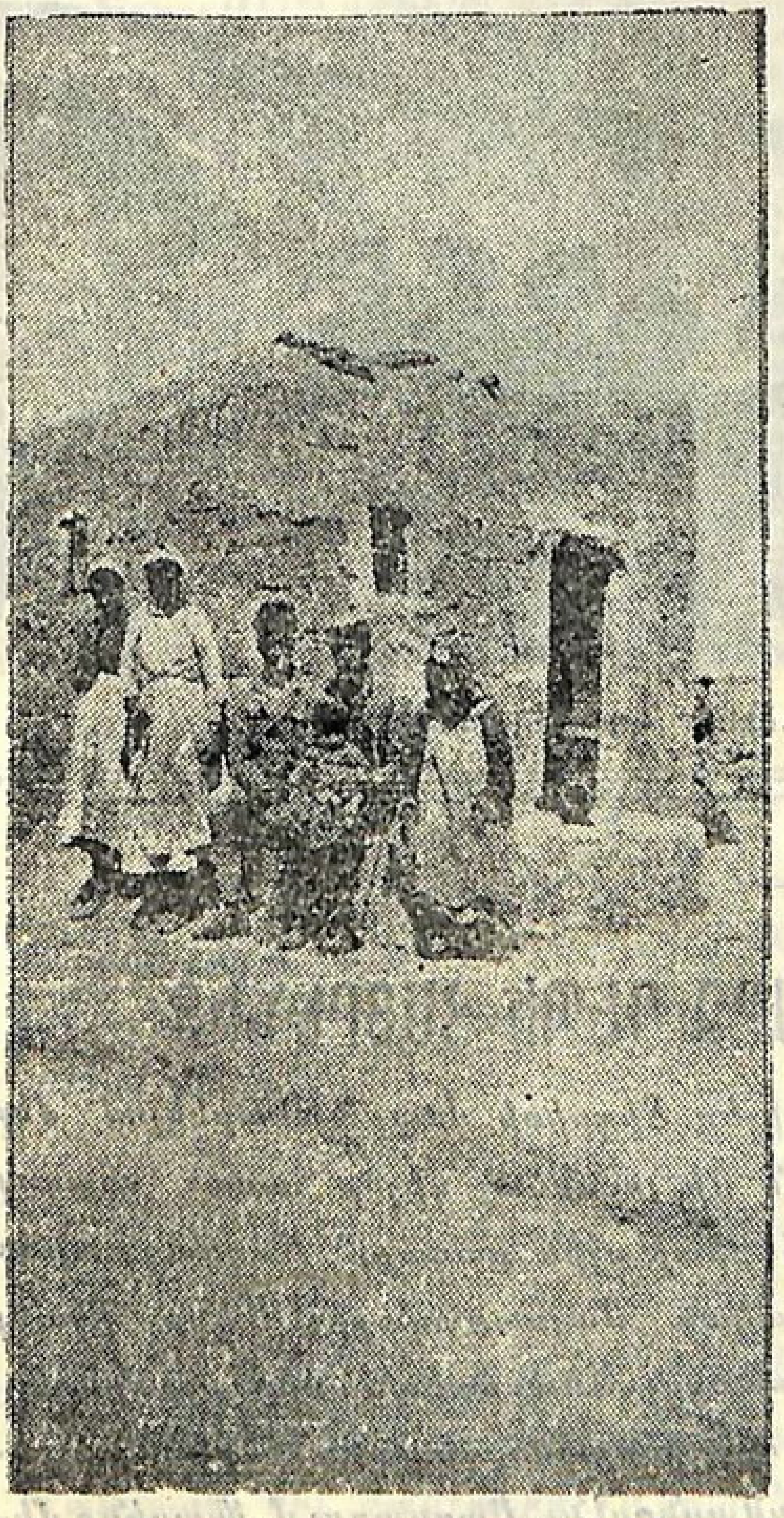

Գաղթական մի ընտանիք Նահր-էլ-օմարում իր կառուցած բնակարանի առջև։

Որբուհիներ Նահր-էլ-օմարի մեջ:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԷՊԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Երկու օր ու գիշեր Տիգրիսի վրայ նաւարկելով մեր շոգենաւը Ցուլիսեան մի լուսնկայ գիշեր հասաւ «հազար ու մի գիշերներու» հեքիաթային քաղաքը՝ Բաղդադ, արաբ խալիֆէների պատմական մայրաքաղաքը: Մենք իջանք գետափին կից հիւրանոցը: Առաւօտեան մեզ յայտնեցին, որ շտապ ներկայանանք առաջնորդարան: Մեր անցագրերը քննեցին մանրամասնօրէն: Բաղդադում մնացինք մէկ այն 4 օր: Հինգերորդ օրը հրաժեշտ տալով մեր մնացող հայրենակիցներին, մեկնեցինք դէպի կայարան: Կէս ժամ անց, գնացքը շարժեց դէպի Իրանի սահմանը: 6 ժամից հետ, արդէն Խանաղին գիւղաքաղաքումն էինք: Սահմանագլխում 6 օր մնալուց հետ շարունակեցինք մեր ճանապարհը դէպի Մայր Հայրենիք:

Հասանք Դարե-Շիրին։ Իրանում ամբողջ ճանապարհի ընթացքում մեզ ուղեկցում էին երկու պարսիկ զինուորներ, որոնք պռատ առ պռատ փոխւում էին և որոնք պարտականութիւն ունէին մեզ պաշտպանելու զանազան պատահարներից։ Ծուրգոններով մեր տաժանելի ճամբորդութիւնը շարունակելով հասանք Քերմանշահ։ Այնտեղ մի պահ հանգստանալուց յետոյ, կրկին ճանապարհւեցինք և հասանք Համադան։ Ծուրգոնների հետ կնքած պայմանի ժամկէտը լրացաւ. փոխադրական որևէ միջոց չլինելու պատճառով (այդ ժամանակ Իրանում նոր և շատ քիչ թւով ինքնաշարժեր կային.) մենք գրեթէ ոտքով Համադանից մինչև Զանջան քայլեցինք. պիշերները ճանապարհ էինք գնում, իսկ ցերեկները քնում։ Լեռնային և տանջալից ճանապարհը հազար ու մի նեղութեամբ կարելուց յետք, 2 ամիս յետոյ, օգոստոսի կէսին հասանք Զանջան և մօտ մէկ շաբաթ մնացինք այնտեղ։

Մահմեդական սուգի օրեր էին. մի պիշեր, անցյի ժողովուրդը, լապտերներով աղօթքի էր գնում. այդ տեսարանը մի քիչ վախեցրեց մեզանից, սակայն ամբողջը երգելով անցաւ։

Մեր Զանջան հասնելու երրորդ օրը, մէկ տասնեակ աղամարդիկ ներկայացան ոստիկանութեան։

Վերջապէս, 8-րդ օրը թողինք Զանջանը։ Իմ երկրորդ պաւակը՝ Արշալոյսը կլիմայի փոփոխութեան, ճանապարհի նեղութիւնների և սաստիկ տօթի պատճառով ծանր հիւանդացել էր։ Զանջանից 10 կիլոմետր հեռու՝ թէյատնում 10 ամսեկան երեխաս կնքեց իր մահկանացուն։ Թէյատան տիրոջից վերցրի բահ ու բրիչ և հէնց այնտեղ մի փոքրիկ բլրակի վրայ թաղեցինք շատ սիրելի՝ Արշալոյսին։ Խունկ չկար, արցունքներով մխայն ցօղեցինք նրա փոքրիկ գերեզմանը և մորմոքուն սրտով հեռացանք։

1924 թւի սեպտեմբերին հասանք Թաւրիզ, իջանք

հայոց առաջնորդարանը Ատրպատականի թեմակալ, սիրուած և հանրանուէր առաջնորդ, երջանկայիշատակ՝ Տ. Ներսէս արքեպիսկոպոս Մելիք Թանգեանը մեզ ցոյց տուեց ամեն տեսակ աջակցութիւն։

Թաւրիզից գնացքով ճանապարհուեցինք Ջուլֆա։ Գնացքը ընթանում էր շատ դանդաղ, որովհետև վառելանիւթը՝ փայտ էր։ Պարսկական Ջուլֆայում հարկ եղած քննութիւնները կատարելուց յետոյ, մեզ կամուրջի մէջտեղում իրանի սահմանապահները համրանքով յանձնեցին Ռուսրդային սահմանապահներին։ Ռուսրդային Ջուլֆայում մեզ ընդունեց Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչը՝ մի համակրելի երիտասարդ։ Յաջորդ օրը կառաշարով հասանք՝ Նախիջևան, Դաւարու և ապա Երևան։ Մեզ ազատ թողեցին, ասը որ ցանկանում ենք ընտրենք, որպէս բնակութեան վայր։ Իմ ուղեկիցները բնակութիւն հաստատեցին Երևանի շրջակայքի դիւղերում։ Ես իմ կնոջ հետ, բնակուեցինք Երևանում և այնտեղ սկսեցինք զբաղուել կաթնատնտեսութեամբ, անդամակցելով Երևանի կաթնատնտեսական կարևոր արտելներից մէկին։

Վերջապէս, մի տասնեակից աւելի սև տարիներ թափառելով արեան ծովի և պանդխտութեան մէջ, նորից մեզ գտանք Նայիրեան երկրի ծոցում։ Երջանիկ էինք. չկար այլևս ֆիզիքական բնաջնջման վտանգը, անհրապոյր անապատների փոշիները ու կիզիչ աւազները։ Մայր Հայրենիքը հարազատ մօր պէս իր գիրկն առաւ մեզ՝ իր տանջուած, չարչարուած և տառապած զաւակներին։ Մենք նրա մայրական, հարազատ ու ջերմ գրկում ափսոսեցինք մեր վշտերը, ապաքինեցինք մեր վէրքերը և պատրաստուեցինք նոր կեանքի համար։

Արիւնոտ և արցունքոտ լի անցեալը մնայել էր ետևում, որպէս մի յուշ, իսկ ներկան երջանիկ էր և ապագան՝ լուսաւոր։

ՎԵՐՋ

ԵՐԵՒԱՆԻ ՀԱՄԱՅՆԱՊԱՏԿԵՐԸ

Այս բաժինը՝ նվիրում եմ յարգելի ընթերցողներին։
Հեղինակ

ՅԱՒԵԼՒԱԾ

ՆՄՈՒՇՆԵՐ՝ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳԻ
ԵՒ ԹԻՄԱՐ ԳԱՒԱՌԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹ-
ՆԵՐԻՑ ԵՒ ԵՐԳԵՐԻՑ.

ՅԱՐԵՐԳ

ԵՐԿՈՒ ԱՐՀԵՍՏԱՒՈՐՆԵՐԸ

Մեզնից շատ ու շատ տարիներ առաջ, մի քաղաքում ապրում էր մի շատ բարեպաշտ հայ ոսկերիչ, որն իր խանութին կից ունէր նաև մէկ ուրիշ ոսկերիչ հարևան։

Այս երկու արհեստաւոր հարևանները երկար ժամանակ ապրում էին խաղաղ ու հաշտ. սակայն, մի դէպք եկաւ բոլորովին տակն ու վրայ անելու երկու հարևանների բարեկամութիւնը։

Օրերից մէկում՝ երկրի դատաւորն իր շքեղ ապարանքից դուրս է գալիս և սկսում է այցելել նաև քաղաքի շուկան. նա առանձնապէս հովանաւորում էր արհեստաւոր դասին և ջերմ ու սիրալիր վերաբերմունք էր ցոյց տալիս մանուանդ ոսկերիչներին։ Երբ դատաւորը հասաւ շուկայի այն մասը, ուր տեղաւորուած էին ոսկերիչների արհեստանոցները, կանգ առաւ և ուշադրութեամբ սկսեց դիտել ցուցափեղկերում դասաւորուած արծաթեղէն և ոսկեղէն գործերը. նրան ամենից շատ դիւր են գալիս վերոյիշեալ հայ ոսկերչի գործերը. դատաւորը նեբա է մտնում արհեստաւորի խանութը. հայ արհեստաւորը ոտքի է կանգնում, երկիւղածօրէն ու յարգանքով պուխ է տալիս դատաւորին և շփոթուած սպասում է, թէ ինչ է հրամայելու դատաւորը։ Վերջինս զովում է արհեստաւորի շնորհքը և պատւիրում է իր մատին յարմար մի գեղեցիկ ոսկէ մատանի պատրաստել, որի համար ծոցից հանում է մի մեծ ադամանդ և առաջարկում, որ այդ ադամանդը իբրև ակն՝ դնի շինուելիք ոսկէ մատանու վրայ. դատաւորը մեկ-

ներուց առաջ սպառնում է հայ ոսկերչին՝ «Եթէ տուած ադամանդը փոխուի, կամ կորուի, այն ժամանակ գլխովդ պատասխանատու ես, վարպետ»։ Վարպետը նորից խոր գլուխ տւեց և դէմքի մի շարժումով ուզեց դատաւորին հասկացնել թէ ինչպէ՞ս կարող է ադամանդը փոխել կամ կորցնել։

Դատաւորը մեկնեց, առանց որևէ խօսք բաց անելու շինելիք մատանու արժէքի մասին, իսկ ոսկերիչ վարպետն ակնարկ իսկ չարեց արժէքի մասին՝ նախ որովհետև անյարմար գտաւ, յետոյ, մեծ յոյս ունէր և հաւատացած էր, թէ դատաւորը մատանու հաւնի, արժէքն է վճարելու, միայն թէ մատանին այնքան գեղեցիկ պատրաստէր, որ դատաւորի սրտովը լինէր։

Դատաւորի ու հայ ոսկերչի բոլոր խօսակցութիւնները լսեց հարևան արհեստաւորը. նա չափազանց նախանձեց ու բարկացաւ՝ թէ ինչու դատաւորը նրան անուշադրութեան է մատնել և իր համար մատանի շինելու առաջարկն արել հայ ոսկերչին. ինչու ուշադրութեան չառաւ նրա գործերը ևս։ Հարևան արհեստաւորի այս նախանձն ու բարկութիւնը պատճառ դարձան, որ նա մտածէր ու ճանապարհներ գտնէր իր հարևանին վնասելու։

Նա հետևել և տեսել էր, որ հայ ոսկերիչը դատաւորից ադամանդը ստանալուց յետոյ դրել էր դարակներից մէկի մէջ. ու երբ երեկոյեան դէմ հայ ոսկերիչը փակեց իր արհեստանոցի դուռը և գնաց տուն, հարևան ոսկերիչը շարունակեց մնալ շուկայում. երկար մտածելուց յետոյ հնար գտաւ, բացեց հայ ոսկերչի արհեստանոցն ու այն դարակը, ուր պահուած էր դատաւորի տուած ադամանդը։ Յետոյ իր նախանձն ու բարկութիւնը մեղմելու համար և ադամանդը բոլորովին կորցնելու նպատակով՝ գնաց ծովափ և դատաւորի ադամանդը ձգեց ծովը։

Հետևեալ օրը, լոյսը դեռ չբացուած հայ ոսկերիչն ու-

բախ-ուրախ շտապեց իր արհեստանոցը, ու դատաւորի պատւիրած մատանին պատրաստի. ու երբ բաց արեց այն դարակը, որի մէջ պահել էր թանկագին գոհարը՝ տեսաւ, որ դարակում ադամանդ չկայ. նա մի րոպէ շշմեց ու սառած մնաց, գլուխը սարսափից սկսեց պտոյտ գալ. նա ուզեց իրեն հաշիւ տալ, թէ ինչ է եղել ադամանդը, բայց չկարողացաւ որևէ պատասխան գտնել այդ հարցումին։ Նա սկսեց փնտռել արհեստանոցի բոլոր դարակները, բոլոր ծակ ու ծուկերը, ուշադրութեամբ նայեց իր գըրպանները, սակայն ոչինչ չգտաւ. ադամանդը չկար ու չը կար. ինչ անել, ինչպէ՞ս պարզել այս հանգամանքը դատաւորին. չէ՞ որ դատաւորը և առհասարակ ոչ ոք չէր հաւատայ՝ թէ հայ ոսկերիչը կորցրել է ադամանդը. վերջապէս կար նաև հայ ոսկերչի պատւի խնդիրը. նա եօթանասունամեայ մի ծերունի էր, յիսուն և հինգ տարի է, որ ոսկերչութեամբ էր պարապում ու երբէք աւելի չէր ուել իր յաճախորդներին, որ կասկածեն իր մաքրութեան, իր ազնւութեան ու ճշմարտախօսութեան մասին. իսկ հիմա... հիմա այլևս կորուած է ինքն ընդմիշտ, առնաւտակ է տրուած նաև իր պատիւը։

Այս մտքերով ծանրաբեռնուած, սիրտը կոտոր հայ ոսկերիչը ժամանակից առաջ փակեց իր արհեստանոցը և քայլամոլոր վերադարձաւ դէպի տուն. նա դեռ զօռ էր տալիս յիշողութեանը, ուզում էր իրեն մխիթարել, թէ արդեօք ադամանդը հնար տուն չի՞ տարել, իրապէս ադամանդը դրեց արհեստանոցի դարմիկը։ Այսպէս մտամոլոր ու շւարուն տուն հասաւ. նրա կինը՝ Մարիամ բաջին տեսնելով ամուսնու մտահոգ վիճակը, անմիջապէս հարցրեց.

— Ի՞նչ կայ, սիրելիս, ինչո՞ւ այսպէս յուզուած ես, ինչո՞ւ ես անժամանակ փակել արհեստանոցդ։

Հայ ոսկերիչը նախորդ օրն արդէն պատմել էր կնոջը դատաւորի այցելութեան, ինչէս նաև ուած պատւէրի

ու ադամանդի մասին. այսօր լեզուն չէր զօրում անելու, թէ ինչո՛ւ է ժամանակից առաջ փակել արհեստանոցը։

—Ինչո՛ւ ես լռում, քեզ եմ հարցնում, ինչո՛ւ ես այդպէս շշմել ու ժամանակից առաջ ինչո՛ւ ես արհեստանոցը փակել։

—Ի՞նչ ասեմ, լեզուս ուժ չունի պատմելու քեզ մեր գլխին եկած դժբախտութիւնը. դատաւորի տուած ադամանդը կորել է. փնտռեցի արհեստանոցիս բոլոր դարակները և չգտայ. այժմ ո՞վ կհաւատայ ինձ, թէ ադամանդը կորել է. և այս դժբախտութեան պատճառով ոչ միայն յիսունհինգ տարու պատիւս ու անարատ անունս ոտի տակ պիտի տրուի, այլ նաև գլուխս վրաս չի մնալու. համաձայն պ. դատաւորի յայտարարութեան, եթէ ադամանդը փոխուի կամ կորուի, գլխով պատասխանատու եմ։ Ու հիմա շուարած մտածում եմ թէ ո՞ւր եմ դրել այդ ադամանդը, կամ ինչպէս կորաւ։ Գուցէ մոռացմամբ տո՞ւն եմ բերել։

Կինը այդ անակնկալ ու չափազանց անախորժ լուրը լսեց աւելի խոր յուզումով. նրա շրթները դողդողացին և կարծես հրաժարուեցին ենթարկուել նրա մտքի թելադրանքներին. մարմնի բոլոր մասերի մէջ զգաց մի անսովոր սառնութիւն ու դող, յետոյ նրան պատեց սառը քրտինք. նա արտակարգ ճիգ էր անում խօսելու և արտայայտելու այն՝ ինչ զգում էր, սակայն լեզուն ու շրթունքները չէին ենթարկւում նրան։

Այսպէս քարացած, մի առժամանակ մնաց տեղում կանգնած, յետոյ ուշքի եկաւ և պատասխանեց ամուսնու հարցումներին։

—Որքա՜ն յիշում եմ, սիրելիս դու ադամանդը տուն չես բերել. դու ասացիր, թէ թողել ես արհեստանոցի դարակում։

Դատաւորը ծառային ուղարկել էր հայ արհեստաւորի խանութը և ծառան վերջինս՝ ժամանակից առաջ փակ էր

գաել։ Հարևաննեըը ծառայի հայցումին անորոշ պատասխաններ էին տալ, իսկ ադամանդ գողացող ալհեսառւորը ծառայի ականջին կամացուկ փսփսացել էր՝

— Հայ ոսկերիչը երկու օր է, ինչ գործի չի գալիս, կարծեմ սուգ է մաել ապացուցելու պրն. պատաւորին, որ նրա տւած ադամանդը գողացել են. պ. պատաւորին ասա, որ այդ սուտ յայտարարութեանը չհաւատայ ու մանաւանդ հայ ոսկերչի լաց ու կոծից չխաբւի. ես տասնեակ տարիներ հարևանութիւն եմ արել նրա հետ և ոչ ոք նրան իմ չափ չի ճանաչում. սուտ է խօսում, չխաբւէ՛ք։

Ծառան վերադարձաւ պատաւորի մօտ և հայտրդից լուածն ու տեսածը. պատաւորը չափազանց բարկացաւ և յայտարեց.

— Գողանալ, մոդանալ չեմ հասկանում, հայ ոսկերիչը կամ ադամանդը պիտի գտնի ու պատւիրածս մատանին շինի և կամ գլուխը կկտրեմ։

Այս լուրը կարճ ժամանակում հասարակութեան մէջ տարածւեց. ովքեր ճանաչում էին ոսկերչին, խորապէս ափսոսում էին ու ցաւակցում նրան։

— Խեղճ մարդ, ինչպէ՞ս գոհ պիտի գառնայ մի պատահականութեան։

— Անկարելի է, որ նրան նման արդար ու աղնիւ մարդը սուտ խօսի և ադամանդն իւրացնելու նպատակով յայտարարի գողացւած։

— Ատւած նրան օգնութեան կհասնի և մի ճանապարհ ցոյց կտայ՝ այդ դրութիւնից դուրս գալու։

Իսկ նրանք, որոնք չէին ճանաչում հայ ազնիւ ոսկերչին, հեգնում էին։

— Ո՞վ եկաւ ու այդպէս շուտ տարաւ ադամանդը. միթէ մի փորձւած արհեստաւոր այդպիսի թանկագին գոհարը կվտոնէր իր արհեստանոցում։

Դատաւորը լուրը լսելուց յետոյ աւելի ուշ

դարկեց հայ ոսկերչին, թէ երեք օրուան ժամանակ է տալիս. այդ երեք օրուայ ընթացքում կամ ադամանդը պիտի գտնի և վերադարձնի՝ կամ գլուխը վրան կտայ։

Հայ ոսկերչի տունը վեր էր ածել կատարեալ սգատան. նրա հինգ զաւակներն ու կինը շարունակ ողբում էին, գալիք սարսափելի գժբախտութիւնը պատկերացնելով։ Իսկ ինքը թիկն տւած գորգէ բարձերին՝ ծխում էր շարունակ, ծխում և քրքրում էր ու ցանկանում իմանալ Աստուծոյ բաները։

—Դիւանիդ մեռնեմ, Աստուած, սրա համար չիստուն հինգ երկար ու ձիգ տաբիներ փէշդ բռնած՝ ուրիշ արհեստաւորների նման ոչ խաբեցի և ոչ էլ որևէ կեղծիք թոյլ տւի. ապրեցի պատուով ու ճակատիս հալալ քրտինքով, որ կեանքիս վերջին օրերին այսպէս անպատուաբեր մահով՝ իբրև գող մեռնեմ։

Իբրև փրկութեան միակ միջոց՝ հայ ոսկերչիկինը վճռեց իր երեխաների ձեռքը բռնած գնալ, ներկայանալ պլն. դատաւորին, ընկնել նրա ոտքերը և ներում խնդրել իր ամուսնու համար. վճռեց և կատարեց։ Սակայն, դատաւորը ոչ մի կերպ չուզեց լսել Մարիամ բաջուն. նա արտակոտոր վերադարձաւ տուն, վերջին յոյսն էլ ջուրն ընկաւ. նստեց, նորից երկար լաց ու կոծ արեց, զաւակների հետ քանի, քանի անգամներ փաթաթուեց ամուսնու վզովն ու լաց եղաւ. վերջը յոգնեց ու միտքը կարծես կանգ առաւ մտածելուց։ Հետևեալ օրը լրանում էր դատաւորի տւած ժամանակամիջոցը. հայ արհեստաւորին պիտի տանէին գլխատելու։ Մարիամ բաջին իր սիրելի ամուսնու վերջին երեկոյի համար վճռեց լաւագոյն ընթրիքը պատրաստել. այդ պատճառով էլ հակառակ իր տնտեսող բնաւորութեան՝ երեխաներից երկուսին առատ դրամ տուեց և պատուիրեց, որ գնան շուկայ և երկու լիդր ձուկ գնեն. երեխաները սիրով կատարեցին իրենց մօր պատ-

ւէրը ու թէև տխուր ու կոտրւած սրտով, սակայն շտապե-յին ձկնեղէնի շուկան։

Շուկան դատարկ էր. ով էր այդ ժամանակ ձուկ գնում. տեղի ժողովուրդն իր գնումները կատարում էր սովորաբար առաւօտները ժամը 6-ից սկսած։

Երկու երեխաները այս պատճառով ընտրութիւն ա-նելու և լաւագոյն ու թարմ ձկներ գնելու բոլոր հնարաւո-րութիւններն ունէին. Նրանք իրենց մօր պատուէրի համա-ձայն երկու լիտր ընտիր ձուկ գնեցին և արագութեամբ վերադարձան տուն։

Մայրն անմիջապէս վերցրեց երեխաների գնած ձկ-ները, տարաւ խոհանոց և սկսեց մաքրել. երեխաները նոյն-պէս գնացին նրա յետևից և սկսեցին օգնել նրան։ Սկզ-բում մաքրեցին ձկների թեփերը, ապա բացեցին նրանց փորը. ձկներից մէկի փորոտիներից դուրս եկաւ մի փոքր՝ սակայն շատ փայլուն քար. Մարիամ բաջին զարմացաւ այդ քարի փայլի վրայ, սակայն սիրտը այնքան կոտրւած էր ու տրամադրութիւնը՝ վատ, որ. շատ չզբաղւեց այդ փայլուն քարով. սակայն երեխաները, որ աւելի տրամա-դիր էին այդպիսի մանր մունր առարկաներով զբաղւելու, իսկոյն վերցրին քարը և սկսեցին հետաքրքրւել թէ ինչու է այդ քարն այդպէս փայլում և ինչ բան է արդեօք այն, ու որովհետև Մարիամ բաջին սիրտ չունէր այդ բանով զբաղւելու, ուստի երեխաները փայլուն քարը վերցրին ու գնացին իրենց հօր մօտ. հայրը նոյն անշարժ դրութեան մէջ նստած անտարբեր ծխում էր. երեխաները պատ-կառանքով ու վախով կամաց մօտեցան իրենց հօրը և նրա առաջ դրեցին փայլուն քարը. հայ ոսկերիչը սկզբում չը նայեց էլ, յետոյ սակայն, երբ աչքը դցեց քարին, նկա-տեց որ երեխաների բերածը հասարակ քար չէր. կամացուկ վերցրեց, զննեց և համոզւեց որ բերածը ադամանդ էր։ աւելի ու աւելի զննեց և տեսաւ, որ ադամանդի վրայ

կային այն կապոյտ բծերը, որ ունէր դատաւորի աղամանդը. յետոյ զարմացած հարցրեց.

—Բալիկներս, այս որտեղի՞ց գտաք

—Հայրիկ ջան - պատասխանեցին փոքրիկները ուրախացած—ձկան փորոտինների միջից, ձկան փորոտինների միջից

Հայ ոսկերիչը չհաւատաց. սակայն մէկէն մէկ ուշքի եկաւ, ուժերը հաւաքեց և որքան հնարաւոր էր՝ արագութեամբ գնաց իր կնոջ՝ Մարիամ բաջու մօտ

—Մարիամ, Մարիամ, սիրելիս, էլ մի ախրիր, փրկւել ենք, պ. դատաւորի ադամանդը գտնւել է։

Մարիամը սկզբում անակնկալի եկաւ, չհասկացաւ թէ ինչ է ասում ամուսինը. յետոյ սակայն, երբ հայ ոսկերիչը ցոյց տւեց նրան ադամանդը ու շարունակեց ինքնաբերաբար կրկնել՝

—Գտել են, ադամանդը գտել են երեխաները։

Մարիամ բաջին հարց տւեց.

—Որտեղի՞ց են գտել և ե՞րբ.

—Ձկների փորոտինների միջից, այսօր են գտել։

Երեխաները այլևս սիրտ առան և ուրախացան, տեսնելով իրենց ծնողների արտակարգ ուրախութիւնը. նրանք պատմեցին իրենց սիրելի հայրիկին, թէ ինչպէս իրենց մայրիկը տեսել է ադամանդը և ուշադրութիւն չի դարձրել։

Հայ ոսկերիչը. նրա կին՝ Մարիամ բաջին, նրանց երեխաները անսահման ուրախութիւնից ու երջանկութիւնից իրար փաթաթւած համբուրում էին ու փառք տալիս Աստուծուն։

Հայ ոսկերիչը երբ հանգստացաւ, մեծ երեխային խնդրեց ուղարկեց դատաւորի ծառային յայտնելու իրողութիւնը, իսկ ինքը սկսեց մտմտալ իր մտքի մէջ.

Տէ՛ր, Տէ՛ր, իսկապէս որ դու արդարներին չես կորցնում, իսկապէ՛ս, որ արդարը չի կարող կորչել։

Ագամանդը գտնելու լուրը հասաւ թէ դատաւորին, թէ հասարակութեան. դատաւորը չհաւատաց լուրին և ասաց.

— Հը, հայ ոսկերիչ, եթէ դու խորամանկ ես, ես քեզնից շատ աւելի խելօք եմ։

Իսկ ոսկերիչ հայի հարևանը տանջւեց, տանջւեց ու չկարողացաւ լսամանալ թէ ագամանդը ինչպէս է հասել հայ ոսկերչին։

ԻՐԱԿԱՆ ԴԷՊՔ

Բադդոն գիւղի միակ հիւանդն էր, որն ապրում էր հաշտ ու խաղաղ իր կնոջ Մարոյի և երկու մանկահասակ երեխաների հետ։ Սիրուն էր Մարոն, ինչպէս անտառի եղջերու. նրա ծով աչքերը ամենքի ուշքն էին տարել. նրա գեղեցկութեան մասին, անգամ առասպելներ էին պատմում։ Եւ նման գեղանի մի կին, ամուսինն էր մի հասարակ հիւանդի, սակայն Բադդոն ևս շատ հաւեսաւ և բարի մէկն էր. ամենքը սիրում էին նրան. ամբողջ շրջանում չէր գտնւի մէկը որ դժգոհ լինէր նրանից. բարեսիրտ հիւանդը օր ու գիշեր աշխատում էր, աղքատներից վարձ քիչ էր առնում, չքաւորներին՝ օգնում...

Գիւղի Ռէսը՝ Մահմադ բէկը որոշում է ամեն գնով գեղեցիկ Մարոյին ձեռք ձգել իր հարեմի համար. և իր չար նպատակին հասնելու համար բազմաթիւ ատոր միջոցների է դիմում։ Նա պատուբ «ֆալչիներին» կաշառում է «թելիսմի» զօրութեան միջոցով մի բան անելու համար. շատերին դրամ է խոստանում, սակայն անօգուտ. նախանամութիւնը կարծես դէմ էր գնում չար բէկի որոշումներին և ամեն ինչ ջուրը նետում...

Վերջապէս Մահմադ բէկը համբերութիւնը հատելով որոշում է կտրուկ միջոցի դիմել. ապանելով Բադդոյին նա ցանկանում էր տիրանալ Մարոյին։

Այդ նպատակով, մի օր կանչում է Բադդոյին իր մօտ և հրամայական տոնով ազդարարում է.

—Լսիր, Բադդո, դու գիտես, որ ես խիստ, չղային

և կորուկ մարդ եմ, ես մինչ այժմ ոչ ոքի վատութիւն չեմ արել. այժմ ինձ համար անհրաժեշտ է մի բան, եթէ կարողացար կատարել, շատ լաւ. հակառակ պարագային ես պատասխանատու եմ նահանգապետի մօտ, և դու պիտի քաւես իմ յանցանքը քո կեանքովդ, իսկ բացի այդ, ես արդէն խայտառակւած կը լինեմ ամբողջ շրջանում.

— Ո՛վ բէկ,— ասաց Բաղդոն սարսափահար,— ես պատրաստ եմ նոյնութեամբ կատարելու ձեր հրամանները և անել այն, ինչ որ կօգնի ձեր պատւի կայունացման գործին ես իմ անկարելին կանեմ ձեզ օգտակար լինելու համար, որովհետև դա իւրացանչիւրիս պարտականութիւնն է, ձեզ նման բարեխնամ բէկի նկատմամբ։

— Շատ լաւ, ուրեմն մինչև վաղը առաւօտեան ինձ համար պիտի բերես 40 չորու բեռ տախտակի թեփ։

Խեղճ Բաղդոն ապշել էր Բէկի այս տարօրինակ առաջարկի վրայ, ուստի առարկեց ժամանակի կարճութեան և տախտակի չգոյութեան համար։

— Ո՛վ Բէկ, դա անկարելի է, ես ինչպէ՞ս կարող եմ կատարել ձեր հրահանգը. 40 բեռ թեփի համար առնւազն 40 օր ժամանակ է պէտք։

— Ոչ մի առարկութիւն - գոռաց Բէկը— ինչ որ հրամայեցի պիտի կատարես և վաղը առաւօտեան բերես իմ ուզածը, այլապէս գիւղի հրապարակում կայրեմ քեզ խարոյկի մէջ, գնա, և սկսիր աշխատել։

Դժբախտ Բաղդոն, գլուխն առած ափերի մէջ, տխուր ու տրտում մտաւ իւր գորշ խրճիթը, մտաւ սենեակը, վանից չիբուխը և սկսեց անդադար ծխել։

Մարոն պրպտած էր տան գործերով, նկատեց ամուսնու մռայլութիւնը, հետաքրքիր ձևով մօտենալով նրան, հարցրեց պատճառը։

— Է՜հ, սիրելիս, վաղը ես պիտի այրեմ տեակալի խարոյկի մէջ...

—Ի՞նչ ես ասում, քեռա մարդ, չլինի թէ գժւել ես, ինչ խարոյկ, չեմ հասկանում։

—Այո, սիրելիս, Մահմադ բէկը այսօր ինձ կանչեց իր մօտ ու հրամայեց մինչև վաղը առաւօտեան իրեն համար պատրաստեմ 40 ջորու բեռ տախտակի թեփ։ Ես ինչպէ՞ս կարող եմ կատարել այդ հրահանգը, երբ ժամանակը շատ կարճ է, հազիւ մէկ օր։

Մարդն հասկացաւ թէ բանն ինչումն է, և անդրադարձաւ որ խեղճ բադրն իր գեղեցկութեան պոռն է, ուստի սկսեց մխիթարել իր դժբախտ ամուսնուն։

—Մի վախեցիր, Ասուած մեծ է, այժմ քնիր հանգըստացիր, մինչև առաւօտ տեսնենք ինչ կլինի։

—Եկէք, սիրելի բալիկներ, մի վերջին անգամ համբուրեմ ձեզ, Մարօ ջան, երեխաներին լաւնայիր, ուսման տուր, թող մարդ դառնան, ինձ պէս խեղճ ու անճարակ չլինեն։ Կինը միշտ մխիթարում էր ամուսնուն. իսկ բադրն ամբողջ գիշերը անքուն ծխում էր ու ծխում...

* * *

Առաւօտ էր...Արևը ժպտում էր Աշխարհին...
Թըխկ... թըխկ... դուռը բաղխեցին ուժգնօրէն.
—Եկան, եկան, ինձ պիտի տանեն, օ՜հ, Տէր Ասուած, դու օգնիր...

Այդ պահին երկու զինուած պահակներ մտան ներս ու պատգամեցին.

—Հիւսէյն խանը կարգադրեց մինչև 3 ժամ պատրաստել ընկոյզի ընտիր փայտից մի շատ գեղեցիկ և ճաշակաւոր դագաղ գիւղի ռէս՝ Մահմադ բէկի համար, որը կթաղուի այսօր կէսօրին։

* * *

Գիշերը Մահմադ բէկը յանկարծամահ էր եղել...

ՉԱՐ ԹԱԳԱՒՈՐԸ ԵՒ ՆՐԱ ՎԵՐՋԸ

Շատ տարիներ առաջ, երբ մարդկութիւնը խարխափում էր տգիտութեան և խաւարի մէջ, փոքրիկ Ասլանը ապրում էր հաշտ ու անխռով։ Սակայն այնպէս պատահեց, որ նրա հայրն ու մայրը վախճանուեցին, Ասլանին թողնելով որբ ու անտէր...գնաց Ասլանը, թափառեց, կտրեց ահագին տարածութիւն,և ի վերջոյ հասաւ մի փոքրիկ աւանի Օրերով նստած ծառերի տակ փոքրիկ երեխան հայեացքն ուղղած հեռուն նայում էր ժամերով ու անթարթ...

Երեկոյ է...զբնգզբնգացնում են ուղտերի երկար կարաւանները՝ բեռնաւորուած զանազան ապրանքներով։ Այդ ամբողջ բեռները պատկանում էին յայտնի վաճառական՝ հաջի Աբդուլային, որը հպարտօրէն նստած ուղտի վրայ, առաջ էր գնում։ Հաջին յանկարծ նկատեց երեխային, կարգադրեց ծառաներին իր մօտ բերեն նրան։

— Ո՞վ ես տղայ,— հարցրեց Հաջին իր գոռ ձայնով։

— Ես որբ տղայ եմ, պատասխանեց Ասլանը։

— Այդ լաւ է, ես հէնց նման մէկին էի փնտռում։

Ծառաները վերցրին երեխային և կարաւանը շարժուեց դէպի քաղաք։ Առաւօտուայ մօտ, փոշեթաթախ կարաւանը լուռ ու դանդաղ մտաւ քաղաքի դարպասներից...

* * *

Անցել էր տարիներ։ Երիտասարդ Ասլանը արդէն քաղաքի մէջ յայտնի էր։ Այն օրւանից երբ հաջի աբդուլան նրան հոգեորդի էր վերցրել, շատ բան էր փոխուել։ Նոյն քաղաքի վեզիրը ունէր մի գեղանի աղջիկ՝ Զահիրէ անու-

նոքա Երկու երիտասարդ սրտերը մի գեղեցիկ օր տեսան իրար և սիրեցին մեմեանց։ Նրանց միջև հետզհետէ սէրը զարգացաւ և հասաւ խելագարութեան աստիճանի. բայց ինչ, վեզիրը իր դստերը թագաւորի կնութեան պիտի տար, մի բան, որի մասին գիտէին երկու սիրող սրտերը։ Եւ մի օր հեծած երկու առոյգ նժոյգներ Ասլանն ու Զահրէն, դուրս եկան գաղտնի, քաղաքի դարպասներից, և բռնեցին անապատի ճանապարհը։ Նրանք գնացին մի ուրիշ երկիր, սուս ու փուս ամուսնացան։

Օրերից մի օր, երկրի թագաւորին լուր բերին, որ իր երկրում բնակութիւն է հաստատել մի անհման գեղեցկուհի, որն արժանի է արքայի պալատին։ Թագաւորը հրամայեց, որ իր մօտ բերեն այդ չքնաղ կնոջը։ Թագաւորը հարց ու փորձից յետոյ հասկացաւ, որ նա ամուսնացած է Ասլան անունով մէկի հետ։ Համոզուած այդ կնոջ գեղեցկութեամբ, թագաւորը որոշեց տիրանալ նրան. ուստի հրամայեց, որ իր մօտ բերեն այդ կնոջ ամուսնուն։

— Անունդ ինչպէ՞ս է։

— Տէր իմ, Ասլան։

— Հը՛մ... լաւ, դու գիտես որ իմ թագաւորութեան շրջանում մուտք գործողը մինչև մէկ ամիս պիտի ներկայանայ ինձ, այլապէս կը պատժւի, և քանի որ դու թերացել ես քո պարտականութեան մէջ, պիտի պատժւես չարաչար։ Իսկ ես, այնքան էլ չար չեմ, որ քեզ պատիժ տամ, ուստի պայման եմ դնում քեզ, որ մինչև եօթ օր ինձ համար Առիւծի կաշուց պատրաստուած պարկով, Առիւծի կաթ բերես, այլապէս գլուխդ կտրել կտամ...

Ասլանը տխուր, տրտում դուրս եկաւ պալատից, եկաւ տուն և յայտնեց կնոջը թագաւորի պայմանը։

— Գնա, սիրելիս, — ասաց գեղեցիկ Զահիրէն — գնա Տէրը քեզ հետ, միայն մի մոռացիր բոլորի հանդէպ միշտ բարութիւն անել, որովհետև բարի գործ անելով է, որ Տէրը քեզ

կօգնի

* * *

Հեծած իր նժոյգը Ասլանը մեկնեց անյայտ ուղղութեամբ... անցաւ ոարեր ու ձորեր, միշտ իր մտքում պահելով այն խօսքը, որը կոչւում է բարութիւն...

Շատ գնաց, քիչ գնաց, հասաւ մի լայնածաւալ խիտ անտառի. սիրտը թունդ եկաւ, երբ առիւծի խուլ մռնչիւնն հասաւ իր ականջին. մօտեցաւ ձայնին, յանկարծ նկատեց մի մեծ առիւծ, պառկած մռնչում է.

— Ով մարդ, — ասաց առիւծը, տեսնում ես կրծքիս վրայ բացուած մեծ վէրքը որը թարախակալել է. նիզակովդ պատռիր այդ վէրքը և հանգստացրու ինձ այս ցաւերից, այնու ինչ ուզես կատամ քեզ...

Ասլանը դանդաղօրէն մօտեցաւ նրան, նիզակի հարուածով պատռեց վէրքը, թարախը դուրս թափեց և առիւծը հանգստացաւ։

— Այժմ ասա, թէ ինչ ես ուզում։

— Առիւծի կաթ, առիւծի կաշուց պատրաստուած պարկով, — պատասխանեց Ասլանը շտապ։

— Մարդ, դժուար բան ասացիր, բայց ինչ արած, խօսք ես ուել ցանկութիւնդ կատարելու։ Վերցրու իմ ձագերից մէկը և դնա հեռու, հեռու, եօթը սարի եռը, այնտեղ մորթիր ձագիս, կաշուց պատրաստիր պարկ, ապա էկ և իմ ատինքներից վերցրու քո ուզած կաթը։ Բայց գոյշ, վայ քեզի, եթէ ականջիս հասաւ ձագուկիս ճիչը։

Ասլանը այսպէս էլ արաւ։

* * *

Մի ւս օրը, առիւծի կաթով լեցուն պարկով Ասլանը, հպարտ մտաւ քաղաք և 7-րդ օրը լինելով շտապ ներկայացաւ թագաւորին։

— Տէր արքայ, ես բերի այն, ինչ որ կամենում էիք։

Թագաւորը մնաց ապշած, նա մոռացել էր, որ Ասլանը

կեր դարձաւ վայրի գազաններին. ուստի վերցնելով պարկը, ջղայնացած շպրտեց մի կողմ և դուրս.

— Բնը ինձ համար անմահական ջուր և խնձոր, երեք օր քեզ ժամանակ, թէ չէ Զահիրէի երեսը չես տեսնի... Ասլանը հասկացաւ թէ բանն լինչումն է. շտապեց կնոջ մօտ։

— Մի վհատիր սիրելիս, Աստուած մեծ է, կրկին հեծիր քո նժոյգը և գնա, վստահելիր, որ Տէրը կօգնի քեզ, միշտ աղօթիր Տիրոջ և նրա ողորմածութիւնը հայցիր։

* * *

Երկար թափառելուց յետոյ, Ասլանը կանգ առաւ մի գեղեցիկ աղբիւրի մօտ, որի կողքին կար մի խնձորենի, շատ բարձր, որի ծայրը մինչև ամպերն էր հասել...

Յանկարծ երեք սպիտակ աղաւնիներ եկան, թառան ջրի կողքին. հանելով իրենց փետուրները, մի ակնթարթում նրանք ձևափոխեցին դարձան երեք գեղատեսիլ աղջիկներ և մտան ջուրը լողանալու։ Ասլանը շլարել էր. թագնւած ծառի տակ նայում էր նրանց հիացած։ Կէս ժամ յետոյ, երբ աղջիկները ջրից դուրս եկան, Ասլանը դատկեց և նրանցից մէկի փետուրները յափշտակեց, մինչ միւս երկուսը հագնելով իրենց փետուրները թռան ծառի վրայ։ Աղջիկը մնաց ջրում և սկսեց աղերսել, Ասլանն ասաց.

— Ինձ համար բերէ՛ք մէկ հատ անմահական խնձոր և մէկ շիշ անմահական ջուր։

Աղաւնիները իսկոյն կատարեցին տղայի առաջարկը, քանի որ անմահական ջուրը այդ աղբիւրն էր, և կողքի ծառն էլ անմահական խնձորի ծառը։

Ասլանը վառք տալով Տիրոջը, յանձնեց վնասուրները ու բռնեց իր երկրի ճանապարհը։

* * *

Թագաւորը կատաղել էր, անսպասելի հրահանգները կատարւում էին լրիւ և արագ։ Մի ամբողջ գիշեր չարաչար ծրագիրներ էր որոճում տղային ոչնչացնելու համար՝

այդ առթիւ խորհրդակցում էր վեզիրի հետ ի վերջոյ մըտածեց անկարելի մի բան։ Միւս օրը կանչեց Ասլանին։ Սիրուն Զահիրէի գեղեցիկ աչքերը համայել էին, նա անպայման որոշել էր այդ գեղանի կնոջը տիրանալու։

— Լսիր, ինձ համար պիտի գտնես և բերես իմ մեծ պապի՝ Ամիր Արսլան թագաւորի կնիքը, մինչև 3 օր։

Տխուր ու տրտում Ասլանը եկաւ տուն։

— Կորած եմ սիրելի Զահիրէ, այս անգամ չար թագաւորը այնպիսի բան է ուզել, որ շատ դժւար, թէ կարողանամ գտնել։

— Մի մտածիր սիրելի Ասլան, Աստուած ողորմած է, այժմ քնենք, մինչև առաւօտ մի բան կը մտածենք։

* * *

Միւս օրը Զահիրէն յիշեց, որ իւր հօր թանգարանում գտնւում է բոլոր թագաւորներից մնացած իրեղէնները ու հնութիւնները, ուստի մի նամակ գրեց իր հօրը և յանձնելով Ասլանին ասաց.

— Ներկայացիր հօրս, չնայած նա բարկացել է ինձ վրայ, որովհետև ես իր կամքին հակառակ ամուսնացայ քեզ հետ, բայց վստահ եմ, որ նա կը ների մեզ, մտիր թանգարանը և փնտրիր Ամիր Արսլան թագաւորի կնիքը։

Ասլանը նորից հեծած նժոյգը, ճանապարհ ընկաւ հասաւ իւր աներոջ քաղաքը ու ներկայացաւ նրան։ Վեզիրը չը նայած, որ բարկացել էր, բայց ներողամիտ գտնելով կատարեց Ասլանի խնդիրքը, և գտնելով կնիքը յանձնեց նրան։ Արևածագին Ասլանը յաղթական ժպիտը երեսին մտաւ քաղաք, ու շտապ ներկայացաւ թագաւորին, յանձնելով նրան իր պապի կնիքը։ Թագաւորի կատաղութիւնը հասել էր գագաթնակէտին, օրինական ճանապարհներով հնարաւոր չեղաւ ձեռք ձգել գեղեցիկ Զահիրէին, ուստի մտածեց բռնի ուժով մէջտեղից վերցնել

Ասլանին, այդ մասին երկար բարակ խորհելուց ետք, մի օր կանչեց Ասլանին պալատ։

— Ասլան, տեսնում եմ ճարպիկ տղայ ես, ունես գեղեցիկ կին, այժմ դու ամենաբախտաւոր մարդն ես աշխարհում։ Ինչ որ, մինչ այժմ քեզնից ուզել եմ կատարել ես նոյնութեամբ, մի բան պիտի հարցնեմ քեզնից, եթէ ճշգրիտ կերպով պատասխանես հո ոչինչ, այլապէս առն ու տեղը գլուխդ կրաժանեմ մարմնիցդ։

— Տէր արքայ, հրամայէք, պատրաստ եմ պատասխանելու, — ասաց Ասլանը խոնարհաբար, ու ծնկները դողացին։

— Ասա ինձ, ես ո՞րը կը մեռնեմ...

Ասլանը մի պահ ապշած չգիտէր ինչ պատասխաներ, ուստի թագաւորից 1 ժամ ժամանակ խնդրեց պատասխանելու համար։ Թագաւորը հրամայից պահին, որ պատրաստ լինի, Ասլանը ինչ էլ որ պատասխանի, իսկոյն գլխատի։

* * *

Պալատից դուրս գալով Ասլանը շտապեց տուն ու արտասւալից աչքերով յայտնեց Զահրիէին, թագաւորի հարցումը։ Իմաստուն Զահիրէի աչքերը վայրեցին, ու մի պահ ընկղմուեց մտքերի աշխարհում։

— Շատ լաւ, սիրելի Ասլան, ներկայացիր թագաւորին քաջալերի և ասա — Տէր Արքայ, դուք իմ մահից երեք օր յետոյ կաւանդէք ձեր հոգին։

Ասլանը ուրախանալով գեղեցիկ ու յարմար պատասխանի վրայ, համբուրեց իւր խելօք և իմաստուն կնոջը և շտապեց պալատ։

— Տէր Արքայ, — ասաց Ասլանը խոնարհուելով — դուք իմ մահից երեք օր յետոյ կաւանդէք ձեր հոգին։

Թագաւորը սարսափից գոյնը փոխեց, ծնկները թուլացան, ու սարսափահար եւ-եւ գնաց պատշգամբը և ոտքը

սանձելով, հաւասարակշռութիւնը կորցրեց ու պալատի ամբողջ բարձրութիւնից ճօճւելով ցած գլորւեց և ջարդ ու փշուր եղաւ։

* * *

Այնուհետ խելօք Զանիբէն և Ասլանը ապրեցին երկար տարիներ, խաղաղ ու երջանիկ, նրանք բոլորին սովորեցնում էին բարութիւն անել…

Իսկ չար Թագաւորը ստացել էր իր արժանի պատիժը։

ՀԱԻԱՏՔԻ ՈՒԺԸ

Քիւրդ բէկը ծօթը տարի հիւանդ-անդամալոյծ պառկած էր անկողնում. ոչ մի բժշկութիւն չօգնեց նրան։ Նա ճարահատ որոշեց հայոց սրբավայրերին դիմել բժշկւելու նպատակով...

Երկար քարքարոտ խճուղով անցնում էր բէկի կարաւանը, որն արդէն բաւականին յոգնել էր։ Հայկ. սրբավայր գտնելու նպատակով, քրդերը ձերբակալեցին մի հայ ճամբորդի և նրանից պահանջեցին ցոյց տալ մի բուժիչ սրբավայր. հայ ճամբորդը իր օձիքը շտապ ազատելու համար ցոյց տւեց դիմացի քարաժայռը և ասաց.

— Այս սրբավայրը հարիւրաւոր հիւանդներ է բժշկել. Բէկին ևս անպայման կբժշկի։

Կարաւանը ջերմեռանդ հաւատքով մօտեցաւ կարծեցեալ սրբավայրին և իջևանեց այնտեղ։

Ջոհեր մատուցեցին և երկար աղօթեցին....

Երեք օրից ետք, բէկը լաւ էր զգում իրեն. անդամալոյծ և անշարժ ոտքերն սկսել էին շարժւել։ Բոլորը ուրախացել և զովում էին սրբավայրի բուժիչ կարողութիւնը։

Այնուհետև քիւրդ բէկը և իր բարեկամներն ու ծանօթները ծանր հիւանդութեան դէպքում, դիմում էին այդ աւերակեան քարաժայռին, որը մի ճամբորդի յուշմունքով և պատահաբար բուժիչ սրբավայրի հռչակ էր ստացել։

Ահա թէ ինչու ասել են.

— Հաւատքով քարին դիմես, քարը մուրազդ կատարի։

ՊԱՐԵՐԳ

Համ[1]) գիւլ[2]), համ վարդ, համ նարգիզ,
Գէօլի[3]) կռունկ էրկէն վիզ,
Կակէ[4]) մամէ[5]) կարգա[6]) դիս,
Համ գիւլ, համ վարդ, համ նարգիզ։
Նախրորդ մարդու մի տար գիս,
Կէրթա նախիր մոռնա գիս։
Համ գիւլ, համ վարդ, համ նարգիզ,
Գէօլի կռունկ էրկէն վիզ,
Կակէ մամէ կարգա գիս,
Մաճկալ մարդու մի տար գիս,
Մաճ կը բռնա մոռնա գիս։
Համ գիւլ, համ վարդ, համ նարգիզ,
Գէօլի կռունկ էրկէն վիզ,
Կակէ մամէ կարգա գիս,
Կարդացուրի մի տար գիս,
Գիրք կ'առնի ձեռ մոռնա գիս։
Համ գիւլ, համ վարդ, համ նարգիզ,
Գէօլի կռունկ էրկէն վիզ,
Կակէ մամէ կարգա գիս,
Սօլկար[7]) մարդու մի տար գիս,
Սօլ կը կարի մոռնա գիս։
Համ գիւլ, համ վարդ, համ նարգիզ,
Գէօլի կռունկ էրկէն վիզ,
Կակէ մամէ կարգա գիս,
Թիւջար[8]) մարդու մի տար գիս,
Ոսկի խամբա մոռնա գիս։
Համ գիւլ, համ վարդ, համ նարգիզ,
Գէօլի կռունկ էրկէն վիզ,

---

1) Թէ՛, թէ՛ վարդ եմ, թէ նարգիզ: 2) վ.արդ. պարս. բառ է: 3) Լին. prf. բառ է: 4) Հայր: 5) Մայր: 6) Պահակէ, կարգէ: 7) Կօշկակար: 8) Վաճառականց, prf. բառ է:

Կակէ մամէ կարգա զիս,
Զօբան[1]) մարդու մի տար զիս,
Կ'էրթա տար դաշտ մոռնա զիս։
Համ գիւլ, համ վարդ, համ նարգիզ,
Գէօլի կռունկ էրկէն վիզ,
Կակէ մամէ կարգա զիս,
Խիեաք[2]) մարդու դիւ տուր զիս
Մըքիւք[3]) թալա[4]) պագա[5]) զիս...
Համ գիւլ, համ վարդ, համ նարգիզ,
Գէօլի կռունկ էրկէն վիզ,
Կակէ մամէ կարգա զիս,
Համ գիւլ, համ վարդ, համ նարգիզ։

---

1) Հովիւ. պարսկ. բառ է: 2) Խիեաբ. կտաւ գործող. խիեաբութիւնը վաճի տարածուած եւ բանուկ արհեստներից մեկն էր: 3) Մաֆռուկ. ապրանք կամ շորեղէն գործելու գործիք: 4) Զգէ, կտաւ գործ: 5) Համբուրէ:

ԹՈՒԹՈՒՆԻ ԵՐԳԸ

ԾԱՆՕԹ.— Վանի Արճէշ գաւառի Օրօրան գիւղացի Յունան անունով մի Հայ երիտասարդ գնում է հարսանիք: Երբ ուզում է ծխել, տեսնում է, որ տուփի մէջ ծխախոտ չկայ։ Շատ է տխրում, իսկ իր ինքնասիրութիւնն էլ թոյլ չի տալիս, ուրիշներից ծխախոտ խնդրել։ Ուստի թողնում դուրս է գալիս գիւղամէջ եւ տխուր ձայնով երգում է.

Էլա գայի հարսնիքի տուն,
Չըկար թութուն մէջ իմ կութուն,
Սիրտըս կոտրաւ դարձայ ի տուն,
Էրւայ վառւայ ես անթութուն։

Յանկարծ տեսնում է, որ մի խումբ ջահել տղերք թասերը ծռած, հպարտ եւ ուրախ կանգնել ծխում են. խօսքը նրանց է ուղղում.

Ջահէլ տղերք դրած են թաս,
Կանգնած կէնեն թութունի բաս,
Աստւած սիրող տայ մէկ նաֆաս,
Էրւայ վառւայ ես անթութուն։

Ճամբան շարունակելով հանդիպում է գիւղի ռեսին (տանուտէրին) որ ձեռները ծոցում դրած, գլուխ կախ կանգնել էր։ Մեր Յունան իր խօսքը ռեսին է ուղղում.

Թութուն քաշող գեղի ռէսն էր,
Թութուն չեղաւ էշու պէս էր,
Մէջ մէջլիսին մարդու՝ կէս էր,
Էրւայ վառւայ ես անթութուն։

Շարունակելով իր թափառումները ինքն իրեն երգում է.

Թութուն քաշողի սիրտը խըգա,
Թութուն չէլաւ՝ քանձ եզ մըգա,

Թութուն քաշող չի մրղմղա,
Էրւայ վառւայ ես անթութուն։

Կիգայ գարուն կառնեմ արաղ,
Կէրթամ նստեմ գօլի ղըրաղ,
Ցանեմ թութուն խմեմ արաղ,
Աշնան քաղեմ դեղին թութուն,

Բօլ-բօլ լցեմ մէջ իմ կութուն,
Էլնեմ էրթամ հարսնիքի տուն,
Քէֆով քաշեմ ես իմ թութուն,
Սիրտըս ուրախ դառնամ ի տուն,

Նորից հանդիպում է ջահէլներին որոնց ուղղում է իւր վերջին խօսքը.

Ջահէլ տղերք Աստուած սիրէք,
Թութունի դառր խօրօտ գլտցէք,
Օրօրանցի Յաւնան յիշէք,
Որ թութունի կարօտ չը քաշէք։

ԳՈՒԹԱՆԻ ԵՐԳԸ

Բարի լիւսու աստղն էրէւաց,
Աղօթարան դռներն ի բաց,
Բարով բացւէր լիւս աղօթարան,
Լծենք սարւածք էրթանք գիւթանու

Գիւթնի թախըմ նըմուշ նըմուշ,
Զըկէր վաստակ քանձ էն անուշ,
Գիւթան չէրնէր, աշխարհն ինչ էր,
Աշխըրհի շէն վէր գիւթնին էր։

Ջեռն եմ դրե վէր էն մաճին,
Ուխտու արե էն Սուրբ Խաչին,
Խաչին մեռնեմ Տիրոջն էլ խեթ,
Վաստակ կուտայ օրերու խեթ։

Խոփ-քաշ կէրթայ խոդի տակէն,
Ակօս բանայ յէրկէն յէրկէն,
Ես ք՛ե մեռնեմ ոսկի կատար,
Վարի չիման շուռ տուր պալ-պալ։

Ամոլ, սարթիլ, վոժտուն, խուրթկ
Կանեմ խեթ գիկ խալալ շէրիկ,
Մէկտեղ դառնք մէկտեղ բանենք,
Ցածր-վեր ուխտու՝ Աստուածն անենք։

Փաթ մէլ վարենք խանենք միջնակ։
Իրիկմըտան գարկին կոչնակ,
Արձկենք գիւթան, լծենք սարւածք,
Էրթանք դեխ տուն կանչենք Աստուած։

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Գրքիս «Յաւելուած բաժին»ը վախելով, սիրում եմ յուսալ, որ այդ մասը ևս լաւագոյնս պիտի ծառայի իր նպատակին։

Այդ բաժինը աւելացնելով «Կեանքի Յուշերին», նպատակ եմ ունեցել ընթերցողին ծանօթացնել՝ վասպուրականի և յատկապէս Թիմար գաւառի ժողովրդական բանահիւսութեան։ Արդէն պարզ է, մի որևէ ժողովրդի ճանաչելու համար, պէտք է ուսումնասիրել նրա տղայինժողովրդական բանահիւսութիւնը։ Այս տեսակէտից երևելով, գրքի «Յաւելուածը» լրացուցիչ մասն է «Կեանքի Յուշերիս», որը կազմւած է մեծ խնամքով և ուշադիր ընտրութեամբ։

Այս գրքում բերւած ժողովրդական հեքիաթները հաւաքւած և գրի են առնւած իմ կողմից, որով յոյս ունեմ իմ համեստ ծառայութիւնը բերած լինեմ հայ ժողովրդական հեքիաթները հաւաքելու և նրանց կորստից փրկելու կարևոր գործին։ Այս հեքիաթները՝ ընտրել եմ իմ կազմած «Հեքիաթների ժողովածուից». վերջինս արդիւնք է իմ տասնեակ տարիների տքնաջան աշխատանքին, որը դժբախտաբար դեռևս մնում է անտիպ։

Հեքիաթների ընտրութեան ժամանակ, բացի հետաքրքիր և արժէքաւոր լինելու հանգամանքը, ի նկատի եմ առել նաև նրանց մանկական բնոյթ ունենալու պարագան։ Ընթերցողները հեշտութեամբ կնկատեն, որ գրքում բերւած հեքիաթները, ընթերցանութեան օգտակար նիւթեր են նաև մանուկների համար։

Ինչ վերաբերում է գրքում բերւած ժողովրդական երգերին, նրանք արտատպւած են բանասէր՝ պ. Հայկ Ա-ճէմեանի «Մասիս» օրագոյցից (1926 թ.) և նոյն հեղինա-

կի՝ «Ծաղկաքաղ Վասպուրականի հայ ժողովրդական բանահիւսութեան գրքից» (1917 թ. Էջմիածին)։

Վերջում ես չեմ կարող իմ ամենախորունկ շնորհակալութիւնները չյայտնել այն բոլոր բարեմիտ և պոհաբերող ազգայիններին, որոնք աւելն կերպ՝ թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս սատար հանդիսացան ինձ, այս դժուարին գործում։ Իրապէս, «կեանքի Յուշերի» հրատարակութիւնը, ինձ մէկ անգամ ևս ցոյց տւեց, թէ որքան մեծ դժւարութիւնների առաջ է կանգնած հայ գրքի տպագրութիւնը՝ արտասահմանում։ Առանց այդ բարեսէր և գրասէր անհատների աջակցութեան, այս գրքի հրատարակութիւնը հնարաւոր չէր։

«Կեանքի Յուշերս» շատ յարմար և համապատասխան եմ գտնում վերջացնելու իմ հայրենակից՝ տաղանդաւոր բանաստեղծ Սարմէնի հետևեալ մեծարժէք բանաստեղծութեամբ։

Իր հարազատ բանաստեղծի լեզւով խօսում է ամբողջ հայ ժողովուրդը, խօսում է Վան-Վասպուրականի տարագիր հայութիւնը, խօսում եմ ևս.

ՍԱՐՄԷՆ

ՀԱՅՐԵՆԻ ՏՈՒՆ

Ես քեզ երբէք չեմ մոռացել,
Հոգեհաւոր հայրենի տուն,
Մերթ եկել եմ դուրըդ բացել,
Կրակ վառել ձմռան ցրտում,
Մերթ այցի ես եկել դու ինձ,
Նստել կողքիս ու զրուցել,
Իմ թանկագին, իմ սրտակից,
Ես քեզ երբէք չեմ մոռացել

Մեր անջատման տխուր օրից
Տարիները են եկել անցել,

Արդեօք դու էլ յիշո՞ւմ ես ինձ,
Թէ՞ դու վաղո՞ւց ես մոռացել.
Ինձ յիշո՞ւմ են մեր սարերուն,
Արդեօք դեռ կա՛յ մեր հին այգին,
Երգո՞ւմ է մեր դուլալ առուն՝
Իմ մանկութեան ընկեր այգին։

Վանայ ծովին բարե՛ւ արա,
Նրան ես շա՛տ եմ կարօտել,
Բարդու գլխի այն բունր կա՛յ,
Ծեր արագին ապրո՞ւմ է դեռ,
Հաւատարիմ մեր շունը կա՛յ,
Ծաղո՞ւմ է դեռ մեր չար կատուն,
Ա՜խ, նրանց էլ բարե՛ւ արա,
Իմ պաշտելի հայրենի տուն։

Ո՞վ է ապրում քո յարկի տակ.
Իրեն յաւէտ տէ՞ր է կարծում։
Իմ գոհուած հօր շիրիմը թանկ,
Ո՞վ է այդպէս անարգ պղծում,
Մեր արտերը, ո՞վ է ցանում,
Ո՞վ է քաղում վարդերը մեր.
Ինչպէս պինին խոր հնձանում՝
Յոյսերս պահել եմ մինչ անմեռ...
Կգայ օրն այն, երբ յաղթական
Ներս կը մտնենք հայրենի տուն.
Ծնծղանները կղրնդան,
Տօն կը լինի ու խնդութիւն,
Լոյսերն անշէջ կբոցկլտան,
Կանցնեն շարքերը փառապանծ,
Կհնչի երգը ցնծութեան՝
Այդեբացից մինչ այդեբաց։

Ղազրին 1949 Օգոստոս

Յարութիւն քահանայ Տ. Մեսրոպեան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

Յառաջաբան 5
Թիմար գաւառը 7
Մօրս Յուշերը 20
1995-96 թուականի կոտորածները
Վան-Վասպուրականում 20
Ընդվզումներ բռնութեան դէմ 24
Իմ Յուշերը 34
Նահանջ 58
Լիմ Անապատի կռիւը 61
Արճակի և Խառանկոնիսի կռիւները 65
Ալիւր գիւղի կռիւը 67
Ժողովուրդը՝ Լիմ Անապատի Կղզում 72
Վերադարձ Լիմ Անապատի Կղզուց 77
Կրկին Նահանջ 78
Գանձակում 82
Վերադարձ 85
Երկրորդ վերադարձ 88
Երեք ամիս Ռոստանում 93
Վանի վերջին նահանջը 97
Վասպուրականցին Սալմաստում 104
Ուրմիոյ մէջ 121
Նոր կեանք, նոր պայմաններ 137
Վերադարձ դէպի Հայրենիք 162

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Երկու արհեստաւորները 169
Իրական դէպք 178
Չար Թագաւորը և Նրա վերջը 181
Հաւատքի ուժը 188
Պարերգ 189
Թութունի երգը 191

Էջ

Գութանի երգը 193
Վերջաբան 194
Բովանդակութիւն 197
Ցանկ նկարների 198

ՑԱՆԿ ՆԿԱՐՆԵՐԻ

Յառաջիւն ք. Տ. Մեսրոպեան 3
Քարտէզ վաստպուրական նահանգի և թիմար գաւառի 19
Լիմ Անապատի կղզին և Ս. Կէորգի վանքը 64
Յովհաննէս ծ. վրդ. Հիւսեան 75
Արարատեան դաշտը և գոյգ Մասիսներ 80
Փարամազ 86
Կոստի Համբարձումեան 90
Գարեգին Հայգազեծեան 92
Լևոն Շաղոյեան 94
Մի տեսարան հայկական քեմփից 137
Գաղթականներին յատկացած հիւանդանոցը 138
Հայկ. քեմփում կանայք բաժանում են տրւած պարէնը 139
Հայ մանր առևտրականներ Պագուպայում 141
Գերեզմանատունը 144
Որբերի ճաշը 145
Բաղդադ-Միջագետքի հայ տարագ. նպաստ. մարմին. 146
Գաղթական կանայք 149
Գաղթականները բաժանում են պարէն տրւած մէկը Նահր-էլ-օմարում 155
Վաստպուրականցի բրուտների գործատուն-խանութ Նահր-էլ-օմարում 158
Հայ որբերը մաքրում են իրենց կերակրի ամանները 159
Գաղթականները Շաթ-օլ-արաբի եզերքին 160
Գաղթական մի ընտանիք Նահր-էլ-օմարում 161
Որբահիներ Նահր-էլ-օմարի մէջ 162
Երևանի համայնապատկերը 165

((خاطرات زندگی))

بقلم کشیش هاروتیون درمسروبیان

دارای اجازه نامه شماره ۱۴۲۳/۲۷ر۵ر۲۷ اداره کل نگارش وزارت فرهنگ

ԿԱՐեւՈՐ ՎՐՒՊԱԿՆԵՐ

էջ	վերից տող	տպագրված է	պիտի լինի
9	31	Աղթամար կղզուն է	Աղթամարի ղրսի անուն է
93	4	Փարսանի	Դաուսանի
109	24	Շահբազեցի	Շահբաղեցի

9(47.9
Ս-6

Ստանալու համար դիմել՝

Ղազբին — Իրան

Հայոց Եկեղեցի,

Ծարուխխան քահանայ Տ. Մեսրոպեան

A II
80278